

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2•2020

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, ФРН

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК А. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН та Франції, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, ФРН

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 2•2020

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVERYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNYAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

Статті

- ЧАБАЙ В. П., СТУПАК Д. В., ВЕСЕЛЬСЬКИЙ А. П., ДУДНИК Д. В. Культурно-хронологічна варіабельність епігравету Середнього Подніпров'я
- КРИЖИЦЬКИЙ С. Д. †, ШЕІН С. С., БУЙСЬКИХ А. В. Реєстр нерухомих пам'яток Верхнього міста Ольвії: досвід наукової паспортизації
- ВАКУЛЕНКО Л. В. Пізньолатенський період на території Прикарпаття
- МОЦЯ О. П. Київська Русь: деякі регіональні особливості державотворення й етнічного розвитку

Публікації археологічного матеріалу

- KLOCHKO D. D. On One of the Weapon Types of Cimmerian Time
- ЧЕЧУЛІНА І. О. Аттична чорнолакова кераміка з Ольвії в зібранні Археологічного музею ІА НАН України
- АКСЬОНОВ В. С. Амулети з пазурів хижих птахів катакомб Верхньо-Салтівського могильника
- СКОРОХОД В. М., БЛАЖЧЕК Д. Дослідження Шестовицьких курганів

Київські старожитності

- ІВАКІН Г. Ю. †, БІБІКОВ Д. В., ІВАКІН В. Г., БАРАНОВ В. І. Знахідки плombs дрогичинського типу з Києва
- КРИЖАНОВСЬКИЙ В. О. Давньоруський металургійний комплекс у Копиревому Кінці

CONTENTS

Articles

- 5 CHABAIV. P., STUPAK D. V., VESELSKYIA. P., DUDNYK D. V. The Cultural and Chronological Variability of the Epigravettian of the Middle Dnieper Basin
- 32 KRYZHYTSKYI S. D. †, SHEIN S. S., BUIS-KIKH A. V. Registry of Real Estate Monuments of the Upper City of Olbia: Experience of Scientific Passportization
- 42 VAKULENKO L. V. Late La Tène Period in the Territory of Bukovina and Galicia
- 52 MOTSIYA O. P. Kievan Rus: Some Regional Features of State and Ethnic Development

Publication of Archaeological Material

- 62 KLOCHKO D. D. On One of the Weapon Types of Cimmerian Time
- 71 CHECHULINA I. O. Attic Black-Glazed Pottery from the Collection of the Archaeological Museum of the IA NASU
- 84 AKSIONOV V. S. Amulets Made of Birds of Prey Claws from the Verkhni Saltiv Burial Ground Catcombs
- 94 SKOROKHOD V. M., BLASZCZYK D. Studies of Shestovytsia Barrows

Antiquities of Kyiv

- 101 IVAKIN H. Yu. †, BIBIKOV D. V., IVAKIN V. H., BARANOV V. I. Findings of Drohychyn Type Seals in Kyiv
- 118 KRYZHANOVSKYI V. O. Ancient Rus Metallurgical Complex at Kopyriv Kinets

---

Історія науки

ШЕВЧЕНКО Т. М. Літописець Херсонеса:
до 70-ї річниці з дня народження Віталія Ми-
хайловича Зубаря

133

History of Science

SHEVCHENKO T. M. Chronicler of Cherso-
nesos: 70 Years since Vitalii Mykhailovych Zubar
was Born

Рецензії

МОЦЯ О. П. Рец.: Олег Сухобоков, Світлана
Юренко. Давній Путивль

147

Book Review

MOTSIA O. P. Review: Oleh Sukhobokov,
Svitlana Yurenko. Ancient Putyvl

Хроніка

До 60-річчя Богдана Степановича Строцена

150

News Review

To the 60th Anniversary of Bohdan Strotsen

В. П. Чабай, Д. В. Ступак,
А. П. Весельський, Д. В. Дудник *

КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ВАРІАБЕЛЬНІСТЬ ЕПІГРАВЕТУ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

На Європейському континенті фінальна частина максимуму останнього льодовикового періоду характеризується початком процесу реколонізації перигляціальних територій. «Реконкіста» Середнього Подніпров'я пов'язана з носіями епіграветського технокомплексу і розпочалася близько 19 тис. кал. р. т. із західної частини басейну. Техніко-типологічна варіабельність епігравету басейну Середнього Дніпра є доволі детально дослідженою. Проте хронологічні рамки запропонованих індустрій залишаються не визначеними. Вирішення проблеми хронологічного співвідношення Мізинської, Межирицької, Юдіновської, Овруцької індустрій і низки типів пам'яток необхідне для встановлення походження і еволюції середньодніпровського епігравету. Автори статті на основі аналізу типологічних і хронологічних даних доводять співіснування Мізинської, Межирицької і Юдіновської індустрій протягом 18,5—17,0 тис. кал. р. т. і пропонують гіпотезу появи середньодніпровського епігравету з різних донорських регіонів.

Ключові слова: епігравет, Середнє Подніпров'я, типологічна варіабельність, хронологія, реколонізація.

Вступ

За останні понад сто років комплекси артефактів середньодніпровських пам'яток фіналу максимуму льодовиків'я отримали цілу низку культурно-типологічних дефініцій: мадленська культура, окрема культурна область, солютрейський час, мізинська культура, деснянська культура, юдіновсько-тімоновська група, другий етап Дніпро-Донської історико-культурної області, середньодніпровська етнокультурна область, хронологічні групи історико-культурної області мисливців на мамонтів (Volkov 1913; Городцов 2012; Ефименко 1953; Шовкопляс 1965; Борисковский 1953; Абрамова, Григорьева 1997; Лисицын 1999; Аникович 1998; Оленковский 2008). Запропоновані підходи варіюють від заперечення наявності культурно значущих розбіжностей (Шовкопляс 1965) і правомірності застосування терміну епігравет (Абрамова, Григорьева 1997, с. 114, 137; Лисицын 1999, с. 119; Григорьева 2002, с. 150; 2014, с. 209—210), до досить детального підрозділу верхнього палеоліту басейну Середнього Дніпра на археологічні культури, індустрії, локальні варіанти, типи пам'яток, які узагальнені в етнокультурні області й історико-культурні спільноти (Грехова 1970, 2005; Гладких 1973, 1977; Хайкунова 1985; Аникович 1998; Залізник 2000, 2010, 2017; Оленковский 2008; Nuzhnyi 2008, 2009, Гаврилов 2014; Нужний 2015). Також вважається, що основну специфіку пам'яток Середнього Подніпров'я слід шукати в типології і орнаментативності витворів мистецтва, а не тільки в техніко-типологічних характеристиках кам'яних артефактів (Грехова 1977; Бибииков 1981; Яковлева 2013).

Одна з останніх і найбільш повних версій стилістичного підрозділу запропонова-

* ЧАБАЙ Віктор Петрович — член-кореспондент НАН України, директор Інституту археології, завідувач відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, ORCID 0000-0002-1066-3137, chabai_v_p@iananu.org.ua

СТУПАК Дмитро Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яного віку, ORCID 0000-0002-0809-2179, dmytro_stupak@iananu.org.ua

ВЕСЕЛЬСЬКИЙ Андрій Павлович — молодший науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, ORCID 0000-0001-5925-6818, veselsky_andrey@iananu.org.ua

ДУДНИК Діана Валентинівна — магістр кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Тараса Шевченка, ORCID 0000-0003-0855-3219, ddi18@knu.ua

на Д. Ю. Нужним, яким на початку нинішнього століття були проаналізовані матеріали всіх відомих гравецьких і епігравецьких пам'яток Східної Європи. Згідно з дослідженнями Д. Ю. Нужного, типологічна варіабельність Середнього Подніпров'я представлена чотирма індустріями (Межиріцькою, Овруцькою, Юдіновською, Мізинською), трьома типами пам'яток (Журавка, Велика Бугаївка, Єлисеєвичі) і матеріалами стоянки Супо-нево, статус яких залишається дискусійним (Nuzhnyi 2008; Нужний 2015). Не заперечуючи значення досліджень розбіжностей серед витворів мистецтва і знарядь з органічних матеріалів, Д. Ю. Нужний вважав, що основні відмінності між цими комплексами полягають у типології кам'яних вкладенів металюї зброї, до якої віднесені вістря на відщепіх і пластинах із притупленим краєм, геометричні і негеометричні мікроліти. Решта типів знарядь і технологія розколювання нуклеусів майже не демонструють суттєвих розбіжностей (Nuzhnyi 2008, р. 132; Нужний 2015, с. 430). Визначальна роль вкладенів металюї зброї полягає в тому, що, на відміну від збиральництва, мисливство характеризується більш динамічним розвитком, який втілювався у *«розмаїтті типів та конструкцій наконечників металюї зброї»*, що виникли *«завдяки безперервному та інтенсивному пошуку оптимальних форм і технологій»* і, відповідно, зумовили *«більшу інформативність морфологічних ознак різних кам'яних елементів наконечників порівняно з іншими категоріями знарядь праці»* (Нужний 2008, с. 178).

Погоджуючись з підходом Д. Ю. Нужного до методики визначення типологічної варіабельності Середнього Подніпров'я, слід зазначити майже повну відсутність аналізу хронологічних дефініцій як виділених індустрій, так і окремих пам'яток. Зазвичай хронологічні дослідження середньодніпровського епігравету базувалися на геологічних, фауністичних, палінологічних і археологічних визначеннях, тоді як радіовуглецеві дати відігравали допоміжну роль (Величко и др. 1997; 1999; Грибченко и др. 2002; Грибченко, Куренкова 2014), а методика калібрування дат і проблема багаточисловості пам'яток до нещодавна викликала взагалі незрозумілий скептицизм (Грибченко 2011, с. 103; Сергин 2012). У концентрованому вигляді песимістичний підхід до можливостей радіовуглецевого датування був сформульований К. М. Гавриловим: *«метод радіовуглецевого датування не вважається способом визначення астрономічного віку палео-*

літичних пам'яток та/або тривалості реального часу їх існування»; цей метод *«може бути використаний тільки для визначення відносної хронології і побудови періодизаційних схем так само, як стратиграфічний метод»*; *«серії наявних дат середньодніпровських і деснянських стоянок ... не дозволяють побудувати їх хронологічне ранжування і скоріш задають загальні часові рамки існування цих пам'яток у межах від 18 до 14 тис. років тому»* (Гаврилов 2016, с. 8—9). Утім, досягнення останніх десятиліть в дослідженнях Гренландського льодовикового щита, кореляція його нашарувань з материковими і морськими відкладами (INTIMATE), прорив у калібруванні радіовуглецевих дат дозволили розв'язати і поставити низку проблем хронології природних і антропогенних явищ Четвертинного періоду (Rasmussen et al. 2006; 2014; Svensson et al. 2006; 2008; Reimer et al. 2013; Weninger et al. 2014). З іншого боку, очевидні успіхи у датуванні епігравецьких пам'яток Середнього Подніпров'я, насамперед Межиріч і Гінців, ревізія стратиграфії і уточнення часу існування Юдіново і Єлисеєвичів 1, дозволяють запропонувати нові підходи до аналізу і інтерпретації хронологічної варіабельності індустрій фіналу льодовиків'я.

Таким чином, основна мета цього дослідження полягає у встановленні часових рамок індустрій і типів пам'яток епігравецького технокомплексу Середнього Подніпров'я. За методичну основу прийняті підходи польських і німецьких колег до проблем хронології мадленських і епігравецьких поселень східної частини Центральної Європи (Bobak et al. 2013; Połtowicz-Bobak 2013; Wiśniewski et al. 2017; Maier et al. 2020). У роботі усереднені діапазони каліброваних дат, розраховані зі стандартним відхиленням в 1σ і з довірчим рівнем у 68 % за допомогою Кельнського пакету палеокліматичних досліджень і калібрування радіовуглецевих дат (Weninger et al. 2014).

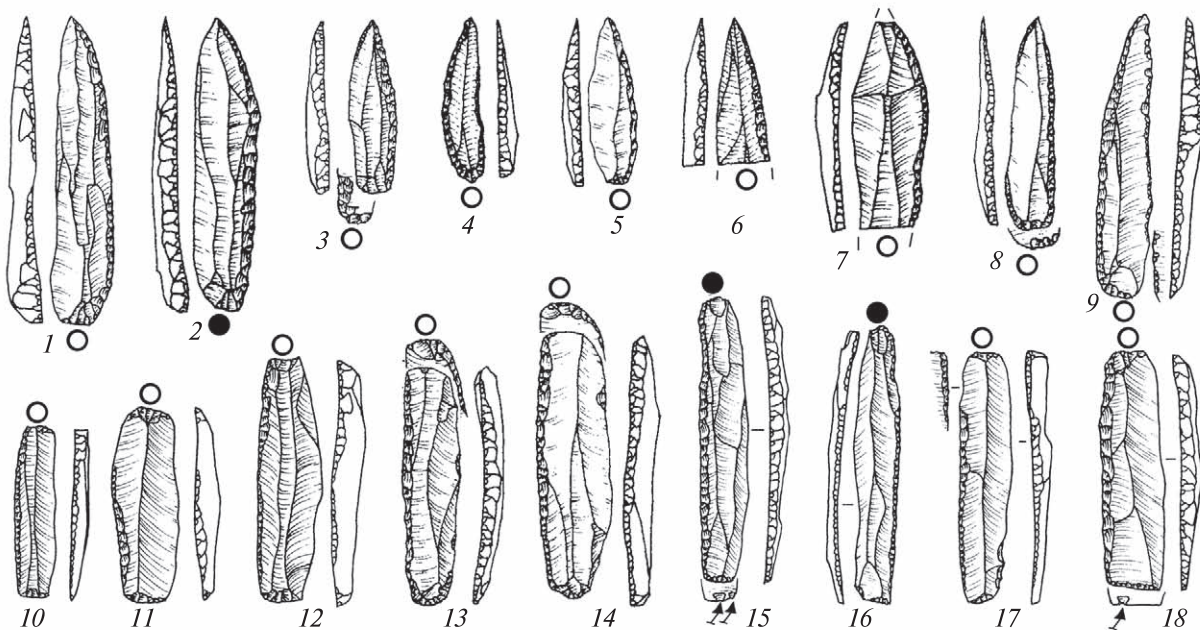
Типологічна варіабельність епігравету Середнього Подніпров'я

Матеріали 22 стратифікованих і досить повно досліджених пам'яток складають базу даних епігравету Середнього Дніпра для техніко-типологічних досліджень.

До **Межиріцької індустрії** віднесені комплекси артефактів таких пам'яток: Межиріч; Добраничівка; Семенівка 1, 2, 3; Гінці; Фастів; Бужанка 2, верхній шар (Нужний 2002; 2014; 2015, с. 211; Nuzhnyi 2002; 2008; Ступак 2009;

Межиріцька індустрія

Юдіновська індустрія

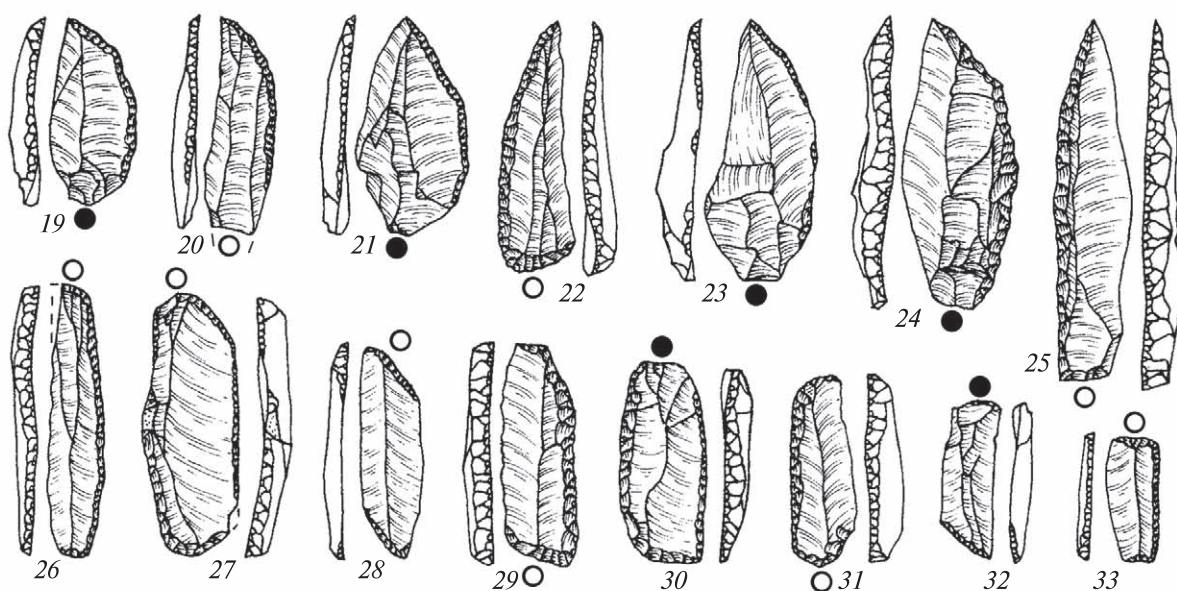

Рис. 1. Межиріцька та Юдіновська індустрії, Межиріч, житло 1 (1, 9–12, 15–18), Добраничівка, ГПК-1 (2, 7), Семенівка 2 (3, 4), Семенівка 3 (5, 6, 8, 13, 14), Тімоновка 1 (19–33): 1–9 — вістря на пластинках ланцетоподібні; 10–18, 26, 33 — прямокутники; 19–25 — вістря на пластинах ланцетоподібні; 27–32 — атипові прямокутники; за: Нужний 2015, рис. 118, 135, 155, 156, 165, 167, 168, 193

Fig. 1. Mezhyrich and Yudinovo industries: 1–9 — lanceolate backed points on bladelets; 10–18, 26, 33 — rectangles; 19–25 — lanceolate backed points on blades; 27–32 — “atypical” rectangles; (1, 9–12, 15–18) Mezhyrich, dwelling No. 1; (2, 7) Dobranichivka, dwelling assemblage No. 1; (3, 4) Semenivka 2; (5, 6, 8, 13, 14) Semenivka 3; Timonovka 1 (19–33); after: Nuzhnyi 2015, fig. 118, 135, 155, 156, 165, 167, 168, 193

2011; Stupak 2014). Типологічну основу вкладенів металеві зброї Межиріцької індустрії складають ланцетоподібні вістря і прямокутники (рис. 1: 1–18). Характерною особливістю ланцетоподібних вістрів є одна опукла латеральна сторона, виконана крутою/напів-

крутою дорсальною ретушю (рис. 1: 1–9). Інколи для виготовлення ланцетоподібних вістрів застосовувалося базальне потоншення з вентральної сторони і дистальна обробка маргінальною дорсальною ретушю сторони, протилежної притупленій (рис. 1: 3, 8). Пря-

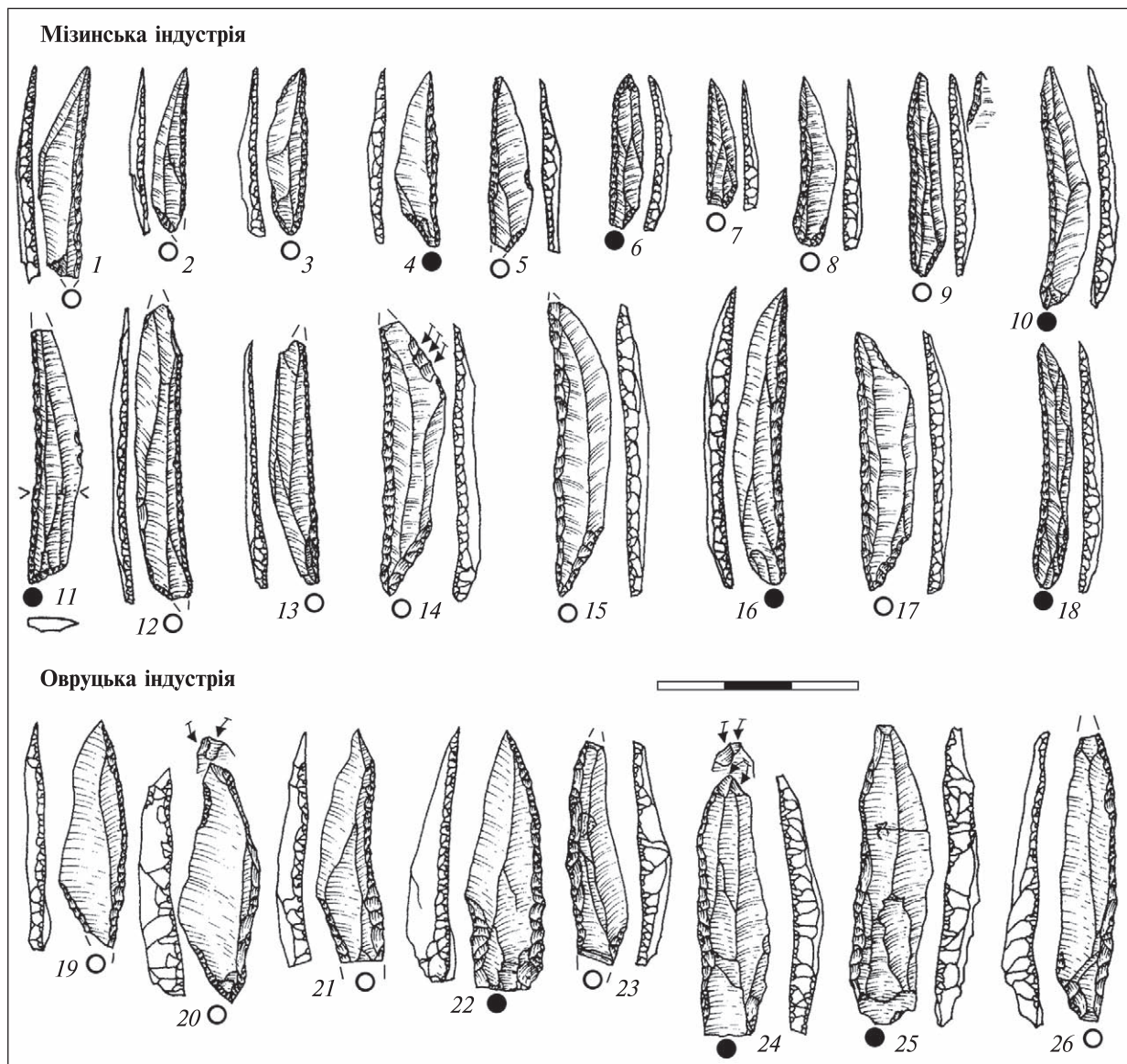

Рис. 2. Мізинська та Овруцька індустрії, Бармаки, 2 (1, 2, 11–13, 16), Мізин (3–10, 14, 15, 17, 18), Шоломки (19–26): 1–18 — вістря на пластинках і мікропластинах з прямим притупленим краєм; 19–26 — вістря на пластинках ланцетоподібні; за: Нужний 2015, рис. 77, 90, 113, 113-A

Fig. 2. Mizyn and Ovruch industries: 1–18 — straight backed points on bladelets and micro-blades; 19–26 — lanceolate backed points on blades; (1, 2, 11–13, 16) Barmaky, 2; (3–10, 14, 15, 17, 18) Mizyn; (19–26) Sholomky; after: Nuzhnyi 2015, fig. 77, 90, 113, 113-A

мокутники виготовлені на пластинках та мікропластинах, на яких дві/три сторони оброблені крутою/напівкрутою ретушшю (рис. 1: 10–18). На деяких прямокутниках застосована альтернативна ретуш; вентральна ретуш розміщена на дистальних або базальних частинах (рис. 1: 13, 14). У залежності від функціональної спрямованості стоянок типологічні структури знарядь демонструють суттєву варіативність співвідношень мікролітів, різців і скребків (Нужний 2014; Нужный, Ступак 2001; Нужний, Шидловський 2009; Шидловский и др. 2014; Нужний та ін. 2017). Мікролі-

ти і різці більш характерні для весняно-літніх спеціалізованих стоянок і ділянок базових поселень поза межами жител. Серед наборів знарядь з жител на базових поселеннях основну роль відіграють різці і скребки. Вважається доведеною наявність певних зв'язків Межиріцького епіграфету з південними територіями. Ця гіпотеза ґрунтується на імпорті мушель чорноморських молюсків на стоянки Гінці, Семенівка 2, Межиріч і використанні в Семенівках 2 і 3 мікрорізевої техніки, яка вважається характерною рисою степового епіграфету (Нужный, Ступак 2001, с. 64; Nuzhnyi 2008, с. 132; Яков-

лева 2013, с. 114; Нужний 2015, с. 198). Основними типами орнаменту Межиріцької індустрії є зигзаги, клітини і хрестики (Яковлева 2013, с. 70).

Юдіновська індустрія представлена колекціями артефактів з Юдіново, Тімоновок 1 і 2, Чулатів 2 і Пушкарі IX, 1, 2 (Бугорок). До специфічних типів вкладенів металюї зброї належать ланцетоподібні вістря на відщеплах, пластинах і пластинках, виготовлені за допомогою крутої або напівкрутої дорсальної ретуші (рис. 1: 19—25). Інколи базальні частини ланцетоподібних вістрів оброблені ретушшю (рис. 1: 22, 25). Також до кам'яних компонентів металюї зброї віднесені досить специфічні «атипові прямокутники», які виготовлялися на пластинах і пластинках шляхом використання крутої і напівкрутої дорсальної ретуші на трьох, двох, або навіть одній, сторонах сколу (рис. 1: 27—32). В останньому випадку ретушувалася дистальна сторона (Nuzhnyi 2008, р. 120). «Атиповість» цих прямокутників полягає ще й у відсутності прямих кутів між ретушованими сторонами, що інколи призводило до появи ромбоподібних бітермінально-скошених форм (рис. 1: 28). Також трапляються і типові прямокутники (рис. 1: 26, 33). Певні аналогії Юдіновській індустрії епіграфету вбачаються в комплексах гравецьких попередників з Пушкарів (Nuzhnyi 2008, р. 132). Не вдаючись у подробиці пошуку нащадків і попередників мешканців Юдіново, Г. П. Григор'єва запропонувала вважати їх проявом мадлену «не тільки за віком, але й за культурою» (Григор'єва 2002, с. 150). Найбільш характерний мотив орнаменту на артефактах з органічних матеріалів у Тімоновці 1 і 2 та Юдіново — ромб (Грехова 1977, с. 93). Також на стоянці Юдіново було знайдено Причорноморські мушлі (Абрамова, Григор'єва 1997, с. 137).

Матеріали Мізина і Бармаків складають **Мізинську індустрію**. До вкладенів металюї зброї належать вістря на пластинках і мікропластинах з прямим притупленим краєм і з косо-тронкованою або косо-ретушованою базальною частиною (рис. 2: 1—18) (Нужний, Пясецький 2003). Для виготовлення цих вістрів характерне використання дорсальної крутої ретуші, інколи — дистальна вентральна ретуш (рис. 2: 9). Також для виробництва вістрів застосовувався спосіб «відламування» проксимальної частини пластинки, який полягав у виготовленні дорсальної виїмки поблизу проксимальної частини пластинки на протилежній від прямо-притупленої сторони; потім ба-

зальна частина відламувалась (рис. 2: 1, 2, 12) (Нужний 2015, с. 167). Вважається, що мушлі викопних морських молюсків транспортувалися носіями Мізинської індустрії з Волині на Десну (Nuzhnyi 2008, р. 132). Хоча в матеріалах Мізину відомі і Причорноморські мушлі (Шовкопляс 1965, с. 280). На думку низки дослідників, простежуються певні техніко-типологічні паралелі між Мізиним і Борщево I на Середньому Дону. Проте значення таких типів, як подвійні бокові різці, долотоподібні і комбіновані знаряддя, «ножі шательперон», вістря з боковою виїмкою в порівняльному аналізі цих колекцій (Рогачев, Кудряшов 1982, с. 216; Аникович 1998, с. 60; Лисицын 1999, с. 119; Нужний 2015, с. 210) видається дуже перебільшеним. Ю. Е. Демиденко вважає, що Бармаки і Мізин разом з Оболонням, Борщево I, Биками і Самотоєвкою є проявами мадленської індустрії в Східній Європі (Демиденко 2019). З. О. Абрамова і Г. В. Григор'єва, вслід за В. О. Городцовим і І. Г. Шовкоплясом, до мадленської культури відносять всі пам'ятки «середньодніпровської етнокультурної області», правда без Оболоння, Биків і Самотоєвки (Городцов 2012, с. 259; Шовкопляс 1965, с. 297—301; Абрамова, Григор'єва 1997, с. 137). На думку Л. В. Грехової, найбільш характерним орнаментом Мізину є меандр, який також трапляється в Супонєво (Грехова 1977, с. 93). За І. Г. Шовкоплясом, стилізовані жіночі фігурки з бивня мамонта взагалі не мають аналогій на суміжних територіях, тоді як Л. А. Яковлева вважає їх проявом конвергентного характеру формотворення в різних європейських регіонах (Шовкопляс 1965, с. 250—252; Яковлева 2011, с. 132). Найближчими аналогіями «шумлячого» браслета з Мізину є фрагменти браслетів з Бармаків 2 (Нужний 2015, с. 207; Чабай та ін. 2020, с. 180).

До **Овруцької індустрії** віднесені матеріали стоянок Шоломки, Збраньки, Довгиничі (Нужний 2000; 2015, с. 157—158). Вкладені металюї озброєння представлені масивними ланцетоподібними і «граветоїдними» вістрями на пластинах і пластинках (рис. 2: 19—26). Латеральні сторони вістрів оброблені крутою дорсальною, інколи зустрічною, ретушшю. Часто базальні частини вістрів є прямо- або косо-ретушованими (рис. 2: 19—21, 26). Застосовувався метод «відламування» проксимальних частин вістрів (Нужний 2015, с. 151). Спостереження над макропошкодженнями та аналіз метричних характеристик вістрів з Шоломків дозволили дійти висновку щодо вико-

ристання мешканцями стоянки скоріш легких списів або дротиків, ніж луків і стріл (Нужний 2015, с. 156). Певні аналогії Овруцькій індустрії вбачаються в матеріалах стоянки Жидачів в епіграветі Прикарпаття (Нужний 2015, с. 158; 433). З іншого боку, цілком можливий генетичний зв'язок епіграветської Овруцької індустрії з локальною версією східно-граветських попередників (Nuzhnyi 2008, р. 132). Проте наразі техніко-типологічні характеристики такої версії попередників не відомі.

Найбільш яскравим серед типів пам'яток середньодніпровського епігравету є **Єлисеєвичі**, представлений матеріалами двох однойменних стоянок. Для стоянки Єлисеєвичі 1 виділяється нечисленна, але яскрава серія вістер на пластинках і пластинок з вентралью або альтернативно притупленими латеральними сторонами (Величко и др. 1997, с. 127—128). Такий спосіб виготовлення мікролітів не має аналогій на території Середнього Подніпров'я. Тип **Журавка** також представлений однойменною пам'яткою і характеризується наявністю вістер *Federmesser* і «атипових» *Zonhoven* (Nuzhnyi 2008, р. 124). На стоянці **Велика Бугайівка** було знайдено низьку симетричну трапецію, характерну для фінального епігравету степової зони типу Осокорівка-Рогалик (Nuzhnyi 2008, р. 130). Основні відмінності крем'яного інвентаря **Супонєво** полягають не стільки в специфіці набору мікролітів, як у широкому застосуванні розколювання торцевих нуклеусів і наявності поперечних різців «супонєвського типу» (Хайкунова 1985; 1992).

Типологічна варіабельність: висновки. Таким чином, розбіжності між епіграветськими індустріями і типами пам'яток Середнього Подніпров'я в типології і методах виготовлення вкладенів металюної зброї мають досить суттєвий характер. Мізинська індустрія відрізняється від інших, насамперед, морфологічними ознаками мікролітів — наявністю вістер на пластинках і мікропластинах з прямим притупленим краєм, додатково оснащених косотронкованою або «обламану» базальною частиною. Для Бармаків і Мізину не характерні, поширені в інших епіграветських індустріях Середнього Подніпров'я, ланцетоподібні вістря і типові та «атипові» прямокутники. Відсутні прямокутники і в Овруцькій індустрії. Основними типами вкладенів металюної зброї Овруцької індустрії є ланцетоподібні вістря на пластинках і пластинах, для обробки базальних частин яких використовувалась комбінація прийомів «відламування» і косого дорсаль-

ного ретушування. Наведені типи вкладенів металюного озброєння і способи їх виробництва не набули поширення в Межиріцькій і Юдіновській індустріях. Вкладені металюного озброєння Межиріцької індустрії представлені двома основними типами: ланцетоподібними вістряма та прямокутниками на пластинках і мікропластинах (Нужний 2015, с. 331). Для Юдіновської індустрії теж характерні ланцетоподібні форми вістер, але на відміну від Межиріцької індустрії, вони виготовлялися на відщепах, пластинах і пластинках, інколи доволі масивних. Ті ж типи сколів використовувалися «юдіновцями» для виробництва «атипових» прямокутників.

Утім, не важко уявити трансформацію протягом певного часу мікролітів з прямим притупленим краєм на ланцетоподібні мікроліти з опуклим притупленим краєм і подальше «виникнення» прямокутників, що дасть можливість пояснити типологічну варіабельність еволюційним чинником, наприклад, за існування наступної хронологічної послідовності: Мізин (+ Борщево 1)—Межиріч—Добраничівка—Тімоновка—Юдіново (Аникович 1998, с. 63). У межах тієї ж еволюційно-хронологічної парадигми, С. М. Лисицин запропонував наявність двох послідовних культурно-хронологічних груп в еволюції історико-культурної спільноти мисливців на мамонтів: першої, 17/16—15/14 тис. р. т. — Мізин; Єлисеєвичі 1 і 2; Юревичі; Костенки 11, 1а (?); Костенки 3; Костенки 21, 1; Костенки 19; Кирилівська (?); Заозер'я (?); та другої, 15/14—14/13 тис. р. т. — Юдіново; Тімоновки 1 і 2; Бугорок; Супонєво (?); Чулатів 2; Межиріч; Добраничівка; Гінці; Борщево 2; Карачиж; Чернетово; Косица (?) (Лисицин 1999, с. 119).

Хронологічна варіабельність епігравету Середнього Подніпров'я

На сьогодні для 16 епіграветських пам'яток Середнього Подніпров'я відомо 135 радіовуглецевих дат (табл. 1). Для низки пам'яток отримано одиничні дати (Єлисеєвичі 2, Семенівка 2, Семенівка 3, Чулатів 1), які можуть вважатися орієнтовними. На жаль, поки що відсутні хронологічні визначення для пам'яток Овруцького епігравету. Важливими факторами, які є часто недооціненими, але значно впливають на якість інтерпретації результатів радіовуглецевого датування є багатшаровість низки в минулому «одношарових» пам'яток, наявність палімпсестів культурних нашарувань

майже на всіх стоянках і використання як зразків решток мамонтів, час загибелі яких часто не відповідає часу існування поселення.

Хронологія пам'яток Мізинської індустрії.

Для стоянки Бармаки існує чотири дати за зразками кісток (табл. 1). Стратиграфічна позиція зразка Ki-11087 викликала сумніви у дослідника стоянки (Нужний 2015, с. 210). Зразки OxA-38249, OxA-X-2804-40, OxA-38250 походять із досліджень 2018 р., з відкладів археологічного горизонту 2с на кв. 10е, 12е, де спостерігалася значна щільність артефактів і фауністичних залишків (Чабай та ін. 2019). Незважаючи на те, що рівень колагену у зразку OxA-X-2804-40 виявився дещо нижче норми, отриманий за ним вік не відрізняється від показників зразків OxA-38249 і OxA-38250 (табл. 1; рис. 3: 1—3). Загалом, усереднений показник за цими трьома зразками складає 19195—18743 кал. р. т. (рис. 4: 1).

Для стоянки Мізин відомі дев'ять дат. Спостерігається суттєва різниця між датами отриманими AMS (OxA-13825, GrA-22499, OxA-719, SPb-662, Ki-11084) і традиційним (ГИН-4, Ki-1051, Ki-1052, Ki-1053) методами (табл. 1). Перша група утворює відносно щільний блок результатів; друга — демонструє один кластер з двох дат Ki-1052, Ki-1053 з різницею в 5 і 12 тис. років з блоком AMS дат. Для зразків ГИН-4 і Ki-1051 характерна значна «розпорошеність» показників (табл. 1). Традиційні пояснення такої ситуації полягають для дати ГИН-4 в етапі становлення лабораторії, для дат Ki-1052, Ki-1053 у специфічному матеріалі зразків — мушлі, а для дати Ki-1051 причини залишилися незрозумілими (Синицын и др. 1997, с. 38). Утім, AMS дати демонструють наявність хоч і не вираженого, але бімодального розподілу: з одного боку OxA-13825 і GrA-22499, з іншого — OxA-719, SPb-662 і Ki-11084 (табл. 1; рис. 3: 11—15); усереднені значення 17922—17405 кал. р. т. і 18876—18215 кал. р. т., відповідно (рис. 4: 2, 3). Цілком можливо, що наведені пари показників є відображенням наявності двох археологічних горизонтів на стоянці (Шовкопляс 1965, с. 83—84). Усереднений вік Мізина за всіма AMS датами становить 18494—17891 кал. р. т. (рис. 4: 4).

Якщо прийняти «двогоризонтну» версію хронології Мізину, то для Мізинської індустрії характерна послідовність розвитку від раннього поселення Бармаки, 2 до дещо пізніших поселень Мізину (рис. 4: 1—3). «Одношарова» версія хронології Мізину вказує на хронологічний розрив між більш раннім комплексом Бар-

маків, 2 і матеріалами Мізину (рис. 4: 1, 4). Загалом, на основі наведених дат можна припустити існування Мізинської індустрії від 19200 до 17400 каліброваних років тому (рис. 4: 1—4).

Хронологія пам'яток Межиріцької індустрії.

На сьогодні стоянка Межиріч є найбільш повно і комплексно дослідженою пам'яткою епігравету в Східній Європі. Ґрунтуючись на низці природничих і археологічних досліджень, зокрема на аналізі 33 радіовуглецевих дат (табл. 1; рис. 3: 16—34), П. Езартс запропонував чотири фази використання стоянки (Haesaerts et al. 2015). Перша фаза пов'язана з відкладами ями 8, за зразком кістки мамонта, з якої були отримані три дати SacA-12041; SacA-14984; SacA-12259; усереднений вік становить 18458—17951 кал. р. т. (табл. 1; рис. 3: 16—18; 4: 11). Друга фаза заселення знайшла відображення у відкладах житла 4 і ями 6 та представлена зразками кісток мамонта GrN-29876; GrN-29877; GrA-38810; OxA-15587; SacA-11177; усереднена дата становить 18237—17694 кал. р. т. (табл. 1; рис. 3: 19—21, 26, 27; 4: 12). Фаза 2—3 асоціюється з відкладами житла 2, з якого був отриманий фрагмент стегна вовка для зразків OxA-13044 і GrA-22094 з усередненим віком 18037—17402 кал. р. т. (табл. 1; рис. 3: 25, 32; 4: 14). Стратиграфічні особливості житла 1 послугували виділенню 3 фази, яка, в свою чергу, на основі зразків стегна вовка GrA-22501 і гомілки псця SacA-14982 (табл. 1; рис. 3: 28, 31) отримала усереднену дату: 17826—17311 кал. р. т. (рис. 4: 16). Особливо слід підкреслити, що дати за зразками з жител 1, 2, 4 належать до різних фаз заселення, що в сукупності зі стратиграфічними спостереженнями є достатнім доказом їх неодноразовості в досить широких хронологічних межах: від 18,2 до 17,3 тис. кал. р. т. Тобто, «одношарова» стоянка Межиріч є палімпсестом щонайменше трьох будівельних епізодів, які відбулися протягом 900 років. Комплексне обґрунтування запропонованих фаз дозволяє окреслити припустимі вікові межі існування не тільки цих об'єктів, але і розглядати як відносно достовірні ті дати, які не молодші за OxA-13044 (2—3 фаза) і не старші за SacA-12259 (1 фаза) (табл. 1; рис. 3: 16—32). За 19 датами, які розміщуються у вказаних межах, отримане усереднене значення 18186—17554 кал. р. т. (рис. 4: 13), яке загалом відповідає запропонованій хронології 1—3 фаз існування житлових і побутових об'єктів стоянки Межиріч.

Для стоянки Гінці отримані 16 радіовуглецевих визначень, які досить чітко підрозділяються на дві компактні групи: дати за зраз-

Таблиця 1. Епіграветські стоянки басейну Середнього Дніпра: радіовуглецеві дати (калібровані за допомогою програми CalPal Online, Wenninger et al. 2014)
Table 1. The Epigravettian sites of the Mid Dniپر basin: the radiocarbon dates (calibrated by CalPal Online, Wenninger et al. 2014)

Стоянка, шар, об'єкт	Зразок	Метод	Лабораторний №	Вік, років тому. не кал.	Довірчий рівень 68 %, кал. р. т.	Джерело
Бармаки	кістка	Conv.	Ki-11087	14300 ± 220	17195—17796	Нужний 2008
Бармаки, шар 2	кістка	AMS	OxA-38249	15610 ± 80	18663—19111	Чабай та ін. 2019
Бармаки, шар 2	кістка	AMS	OxA-X-2804-40	15720 ± 80	18739—19202	Чабай та ін. 2019
Бармаки, шар 2	кістка	AMS	OxA-38250	15850 ± 80	18828—19272	Чабай та ін. 2019
Бужанка 2, верхній шар, яма 1	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	GrA-38555	14350 ± 60	17265—17768	Stupak 2014
Бужанка 2, верхній шар	<i>Canis Lupus</i> , ліва плечова кістка	AMS	GrA-80178/SacA-12043	13500 ± 80	16033—16863	Stupak 2014
Гінці, яма 9	обпалена кістка	Conv.	ISGS-1740	13200 ± 270	15556—16622	Svezhentsev, Popov 1993
Гінці, яма 9	обпалена кістка	Conv.	QC-898	13400 ± 185	15833—16773	Борисковский 1984
Гінці, яма 9	обпалена кістка	Conv.	ГІН-8410	13700 ± 100	16555—17041	Синицын и др. 1997
Гінці, нижній шар	кістка	AMS	OxA-6729	14110 ± 120	17107—17614	Iakovleva, Djindjian 2005
Гінці, верхній шар	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	OxA-7387	14120 ± 90	17120—17606	Iakovleva, Djindjian 2005
Гінці, викид з житла 1	кістка	AMS	OxA-6601	14180 ± 110	17155—17675	Iakovleva, Djindjian 2005
Гінці, нижній шар	ріг	AMS	OxA-5934	14250 ± 110	17197—17720	Iakovleva, Djindjian 2005
Гінці, верхній шар	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	OxA-8409	14280 ± 110	17214—17737	Iakovleva, Djindjian 2005
Гінці, зольна ділянка U21	обпалена кістка	Conv.	ISGS-1739	14350 ± 190	17234—17814	Svezhentsev, Popov 1993
Гінці, яма 10, житло 1	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	OxA-5933	14400 ± 110	17287—17813	Iakovleva, Djindjian 2005
Гінці, нижній шар	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	OxA-7609	14420 ± 100	17303—17824	Iakovleva, Djindjian 2005
Гінці, яма 10, житло 1	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	AMS	OxA-5932	14550 ± 150	17415—18139	Iakovleva, Djindjian 2005
Гінці, зольна ділянка U21	зуб	AMS	OxA-717	14600 ± 200	17450—18316	Svezhentsev, Popov 1993
Гінці, викид з житла 1	кістка	AMS	OxA-6602	14590 ± 120	17500—18265	Iakovleva, Djindjian 2005
Гінці, верхній шар	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	OxA-8368	14620 ± 100	17550—18323	Iakovleva, Djindjian 2005
Гінці, нижній шар	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	OxA-6142	14670 ± 110	17603—18370	Iakovleva, Djindjian 2005
Добраничівка	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	AMS	OxA-700	12700 ± 200	14650—15536	Svezhentsev, Popov 1993
Добраничівка	<i>Ursus</i> , п'яточна кістка	AMS	OxA-12108, idem GrA-22472	13990 ± 90	17021—17460	Haesaerts et al. 2015
Добраничівка	<i>Ursus</i> , п'яточна кістка	AMS	GrA-22472, idem OxA-12108	14355 ± 90	17263—17777	Haesaerts et al. 2015
Елісеевич 1, «хїдл»	<i>Mammuthus primigenius</i> , ребро	AMS	SPb-1766	12239 ± 150	14014—14768	Хлопачев и др. 2017
Елісеевич 1, яма 1	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Conv.	ГІН-4137	12630 ± 360	14349—15819	Величко и др. 1997
Елісеевич 1	обпалена кістка	Conv.	ЛУ-102	12970 ± 140	15338—16275	Svezhentsev, Popov 1993
Елісеевич 1, яма 3	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	AMS	ИГАН-1133	13100 ± 330	15268—16553	Хлопачев и др. 2017
Елісеевич 1, мерзлотний клин	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	SPb-1767	13300 ± 200	15737—16686	Хлопачев и др. 2017
Елісеевич 1, основний шар	<i>Canis Lupus</i> , череп	AMS	Beta-192417	13370 ± 70	15887—16728	Хлопачев и др. 2013
Елісеевич 1, «чурингосховище»	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	SPb-1933	13384 ± 150	15843—16753	Хлопачев и др. 2017
Елісеевич 1, яма з чурингами	<i>Canidae</i> , зуб	AMS	KIA-18760	13905 ± 55	16952—17356	Sablin, Khlopachev 2002

Єлісєєвичі 1	обпалена кістка	Сопв.	ГИН-4135	14080 ± 70	17095—17542	Величко и др. 1997
Єлісєєвичі 1, зольник	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	AMS	ГИН-4139	14100 ± 400	16751—17763	Величко и др. 1997
Єлісєєвичі 1, зольник	Ursus, кістка	AMS	SPb-1931	14113 ± 120	17110—17618	Хлопачев и др. 2017
Єлісєєвичі 1	обпалена кістка	AMS	ГИН-5475	14240 ± 120	17189—17717	Величко и др. 1997
Єлісєєвичі 1, основний шар	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	SPb-1664	14435 ± 150	17299—17859	Хлопачев и др. 2017
Єлісєєвичі 1	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ЛУ-126	14470 ± 100	17345—17866	Svezhentsev, Popov 1993
Єлісєєвичі 1, зольник	<i>Canis Lupis</i> , кістка	AMS	SPb-1932	14622 ± 150	17523—18332	Хлопачев и др. 2017
Єлісєєвичі 1	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ГИН-4186	14590 ± 140	17485—18279	Величко и др., 1997
Єлісєєвичі 1	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	AMS	ГИН-4136	14590 ± 140	17485—18279	Abramova et al. 2001
Єлісєєвичі 1, яма 2	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	AMS	ИГ АН-1134	15370 ± 195	18124—18811	Хлопачев и др. 2017
Єлісєєвичі 1	кістка	Сопв.	QC-889	15600 ± 1350	17234—20386	Svezhentsev, Popov 1993
Єлісєєвичі 1, культурний шар	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	SPb-1934	15995 ± 120	18913—19380	Хлопачев и др. 2017
Єлісєєвичі 1, яма 1	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ГИН-4138	16850 ± 120	19777—20365	Величко и др. 1997
Єлісєєвичі 1, западина 5	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ЛУ-360	17340 ± 170	20471—21135	Svezhentsev, Popov 1993
Єлісєєвичі 1	обпалена кістка	Сопв.	ЛЕ-450	20570 ± 430	23969—25077	Abramova et al. 2001
Єлісєєвичі 1	дерево	Сопв.	ГИН-80	33000 ± 400	36705—38234	Iakovleva, Djindjian 2005
Єлісєєвичі 2	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ИГАН-556	15620 ± 200	18618—19178	Величко и др., 1997
Межиріч	обпалена кістка	Сопв.	ГИН-2597	11700 ± 800	12869—15100	Синицын и др. 1997
Межиріч	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	ОхА-709	12900 ± 200	15072—16210	Svezhentsev, Popov 1993
Межиріч, житло 4	обпалена кістка	Сопв.	ГИН-2596	14300 ± 300	17158—17857	Soffer 1985
Межиріч, житло 1	обпалена кістка	Сопв.	QC-897	14320 ± 270	17187—17848	Soffer 1985
Межиріч, житло 2	<i>Canis Lupus</i> , стегно	AMS	ОхА-13044, idem GrA-22094	14380 ± 60	17284—17787	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, житло 2	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	ОхА-712	14400 ± 250	17245—17908	Svezhentsev, Popov 1993
Межиріч, житло 1	<i>Vulpes lagopus</i> , гомілка	AMS	SacA-14982	14400 ± 90	17292—17807	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, житло 3	кістка	AMS	AA-1317	14420 ± 190	17277—17873	Синицын и др. 1997
Межиріч, житло 1	<i>Canis Lupus</i> , стегно	AMS	GrA-22501	14450 ± 90	17330—17845	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, житло 2	обпалена кістка	Сопв.	ГИН-2595	14530 ± 300	17316—18273	Синицын и др. 1997
Межиріч, житло 4	<i>Mammuthus primigenius</i> , стегно	Сопв.	GrN-29876	14550 ± 70	17471—17951	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, житло 4	<i>Mammuthus primigenius</i> , стегно	Сопв.	GrN-29877, idem ОхА-15587	14560 ± 70	17487—17975	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, яма 7	<i>Mammuthus primigenius</i> , стегно	AMS	GrA-38787, idem SacA-11176, 14986	14590 ± 60	17532—18197	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, житло 2	<i>Canis Lupus</i> , стегно	AMS	GrA-22094, idem ОхА-13044	14600 ± 110	17520—18288	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, яма 6	вугіль	AMS	SacA-11487	14600 ± 60	17544—18258	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, яма 7	вугіль	AMS	SacA-11486, idem SacA-11176, GrA-38787	14610 ± 60	17555—18294	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, житло 3	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ГИН-2593	14700 ± 500	17319—18455	Синицын и др. 1997
Межиріч, яма 6	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	GrA-38810, idem SacA-11777	14750 ± 50	17790—18410	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, житло 4	<i>Mammuthus primigenius</i> , стегно	AMS	ОхА-15587	14790 ± 60	17856—18423	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, яма 6	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	SacA-11177, idem GrA-38810	14810 ± 90	17868—18429	Haesaerts et al. 2015

Стоянка, шар, об'єкт	Зразок	Метод	Лабораторний №	Вік, років тому, не кал.	Довірчий рівень 68 %, кал. р. т.	Джерело
Межиріч, яма 8	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	SacA-12041, idem SacA-14984, 12259	14830 ± 90	17892—18435	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, яма 8	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	SacA-14984, idem SacA-12041, 12259	14920 ± 90	17966—18462	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, яма 8	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	AMS	SacA-12259, idem SacA-12041, 14984	14970 ± 90	17995—18479	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, яма 7	<i>Mammuthus primigenius</i> , стегно	AMS	SacA-11176, idem SacA-14986, GrA-38787	15030 ± 90	18021—18504	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, житло 4	<i>Canis Lupus</i> , стегно	AMS	SacA-14981	15210 ± 130	18067—18621	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, кульгунний шар (?)	обпалена кістка	Сопв.	QC-900	15245 ± 1080	17178—19642	Svezhentsev, Popov 1993
Межиріч, яма 6	<i>Canis Lupus</i> , кістка	AMS	SacA-12040	15320 ± 90	18106—18705	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, яма 7	<i>Mammuthus primigenius</i> , стегно	AMS	SacA-14986	15430 ± 90	18220—18815	Haesaerts et al. 2015
Межиріч, житло 4 (?)	обпалена кістка	Сопв.	Ki-1054	17855 ± 950	20226—22493	Синицын и др. 1997
Межиріч, кульгунний шар (?)	обпалена кістка	Сопв.	Ki-1055	18020 ± 600	20772—22336	Синицын и др. 1997
Межиріч, кульгунний шар (1976)	обпалена кістка	Сопв.	Ki-1056	18470 ± 550	21426—22802	Синицын и др. 1997
Межиріч, житло 1	обпалена кістка	Сопв.	Ki-1057	19100 ± 500	22223—23505	Синицын и др. 1997
Межиріч, житло 1	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	Сопв.	Ki-1058	19280 ± 600	22393—23831	Синицын и др. 1997
Мізин	<i>Canis Lupus</i> , кістка	AMS	OxA-13825	14450 ± 70	17336—17839	Gettonpre et al. 2017
Мізин	<i>Canis Lupus</i> , п'яточна кістка	AMS	GrA-22499	14560 ± 90	17474—18005	Нужний 2008
Мізин	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	AMS	OxA-719	15100 ± 200	18018—18568	Svezhentsev 1993
Мізин	кістка	AMS	SPb-662	15340 ± 300	18089—18875	Хлопачев 2016
Мізин	<i>Canis Lupus</i> , щелепа	AMS	Ki-11084	15600 ± 250	18538—19185	Нужний 2008
Мізин	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ГИН-4	21600 ± 2200	23265—28388	Soffer 1985
Мізин	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	Ki-1051	27500 ± 800	31490—32931	Soffer 1985
Мізин	мушлі	Сопв.	Ki-1052	29100 ± 700	32746—34062	Soffer 1985
Мізин	мушлі	Сопв.	Ki-1053	29700 ± 800	33182—34583	Soffer 1985
Пушкарі IX, 1	<i>Ovibos moschatus</i> , зуб	Сопв.	Ki-13078	11060 ± 140	12827—13136	Хлопачев 2014
Пушкарі IX, 1	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ЛЕ-6961	11500 ± 400	13035—13938	Хлопачев 2014
Пушкарі IX, 1	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	Ki-13079	11700 ± 250	13336—13944	Хлопачев 2014
Пушкарі IX, 1	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	Ki-11900	17200 ± 250	20138—21048	Хлопачев 2014
Пушкарі IX, 2	<i>Ovibos moschatus</i> , зуб	AMS	HeLa-1517	14770 ± 115	17781—18416	Хлопачев 2014
Пушкарі IX, 2	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	AMS	OxA-17799	14820 ± 60	17892—18432	Хлопачев 2014
Семенівка 1	<i>Ursus arctos</i> , стегно	AMS	GrA-22469, idem Ki-5510	13440 ± 90	15959—16804	Нужний 2015
Семенівка 1	<i>Ursus arctos</i> , стегно	Сопв.	Ki-5510, idem GrA-22469	13600 ± 160	16081—16960	Нужний 2015
Семенівка 2	<i>Mammuthus primigenius</i> , ребро	Сопв.	Ki-5509	14200 ± 180	17149—17714	Нужний 2015
Семенівка 3	<i>Cervidae</i> , кістка	AMS	GrA-22471	13690 ± 90	16552—17030	Нужний 2015
Супонево	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ГИН-3381	13500 ± 100	16016—16863	Синицын и др. 1997
Супонево	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	Сопв.	ГИН-7729a	13920 ± 140	16928—17422	Синицын и др. 1997
Супонево	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ГИН-3719	14260 ± 120	17201—17728	Синицын и др. 1997

Тімоновка I	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	Сопв.	ИГАН-86	12200 ± 300	13876—14938	Abramova et al. 2001
Тімоновка I	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ГИН-8414	14530 ± 120	17406—17954	Abramova et al. 2001
Тімоновка I	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ГИН-8413	14750 ± 120	17726—18409	Abramova et al. 2001
Тімоновка I	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	Сопв.	ЛУ-358	15110 ± 530	17711—18839	Борисковский 1984
Тімоновка I	обпалена кістка	Сопв.	ГИН-2003	15300 ± 700	17744—19260	Abramova et al. 2001
Чулатів I	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	AMS	ОхА-715	14700 ± 250	17542—18388	Svezhentsev, Porov 1993
Юдіново, верхній шар	???	AMS	SPb-?	12200 ± 200	13940—14785	Хлопачев, Грибченко 2012
Юдіново, верхній шар	???	AMS	SPb-??	12350 ± 80	14182—14891	Хлопачев, Грибченко 2012
Юдіново	обпалена кістка	AMS	ОхА-696	12300 ± 200	14055—14940	Svezhentsev, Porov 1993
Юдіново, верхній шар	???	AMS	SPb-???	12500 ± 95	14481—15132	Хлопачев, Грибченко 2012
Юдіново	обпалена кістка	Сопв.	ЛУ-103	13830 ± 850	15394—17766	Борисковский 1984
Юдіново	обпалена кістка	AMS	ОхА-695	13300 ± 200	15737—16686	Svezhentsev, Porov 1993
Юдіново	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ЛУ-153	13650 ± 200	16102—17023	Борисковский 1984
Юдіново	кістка	Сопв.	ЛЕ-3303	13720 ± 210	16267—17125	Svezhentsev, Porov 1993
Юдіново	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	Сопв.	ISGS-2085	13980 ± 110	17006—17462	Abramova et al. 2001
Юдіново, нижній шар	???	AMS	ИГАН-1266	13980 ± 180	16966—17506	Хлопачев, Грибченко 2012
Юдіново, нижній шар	???	AMS	ИГАН-1270	14010 ± 230	16947—17581	Хлопачев, Грибченко 2012
Юдіново	обпалена кістка	Сопв.	ISGS-2084	14300 ± 110	17226—17748	Abramova et al. 2001
Юдіново	кістка	AMS	АА-4801	14470 ± 160	17323—17902	Abramova et al. 2001
Юдіново	обпалена кістка	AMS	АА-4803	14470 ± 160	17323—17902	Abramova et al. 2001
Юдіново, нижній шар	???	AMS	Beta-199779	14480 ± 80	17363—17868	Хлопачев, Грибченко 2012
Юдіново	обпалена кістка	Сопв.	ГИН-5588	14500 ± 200	17333—18018	Abramova et al. 2001
Юдіново	обпалена кістка	Сопв.	ГИН-5661	14610 ± 60	17555—18294	Abramova et al. 2001
Юдіново	кістка	AMS	АА-4802	14650 ± 105	17582—18355	Abramova et al. 2001
Юдіново	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ЛЕ-3835	14870 ± 150	17898—18450	Abramova et al. 2001
Юдіново	<i>Mammuthus primigenius</i> , кістка	Сопв.	ЛУ-127	15660 ± 180	18667—19198	Борисковский 1984
Юдіново	кістка	Сопв.	ЛЕ-3301	15790 ± 320	18687—19366	Svezhentsev, Porov 1993
Юдіново	<i>Mammuthus primigenius</i> , череп	AMS	SPb-775	15813 ± 200	18772—19297	Хлопачев 2016
Юдіново	<i>Mammuthus primigenius</i> , зуб	Сопв.	ЛЕ-3302	17800 ± 810	20328—22312	Svezhentsev, Porov 1993
Юдіново	обпалена кістка	Сопв.	ЛЕ-3401	18630 ± 320	21780—22772	Svezhentsev, Porov 1993

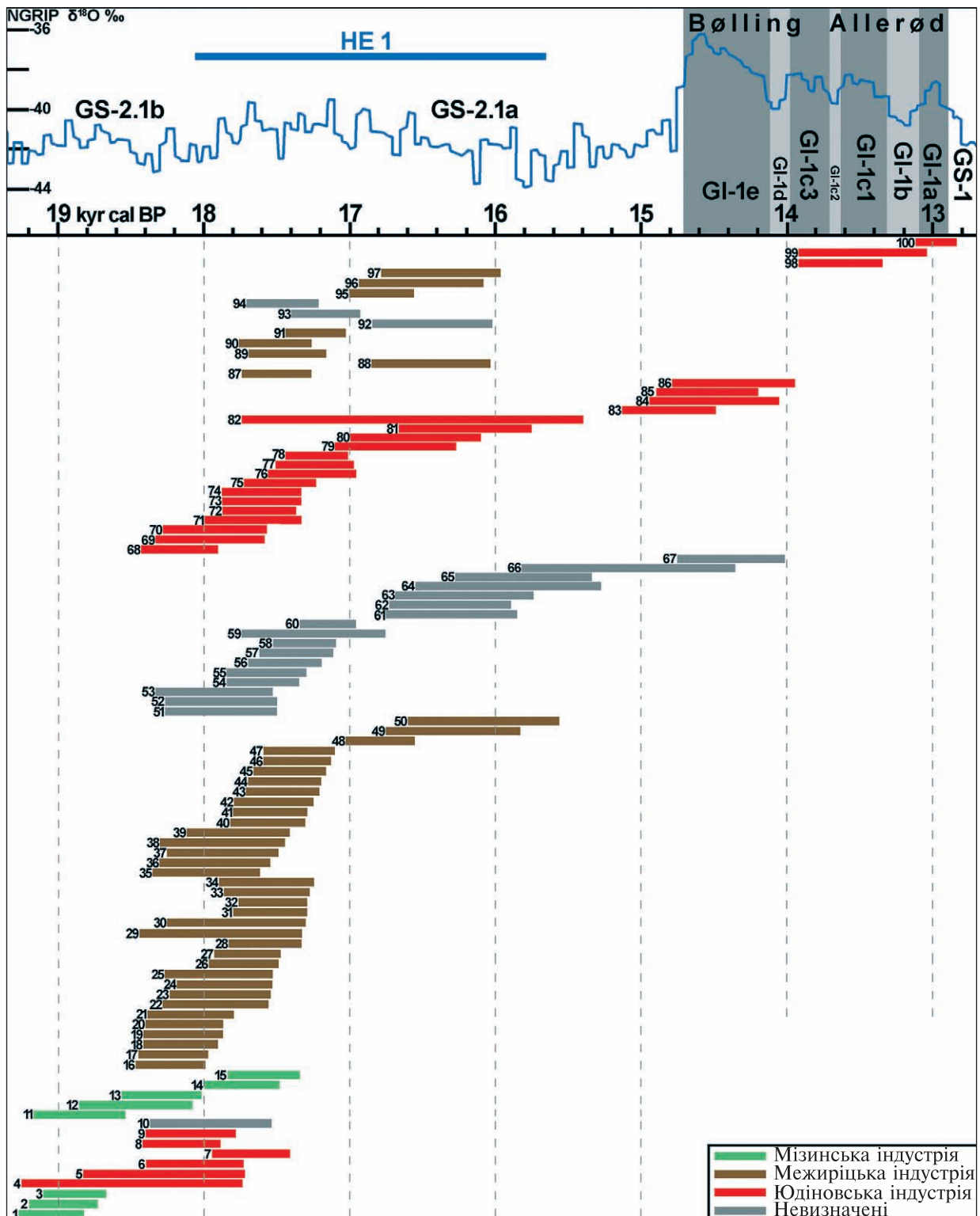
Рис. 3. Пам'ятки епігравету басейну Середнього Дніпра, радіовуглецеві калібровані дати, років тому, стандартне відхилення 1σ , 68 % імовірності: 1 — Бармаки, 2, ОхА-38250; 2 — Бармаки, 2, ОхА-Х-2804-40; 3 — Бармаки, 2, ОхА-38249; 4 — Тимоновка I, ГИН-2003; 5 — Тимоновка I, ЛУ-358; 6 — Тимоновка I, ГИН-8413; 7 — Тимоновка I, ГИН-8414; 8 — Пушкарі IX, 2, ОхА-17799; 9 — Пушкарі IX, 2, Hela-1517; 10 — Чулатів I, ОхА-715; 11 — Мізин, Кі-11084; 12 — Мізин, SPb-662; 13 — Мізин, ОхА-719; 14 — Мізин, GrA-22499; 15 — Мізин, ОхА-13825; 16 — Межиріч, яма 8, SacA-12259; 17 — Межиріч, яма 8, SacA-14984; 18 — Межиріч, яма 8, SacA-12041; 19 — Межиріч, яма 6, SacA-11177; 20 — Межиріч, ж. 4, ОхА-15587; 21 — Межиріч, яма 6, GrA-38810; 22 — Межиріч, яма 6, SacA-11486; 23 — Межиріч, яма 6, SacA-11487; 24 — Межиріч, яма 7, GrA-38787; 25 — Межиріч, ж. 2, GrA-22094; 26 — Межиріч, ж. 4, GrN-29877; 27 — Межиріч, ж. 4, GrN-29876; 28 — Межиріч, ж. 1, GrA-22501; 29 — Межиріч, ж. 3, ГИН-2593; 30 — Межиріч, ж. 2, ГИН-2595; 31 — Межиріч, ж. 1, SacA-14982; 32 — Межиріч, ж. 2, ОхА-13044; 33 — Межиріч, ж. 3, AA-1317; 34 — Межиріч, ж. 2, ОхА-712; 35 — Гінці, нижній шар, ОхА-6142; 36 — Гінці, верхній шар, ОхА-8368; 37 — Гінці, викид з ж. 1, ОхА-6602; 38 — Гінці, зольна ділянка U21, ОхА-717; 39 — Гінці, яма 10, ж. 1, ОхА-5932; 40 — Гінці, нижній шар, ОхА-7609; 41 — Гінці, яма 10, ж. 1, ОхА-5933; 42 — Гінці, зольна ділянка U21, ISGS-1739; 43 — Гінці, верхній шар, ОхА-8409; 44 — Гінці, нижній шар, ОхА-5934; 45 — Гінці, викид з ж. 1, ОхА-6601; 46 — Гінці, верхній шар, ОхА-7387; 47 — Гінці, нижній шар, ОхА-6729; 48 — Гінці, яма 9, ГИН-8410; 49 — Гінці, яма 9, QC-898; 50 — Гінці, яма 9, ISGS-1740; 51 — Єлисеєвичі 1, ГИН-4186; 52 — Єлисеєвичі 1, ГИН-4136; 53 — Єлисеєвичі 1, SPb-1932; 54 — Єлисеєвичі 1, ЛУ-126; 55 — Єлисеєвичі 1, SPb-664; 56 — Єлисеєвичі 1, ГИН-5475; 57 — Єлисеєвичі 1, SPb-1931; 58 — Єлисеєвичі 1, ГИН-4135; 59 — Єлисеєвичі 1, ГИН-4139; 60 — Єлисеєвичі 1, KIA-18760; 61 — Єлисеєвичі 1, SPb-1933; 62 — Єлисеєвичі 1, Beta-192417; 63 — Єлисеєвичі 1, SPb-1767; 64 — Єлисеєвичі 1, ИГАН-1133; 65 — Єлисеєвичі 1, ЛУ-102; 66 — Єлисеєвичі 1, ГИН-4137; 67 — Єлисеєвичі 1, SPb-1766; 68 — Юдіново, ЛЕ-3835; 69 — Юдіново, AA-4802; 70 — Юдіново, ГИН-5661; 71 — Юдіново, ГИН-5588; 72 — Юдіново, Beta-199779; 73 — Юдіново, AA-4801; 74 — Юдіново, AA-4803; 75 — Юдіново, ISGS-2084; 76 — Юдіново, ИГАН-1270; 77 — Юдіново, ИГАН-1266; 78 — Юдіново, ISGS-2085; 79 — Юдіново, ЛЕ-3303; 80 — Юдіново, ЛУ-153; 81 — Юдіново, ОхА-695; 82 — Юдіново, ЛУ-103; 83 — Юдіново, SPb-???; 84 — Юдіново, ОхА-696; 85 — Юдіново, SPb-??; 86 — Юдіново, SPb-?; 87 — Бужанка 2, верхній шар, яма 1, GrA-38555; 88 — Бужанка 2, верхній шар, GifA-80178/SacA-12043; 89 — Семенівка 2, Кі-5509; 90 — Добраничівка, GrA-22472; 91 — Добраничівка ОхА-12108; 92 — Супонєво, ГИН-3381; 93 — Супонєво, ГИН-7729а; 94 — Супонєво, ГИН-3719; 95 — Семенівка 3, GrA-22471; 96 — Семенівка 1, Кі-5510; 97 — Семенівка 1, GrA-22469; 98 — Пушкарі IX, 1, Кі-13079; 99 — Пушкарі IX, 1, ЛЕ-6961; 100 — Пушкарі IX, 1, Кі-13078. Кореляція даних Гренландського льодовикового щита і європейської хроно-стратиграфічної схеми наведена за: Rasmussen et al. 2014

Fig. 3. The Epigravettian sites of the Middle Dnieper basin, the radiocarbon dates, standard deviation 1σ , 68 % range cal BP: 1 — Barmaky, 2, ОхА-38250; 2 — Barmaky, 2, ОхА-Х-2804-40; 3 — Barmaky, 2, ОхА-38249; 4 — Timonovka I, ГИН-2003; 5 — Timonovka I, ЛУ-358; 6 — Timonovka I, ГИН-8413; 7 — Timonovka I, ГИН-8414; 8 — Pushkari IX, 2, ОхА-17799; 9 — Pushkari IX, 2, Hela-1517; 10 — Chulativ I, ОхА-715; 11 — Mizyn, Кі-11084; 12 — Mizyn, SPb-662; 13 — Mizyn, ОхА-719; 14 — Mizyn, GrA-22499; 15 — Mizyn, ОхА-13825; 16 — Mezhyrich, pit No. 8, SacA-12259; 17 — Mezhyrich, pit No. 8, SacA-14984; 18 — Mezhyrich, pit No. 8, SacA-12041; 19 — Mezhyrich, pit No. 6, SacA-11177; 20 — Mezhyrich, dwelling No. 4, ОхА-15587; 21 — Mezhyrich, pit No. 6, GrA-38810; 22 — Mezhyrich, pit No. 6, SacA-11486; 23 — Mezhyrich, pit No. 6, SacA-11487; 24 — Mezhyrich, pit No. 7, GrA-38787; 25 — Mezhyrich, dwelling No. 2, GrA-22094; 26 — Mezhyrich, dwelling No. 4, GrN-29877; 27 — Mezhyrich, dwelling No. 4, GrN-29876; 28 — Mezhyrich, dwelling No. 1, GrA-22501; 29 — Mezhyrich, dwelling No. 3, ГИН-2593; 30 — Mezhyrich, dwelling No. 2, ГИН-2595; 31 — Mezhyrich, dwelling No. 1, SacA-14982; 32 — Mezhyrich, dwelling No. 2, ОхА-13044; 33 — Mezhyrich, dwelling No. 3, AA-1317; 34 — Mezhyrich, dwelling No. 2, ОхА-712; 35 — Hintsy, lower layer, ОхА-6142; 36 — Hintsy, upper layer, ОхА-8368; 37 — Hintsy, dump from dwelling No. 1, ОхА-6602; 38 — Hintsy, ashy area U21, ОхА-717; 39 — Hintsy, pit No. 10, dwelling No. 1, ОхА-5932; 40 — Hintsy, lower layer, ОхА-7609; 41 — Hintsy, pit No. 10, dwelling No. 1, ОхА-5933; 42 — Hintsy, ashy area U21, ISGS-1739; 43 — Hintsy, upper layer, ОхА-8409; 44 — Hintsy, lower layer, ОхА-5934; 45 — Hintsy, dump from dwelling No. 1, ОхА-6601; 46 — Hintsy, upper layer, ОхА-7387; 47 — Hintsy, lower layer, ОхА-6729; 48 — Hintsy, pit No. 9, ГИН-8410; 49 — Hintsy, pit No. 9, QC-898; 50 — Hintsy, pit No. 9, ISGS-1740; 51 — Yelyseievychi 1, ГИН-4186; 52 — Yelyseievychi 1, ГИН-4136; 53 — Yelyseievychi 1, SPb-1932; 54 — Yelyseievychi 1, ЛУ-126; 55 — Yelyseievychi 1, SPb-664; 56 — Yelyseievychi 1, ГИН-5475; 57 — Yelyseievychi 1, SPb-1931; 58 — Yelyseievychi 1, ГИН-4135; 59 — Yelyseievychi 1, ГИН-4139; 60 — Yelyseievychi 1, KIA-18760; 61 — Yelyseievychi 1, SPb-1933; 62 — Yelyseievychi 1, Beta-192417; 63 — Yelyseievychi 1, SPb-1767; 64 — Yelyseievychi 1, ИГАН-1133; 65 — Yelyseievychi 1, ЛУ-102; 66 — Yelyseievychi 1, ГИН-4137; 67 — Yelyseievychi 1, SPb-1766; 68 — Yudinovo, ЛЕ-3835; 69 — Yudinovo, AA-4802; 70 — Yudinovo, ГИН-5661; 71 — Yudinovo, ГИН-5588; 72 — Yudinovo, Beta-199779; 73 — Yudinovo, AA-4801; 74 — Yudinovo, AA-4803; 75 — Yudinovo, ISGS-2084; 76 — Yudinovo, ИГАН-1270; 77 — Yudinovo, ИГАН-1266; 78 — Yudinovo, ISGS-2085; 79 — Yudinovo, ЛЕ-3303; 80 — Yudinovo, ЛУ-153; 81 — Yudinovo, ОхА-695; 82 — Yudinovo, ЛУ-103; 83 — Yudinovo, SPb-???; 84 — Yudinovo, ОхА-696; 85 — Yudinovo, SPb-??; 86 — Yudinovo, SPb-?; 87 — Buzhanka 2, upper layer, pit No. 1, GrA-38555; 88 — Buzhanka 2, upper layer, GifA-80178/SacA-12043; 89 — Semenivka 2, Кі-5509; 90 — Dobranichivka, GrA-22472; 91 — Dobranichivka, ОхА-12108; 92 — Suponevo, ГИН-3381; 93 — Suponevo, ГИН-7729а; 94 — Suponevo, ГИН-3719; 95 — Semenivka 3, GrA-22471; 96 — Semenivka 1, Кі-5510; 97 — Semenivka 1, GrA-22469; 98 — Pushkari IX, 1, Кі-13079; 99 — Pushkari IX, 1, ЛЕ-6961; 100 — Pushkari IX, 1, Кі-13078. The correlation of NGRIP and terrestrial palaeoclimatic events is redrawn from Rasmussen et al. 2014

ками з ями 9 і всі інші (табл. 1; рис. 3: 35—50). Усереднений вік за зразками обпалених кісток з ями 9 є дещо молодшим — 16812—15982 кал. р. т. (рис. 4: 23) за середній показник 17937—17309 кал. р. т. за всіма іншими зразками (рис. 4: 15). Наведений бімодальний розподіл дат може

бути пояснений у межах двох підходів: яма 9 є дійсно наймолодшим об'єктом стоянки; дати для ями 9 отримані досить давно за недосконалими методиками. Ще однією специфічною рисою хронології Гінців є відсутність значущої різниці між значеннями дат, отриманих для

верхнього і нижнього шарів (табл. 1; рис. 3: 35, 36, 40, 43, 44, 46, 47).

Дві (ОхА-12108, GrA-22472) з трьох дат для Добраничівки, зроблені за одним зразком кістки ведмедя, демонструють певну близькість показників, які дозволяють встановити усереднений результат: 17618—17142 кал. р. т. (табл. 1; рис. 3: 90, 91; 4, 19).

Імовірно, вказані дати є більш достовірними за результат аналізу зразка зуба мамонта (ОхА-700), отриманий минуло століття (табл. 1).

Усі наявні дати для стоянок Семенівка 1, 2 і 3 утворюють досить щільний кластер значень (табл. 1; рис. 3: 89, 95—97). Найбільш давньою є дата за зразком ребра мамонта з Семе-

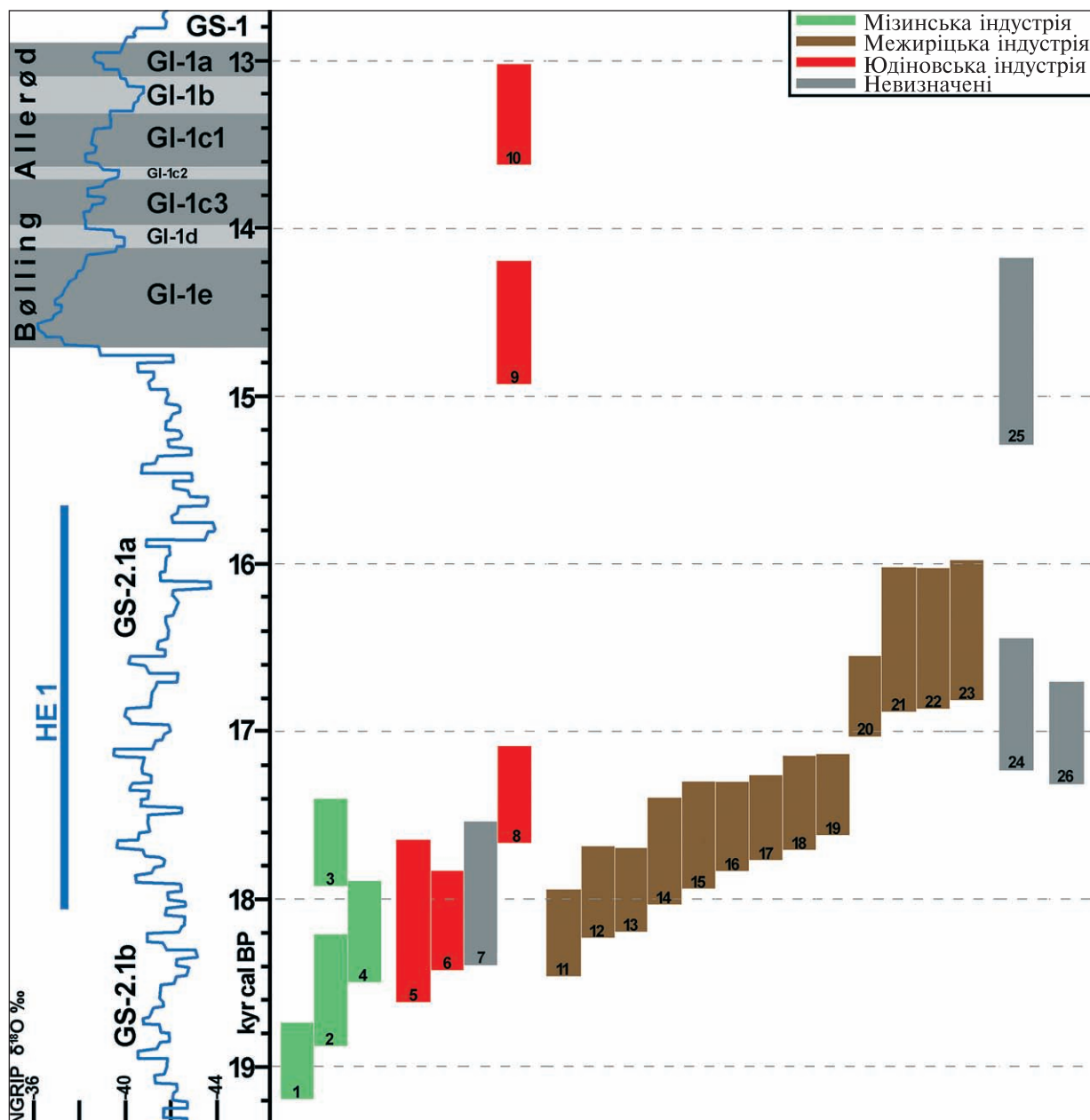

Рис. 4. Індустрії і типи пам'яток епігравету Середнього Дніпра, усереднені показники, років тому, стандартне відхилення 1σ , 68 % імовірності: 1 — Бармаки; 2; 2 — Мізин, нижній шар (?); 3 — Мізин, верхній шар (?); 4 — Мізин, усереднений показник; 5 — Тимоновка 1; 6 — Пушкарі IX, 2; 7 — Чулатів; 8 — Юдіново, основний шар; 9 — Юдіново, верхній шар; 10 — Пушкарі IX, 1; 11 — Межиріч, 1 фаза заселення; 12 — Межиріч, 2 фаза заселення; 13 — Межиріч; усереднений показник; 14 — Межиріч, 2—3 фаза заселення; 15 — Гінці; 16 — Межиріч, 3 фаза заселення; 17 — Бужанка 2, яма 1; 18 — Семенівка 2; 19 — Добраничівка; 20 — Семенівка 3; 21 — Семенівка 1; 22 — Бужанка 2, верхній шар; 23 — Гінці, яма 9; 24 — Єлисеєвичі, основний інтервал; 25 — Єлисеєвичі, пізній інтервал; 26 — Супонево. Кореляція даних Гренландського льодовикового щита і європейської хроно-стратиграфічної схеми наведена за: Rasmussen et al. 2014

Fig. 4. Epigravettian industries and assemblage's types of the Middle Dnieper basin, the averaged values of radiocarbon dates, standard deviation 1σ , 68 % range cal BP: 1 — Barmaky; 2; 2 — Mizyn, lower layer (?); 3 — Mizyn, upper layer (?); 4 — Mizyn, averaged value; 5 — Timonovka 1; 6 — Pushkari IX, 2; 7 — Chulativ I; 8 — Yudinovo, "main" layer; 9 — Yudinovo, upper layer; 10 — Pushkari IX, 1; 11 — Mezhyrich, 1 phase; 12 — Mezhyrich, 2 phase; 13 — Mezhyrich; averaged value; 14 — Mezhyrich, 2—3 phase; 15 — Hintsy; 16 — Mezhyrich, 3 phase; 17 — Buzhanka 2, pit No. 1; 18 — Semenivka 2; 19 — Dobranichivka; 20 — Semenivka 3; 21 — Semenivka 1; 22 — Buzhanka 2, upper layer; 23 — Hintsy, pit No. 9; 24 — Yelyseievychi, main interval; 25 — Yelyseievychi, late interval; 26 — Suponevo. The correlation of NGRIP and terrestrial palaeoclimatic events is redrawn from: Rasmussen et al. 2014

нівки 2; усереднене значення складає 17714—17149 кал. р. т. (рис. 4: 18). Трохи молодшою є дата за кісткою оленя для Семенівки 3, усереднений вік: 17030—16552 кал. р. т. (рис. 4: 20). Майже ідентичні показники за зразком кістки ведмедя продемонстрували ^{14}C (Ki-5510) і AMS (GrA-22469) дати для Семенівки 1 (табл. 1; рис. 3: 96, 97); усереднений вік вказує на найпізніший час «семенівського» комплексу стоянок: 16882—16020 кал. р. т. (рис. 4: 21).

Для стояки Бужанка 2, верхній шар відомі дві дати: з ями за зразком кістки мамонта (GrA-38555) і з відкладів культурного шару за зразком кістки вовка (GifA-80178 / SacA-12043) (табл. 1; рис. 3: 87, 88). Усереднені діапазони цих дат відрізняються майже на тисячу років (рис. 4: 17, 22). Яма (17768—17265 кал. р. т.) виявилася давнішою за відклади культурного шару (16863—16033 кал. р. т.). Найімовірніше, дійсно, «давня» кістка мамонта могла бути знайденою і принесеною до ями.

Таким чином, час існування Межиріцької індустрії в Середньому Подніпров'ї визначається віком 1 фази заселення стоянки Межиріч, з одного боку, і акумуляцією відкладів верхнього шару Бужанки 2, з іншого: 18500—16000 кал. р. т. (рис. 4: 11, 22). У цілому, для пам'яток Межиріцької індустрії характерна безперервна хронологічна послідовність у вказаних часових межах.

Хронологія пам'яток Юдіновської індустрії. На стоянці Пушкарі IX виявлено три культурні шари, які в процесі досліджень отримували назви стоянок Бугорок і Погон (Хлопачев 2014). Для полегшення розуміння хронології і стратиграфії пам'ятки пропонується наступна номенклатура: Пушкарі IX, 1 культурний шар — він же стоянка Бугорок, основний горизонт культурного шару; Пушкарі IX, 2 культурний шар, що також називався стоянкою Бугорок, а інколи нижнім горизонтом основного культурного шару стоянки Бугорок; Пушкарі IX, 3 культурний шар — також відомий, як стоянка Погон. До епігравету належать матеріали стоянки Пушкарі IX, 1 і 2 культурні шари. Для Пушкарів IX, 1 отримані чотири дати: три за зразками зубів мамонта і один — зуба вівцебика. Три дати (Ki-13078, Ki-13079, LE-6961) утворюють кластер з майже ідентичних показників і одна (Ki-11900) відрізняється не тільки від значень згаданого кластеру, але й є суттєво давнішою за дати Пушкарів IX, 2 (табл. 1; рис. 3: 98—100). Дати для Пушкарів IX, 2 отримані на основі аналізу зразків зубів вівцебика Hela-1517 і мамонта OxA-17799. Дати за цими зразками є ста-

тистично ідентичними (табл. 1; рис. 3: 8, 9). Загалом, усереднені часові межі існування Пушкарів IX, 1 становлять 13672—13066 кал. р. т., а Пушкарів IX, 2: 18424—17836 кал. р. т. (рис. 4: 6, 10). Найнижчий третій гравецький шар Пушкарів IX має усереднений вік 28689—26905 кал. р. т. за чотирма зразками кісток (ГИН-10193, ГИН-10194, ГИН-11315, ГИН-11312).

Зразками для датування Тімоновки 1 послуговували зуби ГИН-8414, ГИН-8413, кістки ИГАН-86, ЛУ-358 мамонтів і обгоріла невизначена кістка ГИН-2003 (табл. 1). Чотири зразки (ГИН-8414, ГИН-8413, ЛУ-358, ГИН-2003) є статистично відносно близькими для встановлення досить широких меж усередненого віку: 18615—17646 кал. р. т. (рис. 3: 4—7; 4: 5). Цілком можливо, що певна полімодальність значень є відображенням багатшаровості стоянки.

Для стоянки Юдіново отримана велика серія радіовуглецевих визначень — 24 дати (табл. 1, рис. 3: 68—86). Свого часу були запропоновані два підходи до їх інтерпретації: унімодальний і бімодальний (Синицын и др. 1997, с. 37). При застосуванні бімодального підходу враховувались найдавніші дати з індексом LE, що давало можливість стверджувати концентрацію значень у двох інтервалах 13,5—15,0 і 17,5—18,5 тис. р. т. Без врахування найдавніших дат виходив унімодальний розподіл значень з концентрацією в інтервалі 13,8—14,6 тис. р. т. Проте основна проблема інтерпретації хронології Юдіново виявилася в кореляції дат і культурних нашарувань. У результаті поновлених польових досліджень стало очевидним, що Юдіново є щонайменше двошаровою пам'яткою (Хлопачев, Грибченко 2012). Для верхнього культурного шару отримано три дати з індексом SPb (на жаль, номери не вказані), які є статистично ідентичними в досить вузьких межах 12—12,6 тис. р. т. Вказані SPb дати для верхнього шару формують досить компактний кластер значень з раніше отриманою OxA-696 (табл. 1; рис. 3: 83—86). Для нижнього «основного» культурного шару, підрозділеного на три горизонти (а, б, в), отримані три дати ИГАН-1266, ИГАН-1270 та Beta-199779, які є статистично близькими в інтервалі 13,8—14,6 тис. р. т. (рис. 3: 72, 76, 77). Наведені дати для нижнього шару також формують досить компактний кластер показників разом з раніше отриманими визначеннями для зразків ГИН-5588, AA-4801, AA-4803, ISGS-2084, ISGS-2085 (рис. 3: 71—78). Грунтуючись на аналізі зразків з Юдіново з чіткою стратиграфічною прив'язкою, можна

стверджувати, що усереднений вік верхнього шару складає 14936—14201 кал. р. т., а усереднений вік основного шару — 17651—17092 кал. р. т. (рис. 4: 8, 9).

Таким чином, найбільш ранніми комплексами Юдіновської індустрії є Тімоновка 1 (18615—17646 кал. р. т.) та Пушкарі IX, 2 (18424—17836 кал. р. т.), далі — культурні нашарування Юдіново, нижній шар (17651—17092 кал. р. т.) і верхній шар (14936—14201 кал. р. т.). Завершують еволюцію індустрії відклади Пушкарів IX, 1 (13672—13066 кал. р. т.) (рис. 4: 5, 6, 8—10). На сьогодні можна стверджувати, що Юдіновська індустрія існувала в межах 18600—13000 кал. р. т. (рис. 4: 5, 6, 8—10).

Серед пам'яток, що залишилися поза межами запропонованих індустрій, радіовуглецеві дати були отримані для стоянок Супонєво, Єлисеєвичі 1 і Чулатів 1. Єдина дата для стоянки Чулатів 1 не виходить за запропоновані хронологічні межі більшості епіграветських поселень Подесення (17542—18388 кал. р. т.) (табл. 1; рис. 3: 10; 4: 7). На основі зразків зубів і кістки зі стоянки **Супонєво** запропоновані три статистично близькі дати; усереднений вік становить 17337—16715 кал. р. т. (табл. 1; рис. 3: 92—94; 4: 26).

Аналіз численних дат і умов залягання зразків зі стоянки **Єлисеєвичі 1** дозволив зробити висновок про те, що «основний» культурний шар, з яким асоціюється комплекс «крупних» побутових об'єктів, належить до періоду біля 14 тис. р. т. (Грехова 1990; Величко и др. 1997, с. 80). Тобто, час акумуляції залишків «основного» культурного шару відображають дати за зразками KIA-18760, ГИН-4135, ГИН-4139, ГИН-5475, ЛУ-126, ГИН-4186, ГИН-4136 (табл. 1; рис. 3: 51, 52, 54, 56, 58—60). Найвність більш ніж одного «основного» культурного шару на стоянці була підтверджена нещодавніми комплексними дослідженнями (Хлопачев и др. 2013; 2017). Виявлені верхній і нижній «основний» культурні шари. Припускається, що стоянка Єлисеєвичі 1 заселялась у три «часові інтервали»: 1 етап, 17,0—15,0 тис. р. т.; 2 етап, 14,5—13,0 тис. р. т.; 3 етап, 12,5—12,0 тис. р. т. (Хлопачев и др. 2017, с. 55). Другий інтервал відповідає нижньому «основному», а перший — верхньому культурному шарам. Найпізніший часовий інтервал представлений зразками з ями 1, ГИН-4137 і мерзлотної структури, SPb-1766 (табл. 1; рис. 3: 66, 67). Статистично близька до них раніше опублікована дата за зразком ЛУ-102 (табл. 1; рис. 3: 65). Другий інтервал вважається основним і виявився най-

більш представленим зразками, частина з яких асоціюється з певними об'єктами: ямами, «чурингосховищем», насиченими артефактами і фауністичними рештками ділянками шару (ИГАН-1133, Beta-192417, SPb-1933, KIA-18760) (табл. 1; рис. 3: 60—62, 64). Також до другого інтервалу віднесена компактна група дат за зразками із зольника: ГИН-4139, SPb-1931, SPb-1932 (табл. 1; рис. 3: 53, 57, 59). Показники дат із зольника є трохи давнішими за віднесені до цього ж етапу дати з ями 3 і «чурингосховища», але разом із раніше отриманими показниками (SPb-1767, ГИН-4135, ГИН-5475, SPb-1664, ЛУ-126, ГИН-4186, ГИН-4136) вони цілком відповідають запропонованим межах 2 часового інтервалу (табл. 1; рис. 3: 51, 54—56, 58, 63). Відношення 1 найбільш раннього часового інтервалу до антропогенної діяльності є проблематичним, оскільки зразки (ГИН-4138, ИГАН-1134) походять з ділянок, особливостю яких є «*відсутність або дуже незначна кількість знахідок археологічного матеріалу*» (Хлопачев и др. 2017, с. 56). Цілком можливо, що дати давніші за ИГАН-1134 не мають стосунку до антропогенної діяльності: QC-889, SPb-1934, ГИН-4138, ЛУ-360, ЛЕ-450, ГИН-80 (табл. 1). Грунтуючись на останніх розробках можна стверджувати, що усереднені значення для основного інтервалу — нижнього культурного шару становлять 17235—16452 кал. р. т.; а для пізнього — верхнього культурного шару — 15293—14181 кал. р. т. (табл. 1, рис. 4: 24, 25). На думку дослідників, Єлисеєвичів 1 формування нижнього шару розпочалося за холодних кліматичних умов 17660 ± 200 кал. р. т., і продовжувалось у наступному потеплінні. Верхній культурний шар сформувався за кліматичних умов стадіала Дріас I / інтерстадіала Бьолінг — 15,0—14,5 кал. р. т. (Хлопачев и др. 2017, с. 52—53).

Хронологія: висновки. По-перше, досвід сучасного датування епіграветських палімпсестів, який полягає у відповідальному ставленні до відбору зразків у польових умовах, демонструє звуження хронологічних меж використання окремих господарських об'єктів і ділянок культурного шару їх мешканцями до декількох сотень років. Під час аналізу часу існування Межиріч, Гінців, Бармаків мова вже не йде про тисячі років перебування на їх території епіграветських мешканців. «Широка» в декілька тисячоліть хронологія окремо взятого палімпсесту культурних нашарувань створює проблему техніко-типологічної гомогенності знайдених артефактів. Навряд чи «культурний шар», що

акумулювався з певними інтервалами від 17 до 12 тис. р. т., був залишений колективом, який дотримувався протягом 5 тис. р. одних і тих же традицій у виготовленні артефактів з неорганічних і органічних матеріалів. На прикладі сучасних досліджень стоянок Межиріч наочно продемонстрована неодноразовість жителів і побутових об'єктів «одношарової» пам'ятки (Haesaerts et al. 2105). У результаті поновлених польових досліджень на стоянках Юдіново і Єлисеєвичі 1 була беззаперечно доведена багатшаровість цих пам'яток (Хлопачев, Грибченко 2012; Хлопачев и др. 2013; 2017). З іншого боку, поставала не менш беззаперечна проблема техніко-типологічної гомогенності колекцій артефактів, здобутих на «одношарових» стоянках Юдіново і Єлисеєвичі 1.

По-друге, хронологічні межі епіграфету Середнього Дніпра охоплюють значний проміжок часу від 19,2 до 13,0 тис. кал. р. т. (рис. 4: 1, 10). Відклади більшості стоянок акумулювалися за кліматичних умов максимуму останнього льодовиків'я *sensu lato* — GS-2.1b, GS-2.1a (Svensson et al. 2006; Rasmussen et al. 2014, p. 21, 22, Table 2). Культурні нашарування «основних шарів» стоянок Юдіново і Єлисеєвичі 1, а також Тімоновки 1 і Бармаків 2 відклалися в умовах існування багатолітньої мерзлоти, що є свідченням негативних середньорічних температур і відносно стабільного стану денної поверхні (Величко и др. 1997, с. 51—66; Сергин 2007, с. 14—15; Григорьева 2008, с. 53; Грибченко, Куренкова 2014, с. 107; Чабай и др. 2019, с. 207—208). Верхні шари стоянки Єлисеєвичі 1, а можливо і Юдіново (рис. 4: 9, 25), існували протягом стадіалу Дріас I і інтерстадіалу Бьолінг (Хлопачев и др. 2017). Перший шар Пушкарів IX (рис. 4: 10), згідно не тільки радіометричних, але і палінологічних даних, відкався в інтерстадіалі — Алерьод (Сапелко 2014), який разом з інтерстадіалом Бьолінг співвідносяться з цілою низкою гренландських інтерстадіалів: GI-1e—GI-1a, від 14,6 до 12,9 тис. кал. р. т. (Rasmussen et al. 2014, p. 25). Матеріали верхніх шарів Пушкарів IX і Єлисеєвичів 1 свідчать про розвинуті адаптивні можливості епіграфетських технологій. Зважаючи на інтерстадіальні умови акумуляції культурних решток на цих пам'ятках, навряд чи варто асоціювати носіїв епіграфету з жорсткими кліматичними умовами максимуму останнього льодовиків'я. Загалом, на сьогодні можна стверджувати, що протягом 18,5—17 тис. кал. р. т. співіснували пам'ятки Мізинської, Юдіновської і Межиріцької індустрій, стоянки Супонєво і Єлисеєвичі 1, «основний»

шар (рис. 4: 2—8, 11—19, 24, 26). Одиначні «орієнтовні» дати для Семенівки 2 і 3 не виходять за межі Межиріцької індустрії, до якої віднесені колекції цих пам'яток. Комплекси Овруцького епіграфету поки не мають радіометричних визначень. На основі «архаїчних» техніко-типологічних характеристик були запропоновані два варіанти хронологічної позиції стоянок Овруцького кряжу: відносно ранній вік в межах епіграфету і 14—12 тис. р. т. (Нужний 2015, с. 431—432; Залізник 2017, с. 15).

По-третє, хронологія Мізинської, Юдіновської і Межиріцької індустрій має свої особливості. Найбільший хронологічний хіатус, який складає більше 2 тис. р., простежується для Юдіновської індустрії між Тімоновкою 1, Пушкарями IX, 2 і Юдіново, основний шар, з одного боку (рис. 4: 5—8), і Юдіново, верхній шар, Пушкарі IX, 1, з іншого (рис. 4: 9, 10). Протягом цих 2 тис. р. на території Середнього Подніпров'я існували стоянки Супонєво, Єлисеєвичі 1, верхній і основний культурний шари, а також пам'ятки Межиріцької індустрії (рис. 4: 20—26). Для Межиріцької індустрії характерна відносно безперервна хронологічна шкала від 18,5 до 16 тис. кал. р. т. Прояви Межиріцької індустрії відомі як у південній (Межиріч, Гінці, Семенівки 1, 2, 3 і Добраничівка), так і в північній (Бужанка 2) частинах Середньодніпровського басейну (рис. 4: 11—23). У разі прийняття гіпотези про «одношаровість» Мізину, певний хронологічний розрив (близько 0,5 тис. р.) може мати місце і в розвитку Мізинської індустрії між Бармаками, 2 на Волині і Мізином на Десні (рис. 4: 1—4).

Інтерпретація культурно-хронологічної варіабельності

На основі запропонованого аналізу каліброваного віку стоянок і індустрій можна стверджувати співіснування Мізинської, Межиріцької і Юдіновської індустрій протягом 18,5—17,0 тис. кал. р. т. у східній частині Середнього Подніпров'я (рис. 4: 2—8, 11—19). Тобто, типологічна варіабельність епіграфету Середнього Подніпров'я навряд чи може бути пояснена хронологічним чинником. Не підтверджується думка щодо Мізину, Єлисеєвичів 1 і 2, як про найдавніші комплекси Середнього Подніпров'я і, відповідно, з'єднуючу ланку між «*граветською і постграветською хронологічними групами*» (Лисицын 1999, с. 119), а також, як на ймовірне джерело становлення комплексу артефактів стоянок Межиріч, Гінці, Добра-

ничівка (Аникович 1998, с. 60—63). У змаганні за статус найдавнішого епігравету Середнього Подніпров'я Мізину складають конкуренцію матеріали стоянок Бармаки, 2, Тімоновка 1, Пушкарі IX, 2, і Межиріч, 1 та 2 фаза заселення (рис. 4: 1—7, 11, 12). Типологічна варіабельність Мізинської, Межиріцької і Юдіновської індустрій може бути пов'язана з різною функціональною спрямованістю поселень, або зумовлена стилістичним чинником, тобто їх різним походженням. На сьогодні питання щодо функціональної спрямованості стоянок потребує додаткового вивчення, насамперед, встановлення моделей експлуатації фауністичних і сировинних ресурсів та реконструкції систем поселень. Утім, поселення Мізин, Тімоновка 1 і Межиріч, 1 фаза заселення є класичними базовими стоянками, які належать до різних індустрій і є більш-менш одночасними. Тобто результати досліджень функціональної варіабельності поселень можуть стати ще одним підтвердженням наведеної культурної диференціації Середньодніпровського епігравету. Грунтуючись на наявних даних з досліджень матеріальної культури і представлених результатах аналізу хронології, видається можливим запропонувати наступну гіпотезу походження епіграветських індустрій Середнього Подніпров'я.

Стоянки з епіграветським інвентарем з'являються в долині Десни після 5—6 тис. р. культурно-хронологічного хіатусу, який відділяв їх від носіїв граветських традицій на цих територіях (Chabai et al. 2020). З. О. Абрамова, Г. В. Григор'єва, Дж. Хоффекер, Л. Л. Залізник припускали відсутність безперервної еволюції гравету Подесення і центральної частини Східної Європи (Абрамова, Григор'єва 1997, с. 137; Hoffecker 2002, р. 200, 216; Залізник 2017, с. 4). Завдяки «звуженню» хронологічних рамок існування низки пам'яток стали можливими визначення часових меж гравету, епігравету та хіатусу між ними на території Середнього Подніпров'я. Найбільш пізні прояви гравету зафіксовано в матеріалах Пушкарів I — 25450—24056 кал. р. т., а найбільш ранні прояви епігравету відомі за матеріалами Тімоновки 1, Пушкарів IX, 2, Чулатова 1, Мізина (рис. 4: 1, 2, 4—7). Показовим є хронологічний і стратиграфічний розрив між граветським 3 шаром (28689—26905 кал. р. т.) і епіграветським 2 шаром (18424—17836 кал. р. т.) у літологічній послідовності Пушкарів IX. Культурно-хронологічний хіатус у стратиграфії Пушкарів IX частково корелюється з клі-

матичними умовами максимуму останнього льодовиків'я *sensu stricto* (GS-3, ≈ 27 —23,3 тис. кал. р. т.), наступної серії стадіалів і інтерстадіалів максимуму останнього льодовиків'я *sensu lato* (GI-2.2; GS-2.2; GI-2.1; GS-2.1c, $\approx 23,3$ —20,9 тис. кал. р. т.) і ранньої фази стадіалу GS-2.1b (Svensson et al. 2006; Rasmussen et al. 2014). Враховуючи усереднені дати для Хотильово 2, Авдєєво, Пушкарів I і Пушкарів IX, 3, хронологічні межі гравету Середнього Подніпров'я становлять приблизно 28,4—24,0 тис. кал. р. т. Поява епіграветських індустрій у Подесенні відбувається не раніше 18,6—18,8 тис. кал. р. т. Тобто хронологічні межі «деснянського хіатусу» становлять приблизно від 25/24 до 19/18 тис. кал. р. т. (Chabai et al. 2020). Імовірно, це був час депопуляції регіону, яка збіглася з максимальним поширенням Скандинавського льодовикового щита. Послідовна еволюція граветських індустрій на цій території була перервана. Потенційно, «деснянський хіатус» міг би бути частково заповненим матеріалами стоянки Оболюня, які ще не отримали чіткого типологічного визначення (Ступак и др. 2014). Утім, дві дати для Оболюня в каліброваному вигляді теж не закривають запропонованого хіатусу: OxA-28035, 24721 ± 240 кал. р. т.; SPb-442, 18347 ± 293 кал. р. т.

Епіграветська реколонізація Подесення розпочалася наприкінці GS-2.1b — 19—18 тис. кал. р. т. і співпадає з початком другої стадії відступу Скандинавського льодовика (Faustova 1984, р. 8—9). Схоже, не всі переселенці були нащадками «пушкарівських» граветських традицій. Д. Ю. Нужний, грунтуючись на типологічному аналізі вістер на пластинах, стверджував певну схожість комплексів епіграветської Юдіновської індустрії з «пушкарівськими» граветськими попередниками (Нужний 2015, с. 366). Якщо прийняти цю думку, то необхідно розв'язати цілу низку завдань, серед яких основним буде питання: на яких територіях збереглися традиції виготовлення пушкарівських/юдіновських вістер і прямотників, протягом 5—6 тис. р.? Під час спроби дати відповідь на поставлене питання треба мати на увазі низку застережень, насамперед, щодо щільності населення за часів фіналу максимуму льодовиків'я в Європі. За однією з багатьох математичних моделей, яка ґрунтується на комплексному аналізі природничих і археологічних даних, для зазначеного часу щільність населення басейну Середнього Дніпра не перевищувала 0—0,1 людини на 100 км² (Tallavaara et al. 2015). За такої щільності на-

селення тривале збереження і передача традицій мають негативний тренд (Powell et al. 2009; Derex et al. 2013).

З іншого боку, найбільш ранній комплекс Середньодніпровського епігравету Бармаки 2 (не раніше 19,2 тис. кал. р. т.) і потенційно рання «архаїчна» Овруцька індустрія походять із західної частини Подніпров'я, розташованої на відстані 500—700 км від Подесення. Навряд чи Бармаки, 2 і Овруцький епігравет якось стосуються «пушкарівського» гравету або волинських верхньопалеолітичних індустрій Липа I, VI, Жорнів, верхній шар (≈ 33 —31 тис. кал. р. т.), Мирогоща I, 3 (≈ 33 —32 тис. кал. р. т.) (Maier et al. *In press*). Хронологічний розрив між двома останніми комплексами і Бармаками, 2 становить понад 10 тис. р. (Chabai et al. 2020). Найімовірніше, остання цифра є максимально допустимим значенням для «волинського хіатусу», встановлення реальних меж якого залежить від датування верхніх шарів Липи VI і Мирогощі I. Утім, відносно ранні дати для Бармаків, 2 дозволяють дещо відкоригувати межі загального Середньодніпровського хіатусу: 24/25—20/19 тис. р. т. Зв'язок між більш ранньою волинською і пізнішою деснянською пам'ятками Мізинської індустрії підтверджується не тільки техніко-типологічними особливостями крем'яної індустрії і типом орнаменту на браслетах з бивня мамонта, але й транспортуванням мушель викопних молюсків за маршрутом Волинь—Десна (Nuzhnyi 2008, р. 132). Вказаний напрямок є одним зі шляхів епіграветської реколонізації в минулому граветського Подесення.

Імовірно, відправним пунктом епіграветської реколонізації Волині був Пруто-Дністровський регіон, заселення якого не переривалося щонайменше з фінальної частини середнього плейстоцену (Величко и др. 1999, с. 48; Kulakovska et al. 2014), і який із середнього палеоліту виступав донором для інших територій Східної Європи (Чабай 2004). Д. Ю. Нужний запропонував гіпотезу щодо техніко-типологічної схожості матеріалів Овруцького і Прикарпатського епігравету (2015, с. 158). Пошук південних/південно-західних аналогій для Бармаків, 2 може виявитись теж доволі перспективним. Певні типологічні аналогії комплексу Бармаків, 2 демонструють матеріали стоянки Косауци, шари 1—3b (усереднений вік 22—19,5 тис. кал. р. т.), які безпосередньо передують появі епігравету на Волині (Chabai et al. 2020). Для епіграветської індустрії Косауци, 1—3b характерні базально косо-тронковані

з прямим притупленим краєм вістря на пластинках і мікропластинах, присутні вістря гравет і мікро-гравет, різці на косо-тронкованих пластинах, і повністю відсутні прямокутники (Коваленко, Кетрару 1999; Noiret 2009, р. 258—274). З іншого боку, вироби з кістки, рогу і орнаменти на них навряд чи можуть бути аналогією виробам з органічних матеріалів і їх орнаментации в Мізинській індустрії.

Що стосується Юдіновської і Межиріцької індустрій, то питання щодо відправного пункту розселення їх носіїв у фіналі останнього льодовиків'я залишається відкритим. На пам'ятках обох індустрій були зафіксовані випадки імпорту Причорноморських мушель (Абрамова, Григорьева 1997, с. 137; Яковлева 2013, с. 114; Нужний 2015, с. 198). Ще однією південною ознакою є використання мікрорізевої техніки в Межиріцькій індустрії (Нужний, Ступак 2001, с. 64).

Таким чином, ґрунтуючись на наявних даних, можна допустити сценарій реколонізації Середнього Подніпров'я з декількох донорських регіонів після щонайменше 5—6 тис. р. депопуляції цієї території; від 25/24 до 20/19 тис. кал. р. т. Одним з перших проявів епіграветських колоністів у басейні Середнього Дніпра є поселення другого культурного шару стоянки Бармаки, яке датується 19195—18743 кал. р. т. На сьогодні ця дата може вважатися початком епіграветської реколонізації Середнього Подніпров'я. Потенційними регіонами-донорами є Прикарпаття та басейни Прута і Дністра для Овруцької і Мізинської індустрій. Щодо Межиріцької і Юдіновської індустрій, то поки що можна лише впевнено говорити про наявність в їх матеріалах ознак певних південних контактів, які вказують на досить територіально широку і техніко-типологічно строкату степову зону, індустрії якої могли зіграти певну роль в еволюції епігравету басейну Середнього Дніпра.

* * *

Запропоновані в статті дослідження виконані у межах НДР відділів археології кам'яного віку і археології Північно-Західного Причорномор'я та Криму ІА НАН України, а також міжнародного археологічного проекту «Between East and West. Social networks and environmental conditions before, during and after Last Glacial Maximum in Volhynia, Western Ukraine», коштами фонду наукових досліджень Німеччини (Deutsche Forschungsgemeinschaft), грант DFG-392605832.

- Абрамова, З. А., Григорьева, Г. В. 1997. *Верхнепалеолитическое поселение Юдиново, 3*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН.
- Аникович, М. В. 1998. Днепро-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту». В: Амирханов, Х. А. (ред.). *Восточный граветт*. Москва: Научный мир, с. 35-66.
- Бибииков, С. Н. 1981. *Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта*. Киев: Наукова думка.
- Борисковский, П. И. 1953. *Палеолит Украины*. Материалы и исследования по археологии СССР, 40. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Борисковский, П. И. 1984. Радиоуглеродные даты. В: Борисковский, П. И. (ред.). *Палеолит СССР*. Москва: Наука, с. 356-359.
- Величко, А. А., Грехова, Л. В., Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И. 1997. *Первобытный человек в экстремальных условиях среды. Стоянка Елисеевичи*. Москва: Институт географии РАН.
- Величко, А. А., Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И., Новенко, Е. Ю. 1999. Геохронология палеолита Восточно-Европейской равнины. В: Грибченко, Ю. Н., Николаев, В. И. (ред.). *Ландшафто-климатические изменения, животный мир и человек в позднем плейстоцене и голоцене*. Москва: Институт географии РАН, с. 19-50.
- Гаврилов, К. Н. 2014. Восточный эпиграветт на территории бассейна Десны. В: Васильев, С. А., Ткач, Е. С. (ред.). *Верхний палеолит северной Евразии и Америки: памятники, культуры, традиции*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 205-216.
- Гаврилов, К. Н. 2016. *Верхний палеолит бассейна Десны. Преемственность и вариабельность в развитии материальной культуры*. Москва; Санкт-Петербург, Нестор-История.
- Гладких, М. И. 1973. *Поздний палеолит лесостепного Приднепровья*. Автореферат диссертации к. и. н. ИА АН СССР.
- Гладких, М. И. 1977. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников. В: Праслов, Н. Д. (ред.). *Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы*. Ленинград: Наука, с. 137-143.
- Городцов, В. А. 2012. *Археология. Том 1. Каменный век*. Москва: Книга по Требованию.
- Грехова, Л. В. 1970. *Тимоновские стоянки и их место в позднем палеолите Русской Равнины*. Автореферат диссертации к. и. н. ИА АН СССР.
- Грехова, Л. В. 1977. Обработанная кость Тимоновской стоянки. В: Праслов, Н. Д. (ред.). *Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы*. Ленинград: Наука, с. 83-93.
- Грехова, Л. В. 1990. Археологический аспект радиоуглеродных дат стоянки Елисеевичи. *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода*, 59, с. 111-115.
- Грехова, Л. В. 2005. Периодизация позднего палеолита Деснинского бассейна. В: Астахов, С. Н., Попов, В. В. (ред.). *Поздний палеолит Десны и Среднего Дона: хронология, культурогенез, антропологи*. Воронеж: Издательство ВГУ, с. 44-47.
- Грибченко, Ю. Н. 2011. Проблемы палеогеографии позднего палеолита Восточно-Европейской равнины. В: Гаврилов, К. Н. (ред.). *Палеолит и мезолит Восточной Европы*. Москва: Институт археологии РАН, с. 100-118.
- Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И., Тимирева, С. Н., Воскресенская, Е. В. 2002. Литолого-стратиграфические особенности позднепалеолитических стоянок Восточно-Европейской равнины. В: Праслов, Н. Д. (ред.). *Верхний палеолит — верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 89-94.
- Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И. 2014. Палеогеографические особенности основных стоянок позднего палеолита бассейна реки Десны (Хотылево, Елисеевичи, Юдиново, Пушкири). *Археологічний Альманах*, 31, с. 99-115.
- Григорьева, Г. В. 2002. О культурной принадлежности Юдиновского верхнепалеолитического поселения. В: Праслов, Н. Д. (ред.). *Верхний палеолит — верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 147-150.
- Григорьева, Г. В. 2008. Адаптация к окружающей среде на верхнепалеолитическом Юдиновском поселении. В: Хлопачев, Г. А. (ред.). *Проблемы биологической и культурной адаптации человеческих популяций*. Санкт-Петербург: Наука, с. 53-57.
- Григорьева, Г. В. 2014. Каменный инвентарь верхнепалеолитического поселения Юдиново. В: Хлопачев, Г. А., Васильев, С. А. (ред.). *Каменный век: от Атлантики до Пацифики*. Санкт-Петербург: МАЭ РАН, с. 201-210.
- Демищенко, Ю. Е. 2019. Северное Причерноморье в контексте позднего верхнего палеолита и последнего ледникового максимума Восточной Европы. В: Гаврилов, К. Н. (ред.). *Культурная география палеолита Восточно-Европейской равнины: от микокка до эпиграветта. Международная конференция — полевой семинар, 10-16 сентября, 2019. Тезисы докладов*. Москва: ИА РАН, с. 69-71.
- Ефименко, П. П. 1953. *Первобытное общество*. Киев: Издательство АН УССР.
- Залізник, Л. Л. 2000. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграфету. *Археологія*, 2, с. 4-11.
- Залізник, Л. Л. 2010. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України. *Археологія*, 4, с. 3-19.
- Залізник, Л. Л. 2017. Овруцький варіант епіграфету Східної Європи. *Археологія*, 1, с. 3-16.
- Коваленко, С. И., Кетрару, Н. А. 1999. Некоторые особенности развития верхнепалеолитических индустрий в днестровской зоне Молдавии. *Stratum plus*, 1, с. 168-195.
- Лисицын, С. Н. 1999. Эпиграветт или постграветт. *Stratum plus*, 1, с. 83-120.
- Нужный, Д. Ю. 2000. Епіграфетські пам'ятки Овруцького кряжу. *Археологія*, 2, с. 37-56.
- Нужный, Д. Ю. 2002. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їхнє місце серед епіграфетських комплексів Середнього Дніпра. *Кам'яна доба України*, 1, с. 57-81.
- Нужный, Д. Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців*. Київ: КНТ.
- Нужный, Д. Ю. 2014. Крем'яний комплекс другого житла верхньопалеолітичного поселення Межиріч. *Археологічний Альманах*, 31, с. 69-80.
- Нужный, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт західної і північної України*. Київ: видавець Олег Філюк.
- Нужный, Д. Ю., Пясецький, В. К. 2003. Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток Мізин-

- ської індустрії на Волинській височині. *Кам'яна доба України*, 2, с. 58-74.
- Нужный, Д. Ю., Шидловский, П. С. 2009. Индустриальная вариабельность господарських об'єктів першого житла Межирічського верхньопалеолітичного поселення. *Археологический Альманах*, 20, с. 203-218.
- Нужный, Д. Ю., Шидловский, П. С., Лизун, О. М. 2017. Семенівські верхньопалеолітичні стоянки в контексті епігравету Середнього Подніпров'я. *Кам'яна доба України*, 17-18, с. 16-47.
- Нужный, Д. Ю., Ступак, Д. В. 2001. Поселенческие структуры весенне-летнего периода и сезонная адаптация эпіграветтских охотников на мамонта северной Украины. В: Манушина, Т. Н. (ред.). *Каменный век европейских равнин: объекты из органических материалов и структура поселений как отражение человеческой культуры*. Сергиев Посад: Подкова, с. 51-75.
- Оленковский, Н. П. 2008. *Эпіграветт Восточной Европы. Культурно-исторический аспект*. Херсон: Наддніпрянська правда.
- Рогачев, А. Н., Кудряшов, В. Е. 1982. Борщево 1. В: Праслов, Н. Д., Рогачев, А. Н. (ред.). *Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону 1879—1979*. Ленинград: Наука, с. 211-216.
- Сапелко, Т. В. 2014. Палинология позднепалеолитических памятников Десны. *Археологічний Альманах*, 31, с. 117-132.
- Сергин, В. Я. 2007. Позднепалеолитические поселения и некоторые особенности природной среды. В: Жилин, М. Г. (ред.). *Своеобразие и особенности адаптации культур лесной зоны Северной Евразии в финальном плейстоцене — раннем голоцене*. Москва: Институт археологии РАН, с. 5-32.
- Сергин, В. Я. 2012. О многослойности позднепалеолитических поселений среднеднепровского типа. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 227, с. 124-135.
- Синицын, А. А., Праслов, Г. Д., Свеженцев, Ю. С., Сулержицкий, Л. Д. 1997. Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы. Проблемы и перспективы. В: Синицын, А. А., Праслов, Н. Д. (ред.). *Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии*. Санкт-Петербург: Академ Принт, с. 21-66.
- Ступак, Д. В. 2009. Кам'яні комплекси верхньопалеолітичної стоянки Бужанка 2. Варіанти використання сировини. *Археологический Альманах*, 20, с. 219-229.
- Ступак, Д. В. 2011. Дослідження епіграветських стоянок півдня Середньої Десни. *Археологія*, 1, с. 51-68.
- Ступак, Д. В., Хлопачев, Г. А., Грибченко, Ю. М., Комар, М. С. 2014. Новая верхньопалеолітична стоянка Оболоння. *Археологічний Альманах*, 31, с. 9-30.
- Хайкунова, Н. А. 1985. *Кремневый инвентарь стоянки Супонево (и ее место в палеолите Десны)*. Автореферат диссертации к. и. н. ИА АН СССР.
- Хайкунова, Н. А. 1992. Резцы верхнепалеолитической стоянки Супонево (опыт классификации). *Российская археология*, 2, с. 123-135.
- Хлопачев, Г. А. 2014. Абсолютный и относительный возраст стоянки Бугорок: естественно-научные и археологические данные. *Археологічний Альманах*, 31, с. 81-98.
- Хлопачев, Г. А. 2016. Образы, символы, знаки верхнего палеолита: древности археологического собрания МАЭ. В: Хлопачев, Г. А. (ред.). *Верхний палеолит: образы, символы, знаки*. Санкт-Петербург: Экстрапринт, с. 48-65.
- Хлопачев, Г. А., Грибченко, Ю. Н. 2012. Возраст и этапы заселения Юдиновского верхнепалеолитического поселения. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 227, с. 134-143.
- Хлопачев, Г. А., Грибченко, Ю. Н., Сапелко, Т. В. 2013. Палеолитическая стоянка Елисеевичи 1: результаты полевых исследований 2010—2011 гг. В: Чистов, Ю. К. (ред.). *Радловский сборник: Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.* Санкт-Петербург: МАЭ РАН, с. 80-90.
- Хлопачев, Г. А., Грибченко, Ю. Н., Кулькова, М. Н., Сапелко, Т. В. 2017. Позднепалеолитическая стоянка Елисеевичи 1: новые данные о возрасте и длительности существования. *Stratum plus*, 1, с. 41-57.
- Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельский, А. П., Дудник, Д. В. 2019. Характеристика процесу акумуляції другого культурного шару верхньопалеолітичної стоянки Бармаки. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 213-225.
- Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельский, А. П., Дудник, Д. В. 2020. Верхньопалеолітична стоянка Бармаки у м. Рівне. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2018*. Київ: ІА НАН України, с. 179-182.
- Чабай, В. П. 2004. Территориально-хронологические группы леваллуа-мустьерских памятников Восточной Европы. В: Деревянко, А. П. (ред.). *Археология и палеоэкология Евразии*. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, с. 192-200.
- Шидловский, П. С., Нужный, Д. Ю., Пеан, С. 2014. Производственный инвентарь участка культурного слоя на юг от первого межиричского жилища. *Археологічний Альманах*, 31, с. 51-68.
- Шовкопляс, И. Г. 1965. *Мезинская стоянка*. Киев: Наукова думка.
- Яковлева, Л. 2013. *Найдавніше мистецтво України*. Київ: Стародавній Світ.
- Яковлева, Л. А. 2011. Мобільна скульптура Мізіна: типологія, технологія, художня стилістика. *Кам'яна доба України*, 14, с. 124-132.
- Abramova, Z. A., Grigorieva, G. A., Zaitseva, G. I. 2001. The age of Upper Paleolithic sites in the Middle Dnieper River basin of Eastern Europe. *Radiocarbon*. Vol. 43, Nr 2B, p. 1077-1084.
- Bobak, D., Płonka, T., Połtovich-Bobak, M., Wiśniewski, A. 2013. New chronological data for Weichselian sites from Poland and their implications for Palaeolithic. *Quaternary International*, 296, p. 23-36.
- Chabai, V., Maier, A., Stupak, D. 2020. The spatial and temporal characteristics of Eastern European Upper Paleolithic. In: *Back to the Gravettian*. Abstracts of Reports and Posters of 62nd annual meeting in Brno of Hugo Obermaier Society for Quaternary research in Archaeology of the Stone Age. Erlangen: Universität Erlangen-Nürnberg, p. 31-32.
- Derex, M., Beugin, M-P., Godelle, B., Raymond, M. 2013. Experimental evidence for the influence of group size on cultural complexity. *Nature*, 503, p. 389-391.
- Faustova, M. A. 1984. Late Pleistocene Glaciation of the European USSR. In: Velichko, A. A. (ed.). *Late Quaternary Environments of the Soviet Union*. Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 3-12.
- Germonpre, M., Fedorov, S., Danilov, P., Galeta P., Jimenez, E-L., Sablin, M., Losey, R. 2017. Palaeolithic and prehistoric dogs and Pleistocene wolves from Yakutia: Identification of isolated skulls. *Journal of Archaeological Science*, 78, p. 1-19.
- Haesaerts, P., Péan, S., Valladas, H., Damblon, F., Nuzhnyi, D. 2015. Contribution à la stratigraphie du site paléolithique de Mezhyrich (Ukraine) *L'anthropologie*, 119, p. 364-393.

- Hoffecker, J. F. 2002. *Desolated Landscapes: Ice-age Settlement in Eastern Europe*. Rutgers University Press.
- Iakovleva, L., Djindjian, F. 2005. New data on Mammoth bone settlements of Eastern Europe in the light of the new excavations of the Gontsy site (Ukraine). *Quaternary International*, 126-128, p. 195-207.
- Kulakovska, L., Usik, V., Haesaerts, P., Pirson, S., Gerasimenko, N., Spry-Marques, P. 2014. Neanderthal behavior in Eastern Europe: New data on the Levallois techno-complex in the Dniester Valley (Ukraine). *XVII World UISPP Congress 2014, Abstracts*, p. 487.
- Maier, A., Lieberman, C., Pfeifer, S. 2020. Beyond the Alps and Tatra Mountains - the 20-14 ka Repopulation of the Northern Mid-latitudes as Inferred from Palimpsests Deciphered with Keys from Western and Central Europe. *Journal of Paleolithic Archaeology*. <https://doi.org/10.1007/s41982-019-00045-1>
- Maier, A., Stupak, D., Vasyliov, P., Khoptynets, I., Tkach, V. *In press*. On the typological and technological integrity of assemblages from NW Ukraine between 35 and 30 kyr cal BP. *Археологія*.
- Noiret, P. 2009. *Le Paléolithique supérieur de Moldavie*. Liège, ERAUL, 121.
- Nuzhnyi, D. 2002. Assemblages of three Epigravettian sites in the Middle Dnieper basin: a case of variability of residential patterns of mammoth hunters during the warm season. In: Sinitsyn, A. A., Sergin, V. Ya., Khoffeker, D. F. (ed.). *Osobennosti razvitiia verkhnego paleolita Vostochnoi Evropy*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, p. 123-137.
- Nuzhnyi, D. 2008. The Epigravettian variability of the middle Dnieper river basin. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkeolohii v Ukraini*. Kyiv: Korvin Press, p. 96-135.
- Nuzhnyi, D. 2009. The industrial variability of the eastern Gravettian assemblages of Ukraine. *Quartär*, 56, p. 159-174.
- Połtowicz-Bobak, M. 2013. *Wschodnia prowincja magdalenieniu*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Powell, A., Shennan, S., Thomas, M. 2009. Late Pleistocene demography and the appearance of the modern human behavior. *Science*, 324, p. 1298-1301.
- Rasmussen, S. O., Andersen, K. K., Svensson, A. M., Steffensen, J. P., Vinther, B. M., Clausen, H. B., Siggaard-Andersen, M.-L., Johnsen, S. J., Larsen, L. B., Dahl-Jensen, D., Bigler, M., Röthlisberger, R., Fischer, H., Goto-Azuma, K., Hansson, M. E., Ruth, U. 2006. A new Greenland ice core chronology for the last glacial termination. *Journal of Geophysical Research*, 111, p. 1-16.
- Rasmussen, S. O., Bigler, M., Blockley, S. P., Blunier, Th., Buchardt, S. L., Clausen, H. B., Cvijanovic, I., Dahl-Jensen, D., Johnsen, S. D., Fischer, H., Gkinis, V., Guillevic, M., Hoek, W. Z., Lowe, J. J., Pedro, J. B., Popp, T., Seierstad, I. K., Steffensen, J. P., Svensson, A. M., Vallelonga, P., Vinther, B. M., Walker, M. J. C., Wheatley, J. J., Mai Winstrup, M. 2014. A stratigraphic framework for abrupt climatic changes during the Last Glacial period based on three synchronized Greenland ice-core records: refining and extending the INTIMATE event stratigraphy. *Quaternary Science Reviews*, 106, p. 14-28.
- Reimer, P. J., Bard, E., Bayliss, A., Beck, J. W., Blackwell, P. G., Bronk Ramsey, C., Buck, C. E., Cheng, H., Edwards, R. L., Friedrich, M., Grootes, P. M., Guilderson, T. P., Hafflidason, H., Hajdas, I., Hatté, C., Heaton, T. J., Hoffmann, D. L., Hogg, A. G., Hughen, K. A., Kaiser, K. F., Kromer, B., Manning, S. W., Niu, M., Reimer, R. W., Richards, D. A., Scott, E. M., Southon, J. R., Staff, R. A., Turney, C. S. M., & van der Plicht, J. 2013. IntCal 13 and Marine 13 radiocarbon age calibration curves 0-50,000 years cal BP. *Radiocarbon*, 55, p. 1869-1887.
- Sablin, M. V., Khlopachev, G. A. 2002. The Earliest Ice Age Dogs: Evidence from Eliseevichi I. *Current Anthropology*, 43, no. 5, p. 795-799.
- Soffer, O. 1985. *The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain*. Academic Press.
- Stupak, D. 2014. Les assemblages lithiques du site épigravettien de Buzhanka 2 (Ukraine). *L'anthropologie*, 118, p. 538-553.
- Svensson, A. M., Andersen, K. K., Bigler, M., Clausen, H. B., Dahl-Jensen, D., Davies, S. M., Johnsen, S. J., Muscheler, R., Rasmussen, S. O., Röthlisberger, R., Steffensen, J. P., Vinther, B. M. 2006. The Greenland ice core chronology 2005, 15-42 ka. Part 2: comparison to other records. *Quaternary Science Reviews*, 25, p. 3258-3267.
- Svensson, A. M., Andersen, K. K., Bigler, M., Clausen, H. B., Dahl-Jensen, D., Davies, S. M., Johnsen, S. J., Muscheler, R., Parrenin, F., Rasmussen, S. O., Röthlisberger, R., Seierstad, I., Steffensen, J. P., Vinther, B. M. 2008. A 60000 year Greenland stratigraphic ice core chronology. *Climate of the Past*, 4, p. 47-57.
- Svezhentsev, Yu. & Popov, S. 1993. Late Paleolithic Chronology of the East European Plain. *Radiocarbon* 35, no 3, p. 495-501.
- Svezhentsev, Yu. S. 1993. Radiocarbon chronology for the Upper Paleolithic sites of the East European Plain. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic - Paleo-Indian Adaptations*. New-York: Plenum Press, p. 23-30.
- Tallavaara, M., Miska, L., Korhonen, N., Järvinen, H., Seppä, H. 2015. Human population dynamics in Europe over the Last Glacial Maximum. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, vol. 112, no. 27, p. 8232-8237.
- Volkov Th. 1913. Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mézine. In: A. Kündig (ed.). *Compte rendu du Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique à Genève, 1912, XIVème session, T. I*. Genève, p. 415-428.
- Weninger, B., Jöris, O., Danzeglocke, U. 2014. CalPal-2014. Cologne Radiocarbon calibration & Paleoclimate Research Package, <http://www.calpal-online.de/>, (access 15 April 2020).
- Wiśniewski, A., Połtowicz-Bobak, M., Bobak, D., Jary, Z., Moska, P. 2017. The Epigravettian and the Magdalenian in Poland: new chronological data and an old problem. *Geochronometria*, 44, p. 16-29.

Надійшла 27.04.2020

В. П. Чабай¹, Д. В. Ступак², А. П. Весельский³, Д. В. Дудник⁴

¹ Член-корреспондент НАН Украины, директор Института археологии, заведующий отделом археологии Крыма и Северо-Западного Причерноморья, ORCID 0000-0002-1066-3137, chabai_v_p@iananu.org.ua

² Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии каменного века, ORCID 0000-0002-0809-2179, dmytro_stupak@iananu.org.ua

³ Младший научный сотрудник отдела археологии Крыма и Северо-Западного Причерноморья, ORCID 0000-0001-5925-6818, veselsky_andrey@iananu.org.ua

⁴ Магистр кафедры археологии и музееведения КНУ им. Тараса Шевченко, ORCID 0000-0003-0855-3219, ddi18@knu.ua

КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГИЧЕСКАЯ ВАРИАБЕЛЬНОСТЬ ЭПИГРАВЕТТА СРЕДНЕДНЕПРОВСКОГО БАССЕЙНА

Культурное подразделение среднеднепровского эпиграветта основано на изучении типологических особенностей типологии каменных вкладышей метательного вооружения. Выделяются Межиричская, Мезинская, Юдиновская и Овручская индустрии, а также ряд типов памятников (Nuzhnyi 2008). Вкладыши Межиричской индустрии представлены изготовленными на пластинах и микропластинах ланцетовидными остриями с притупленным краем и прямоугольниками (рис. 1: 1—18). Ланцетовидные острия на отщепах, пластинах и пластинках, а также «атипичные прямоугольники» на пластинах и пластинках составляют специфику Юдиновской индустрии (рис. 1: 19—33). Для Мезинской индустрии характерны острия на пластинках и микропластинах с прямым притупленным краем и косо-ретушированным/тронкированным основанием (рис. 2: 1—18). Овручская индустрия представлена ланцетовидными остриями с выпуклым притупленным краем и косо-ретушированным основанием (рис. 2: 19—26). Прямоугольники не характерны для Овручской и Мезинской индустрий.

Изучение хронологии основано на 135 радиоуглеродных датах для 16 стоянок (табл. 1; рис. 3). Наиболее ранним проявлением эпиграветта среднеднепровского бассейна является стоянка Бармаки, 2 на Волини (19195—18743 кал. л. н.), а наиболее поздним — Пушкари IX, 1 на Десне (13672—13066 кал. л. н.). Таким образом, на территории бассейна Среднего Днепра эпиграветтский технокомплекс существовал от 20/19 до 14/13 тыс. кал. л. н. Большая часть поселений Мезинской, Юдиновской, Межиричской индустрий сосуществовали в интервале 18,5—17,0 тыс. кал. л. н. (рис. 4). Радиоуглеродные даты для Овручской индустрии пока не известны.

На основании типологических исследований и анализа данных радиоуглеродной хронологии представлена гипотеза эволюции эпиграветтского технокомплекса на территории бассейна Среднего Днепра. Развитие местных граветтских индустрий было прервано в начале максимума ледникового периода. Самые поздние проявления граветта в бассейне Десны и на Волини датируются 28,4—24 и 33—30 тыс. кал. л. н., соответственно. Период депопуляции бассейна Среднего Днепра длился 5—6 тыс. лет: от 25/24 до 20/19 тыс. кал. л. н. В целом, это время соответствует ухудшению климатических условий последнего ледникового максимума. Около 19 тыс. кал. л. н. с западной части среднеднепровского бассейна началась ре-колонизация этой территории. Мезинская и Овручская индустрии демонстрируют ряд сходных черт с комплексами Прикарпатья и бассейнов Прута и Днестра. Проблема происхождения Юдиновской и Межиричской индустрий далека от своего разрешения. Некоторые технологические приемы обработки камня и импорт раковин черноморских моллюсков указывают на возможные связи с обитателями более южных регионов степной зоны.

Данная статья была подготовлена в рамках плановых тем Института археологии НАН Украины и международного проекта «Social networks and environmental conditions before, during and after Last Glacial Maximum in Volhynia, Western Ukraine», DFG-392605832.

К л ю ч е в ы е с л о в а: эпиграветт, Среднее Поднепровье, типологическая вариабельность, хронология, ре-колонизация.

Viktor P. Chabai¹, Dmytro V. Stupak², Andrii P. Veselskyi³, Diana V. Dudnyk⁴

¹ Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Archaeology, Head of the Crimea and North-Western Black Sea Region Archaeology Department, ORCID 0000-0002-1066-3137, chabai_v_p@iananu.org.ua

² PhD in History, Research Fellow of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, ORCID 0000-0002-0809-2179, dmytro_stupak@iananu.org.ua

³ Junior Research Fellow of the Crimea and North-Western Black Sea Region Archaeology Department of the Institute of Archaeology, ORCID 0000-0001-5925-6818, veselsky_andrey@iananu.org.ua

⁴ MA at the Archaeology and Museology Department at the Kyiv National Taras Shevchenko University, ORCID 0000-0003-0855-3219, ddi18@knu.ua

THE CULTURAL AND CHRONOLOGICAL VARIABILITY OF THE EPIGRAVETTIAN OF THE MIDDLE DNIEPER BASIN

The cultural subdivision of the Mid Dnieper Epigravettian is based on the typological peculiarities of stone insets of projectile weapons from 22 stratified assemblages. The Mezhyrich, Mizyn, Yudinovo and Ovruch industries, as well as the number of assemblage's types were defined (Nuzhnyi 2008). The insets of Mezhyrich industry are represented by lanceolate-backed points and rectangular microliths. Both were made on bladelets and micro-blades, sometimes by inverse and alternate retouch (Fig. 1: 1-18). The lanceolate points made on flakes, blades and bladelets by abrupt/semi-abrupt retouch and

“atypical rectangles” produced on blades and bladelets are the characteristic feature of Yudinovo industry (Fig. 1: 19-33). The micro-points on bladelets and micro-blades with straight back and obliquely retouched/truncated base are common for Mizyn industry (Fig. 2, 1-18). The Ovruch industry is represented by backed lanceolate points made on blades and bladelets (Fig. 2: 19-26). Often, the bases of these points are obliquely retouched. The rectangles are not common for Mizyn and Ovruch industries, as well as inverse and alternate types of retouch are rare in the assemblages of Yudinovo and Ovruch industries.

The chronological studies are based on 135 radiocarbon dates from 16 sites (Table 1; Fig. 3). The earliest manifestation of Epigravettian at the Mid Dnieper basin was found in Barmaky, 2 (19195-18743, av. 68 % range cal BP) in Volhynia; the latest appearance is known from Pushkari IX, 1 (13672-13066, av. 68 % range cal BP) at the Desna River. That is, at the territory of the Mid Dnieper basin the Epigravettian techno-complex stretches from 20/19 to 14/13 kyr cal BP. In general, the most number of occupations with Mizyn, Yudinovo and Mezhyrich Epigravettian industries assemblages co-exist during 18,5-17,0 kyr cal BP (Fig. 4). The radiocarbon dates for sites of Ovruch industry haven't been available, yet.

On the base of typological studies and chronological data analysis the hypothesis about the Epigravettian evolution at the territory of the Mid Dnieper basin has been proposed. The evolution of local Gravettian industries was interrupted about the beginning of LGM time. The latest manifestations of Gravettian industries from the Desna River basin and from Volhynia are dated to about 28,4-24 and 33-30 kyr cal BP, respectively. That is, the Mid Dnieper basin was depopulated during as minimum as 5-6 thousands years, from 25/24 to 20/19 kyr cal BP. That time corresponds with LGM climatic deterioration. About 19 kyr cal BP the recolonization of this territory begins from the western part of the basin. The Mizyn and Ovruch industries show the number of common techno-typological features with Epigravettian assemblages from the Eastern Carpathian and the Prut/Dniester basins. The problem of Yudinovo and Mezhyrich industries origin is more complicated. Some technological features and shells import suggest possible connections with inhabitants from more southern territories of the steppe zone.

The proposed paper is a part of the studies conducted in the frames of the Archaeology Institute state projects and Deutsche Forschungsgemeinschaft grant DFG-392605832 “Social networks and environmental conditions before, during and after Last Glacial Maximum in Volhynia, Western Ukraine”.

Key words: Epigravettian, Mid Dnieper basin, typological variability, chronology, recolonization.

References

- Abramova, Z. A., Grigoreva, G. V. 1997. *Verkhnepaleoliticheskoe poselenie Yudinovo*, 3. Sankt-Peterburg: IIMK RAN.
- Anikovich, M. V. 1998. Dnepro-Donskaia istoriko-kulturnaia oblast okhotnikov na mamontov: ot 'vostochnogo gravetta' k 'vostochnomu epigravettu'. In: Amirkhanov, Kh. A. (ed.). *Vostochnyi gravett*. Moskva: Nauchnyi mir, p. 35-66.
- Bibikov, S. N. 1981. *Drevneishii muzykalnyi kompleks iz kostei mamonta*. Kyiv: Naukova dumka.
- Boriskovskii, P. I. 1953. *Paleolit Ukrainy*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 40. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
- Boriskovskii, P. I. 1984. Radiouglerodnye daty. In: Boriskovskii, P. I. (ed.). *Paleolit SSSR*. Moskva: Nauka, p. 356-359.
- Velichko, A. A., Grekhova, L. V., Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I. 1997. *Pervobytnyi chelovek v ekstremalnykh usloviakh sredy. Stoianka Eliseevichi*. Moskva: Institut geografii RAN.
- Velichko, A. A., Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I., Novenko, E. Yu. 1999. Geokhronologii paleolita Vostochno-Evropeiskoi ravniny. In: Gribchenko, Yu. N., Nikolaev, V. I. (ed.). *Landshafto-klimaticheskie izmeneniia, zhivotnyi mir i chelovek v pozdnem pleistotsene i golotsene*. Moskva: Institut geografii RAN, p. 19-50.
- Gavrilov, K. N. 2014. Vostochnyi epigravett na territorii basseina Desny. In: Vasilev, S. A., Tkach, E. S. (ed.). *Verkhni paleolit severnoi Evrazii i Ameriki: pamiatniki, kul'tury, traditsii*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, p. 205-216.
- Gavrilov, K. N. 2016. *Verkhni paleolit basseina Desny. Preemstvennost i variabelnost v razviti materialnoi kul'tury*. Moskva; Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.
- Gladkikh, M. I. 1973. *Pozdni paleolit lesostepnogo Pridneprov'ia*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. IA AN SSSR.
- Gladkikh, M. I. 1977. Nekotorye kriterii opredeleniia kulturnoi prinalozhnosti pozdnepaleoliticheskikh pamiatnikov. In: Praslov, N. D. (ed.). *Problemy paleolita Vostochnoi i Tsentralnoi Evropy*. Leningrad: Nauka, p. 137-143.
- Gorodtsov, V. A. 2012. *Arkheologiya. Vol. 1. Kamennyi vek*. Moskva: Kniga po Trebovaniu.
- Grekhova, L. V. 1970. *Timonovskie stoianki i ikh mesto v pozdnem paleolite Russkoi Ravniny*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. IA AN SSSR.
- Grekhova, L. V. 1977. Obrabotannaia kost Timonovskoi stoianki. In: Praslov, N. D. (ed.). *Problemy paleolita Vostochnoi i Tsentralnoi Evropy*. Leningrad: Nauka, p. 83-93.
- Grekhova, L. V. 1990. Arkheologicheskii aspekt radiouglerodnykh dat stoianki Eliseevichi. *Biulleten Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda*, 59, p. 111-115.
- Grekhova, L. V. 2005. Periodizatsiia pozdnego paleolita Desninskogo basseina. In: Astakhov, S. N., Popov, V. V. (ed.). *Pozdni paleolit Desny i Srednego Dona: khronologiya, kul'turogenез, antropologi*. Voronezh: Izdatelstvo VGU, p. 44-47.
- Gribchenko, Yu. N. 2011. Problemy paleogeografii pozdnego paleolita Vostochno-Evropeiskoi ravniny. In: Gavrilov, K. N. (ed.). *Paleolit i mezolit Vostochnoi Evropy*. Moskva: Institut arkheologii RAN, p. 100-118.
- Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I., Timireva, S. N., Voskresenskaia, E. V. 2002. Litologo-stratigraficheskie osobennosti pozdnepaleoliticheskikh stoianok Vostochno-Evropeiskoi ravniny. In: Praslov, N. D. (ed.). *Verkhni paleolit - verkhni pleistotsen: dinamika prirodnnykh sobytii i periodizatsiia arkheologicheskikh kul'tur*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, p. 89-94.

- Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I. 2014. Paleogeograficheskie osobennosti osnovnykh stoianok pozdnego paleolita basseina reki Desny (Khotylevo, Eliseevichi, Iudinovo, Pushkari). *Arkheolohichniy Almanakh*, 31, p. 99-115.
- Grigoreva, G. V. 2002. O kulturnoi prinadlezhnosti Iudinovskogo verkhnepleoliticheskogo poseleniia. In: Praslov, N. D. (ed.). *Verkhniy paleolit – verkhniy pleistotsen: dinamika prirodnnykh sobytii i periodizatsiia arkheologicheskikh kultur*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, p. 147-150.
- Grigoreva, G. V. 2008. Adaptatsiia k okruzhaiushchei srede na verkhnepleoliticheskom Iudinovskom poselenii. In: Khlopachev, G. A. (ed.). *Problemy biologicheskoi i kulturnoi adaptatsii chelovecheskikh populiatsii*. Sankt-Peterburg: Nauka, p. 53-57.
- Grigoreva, G. V. 2014. Kamennyi inventar verkhnepleoliticheskogo poseleniia Iudinovo. In: Khlopachev, G. A., Vasilev, S. A. (ed.). *Kamennyi vek: ot Atlantiki do Patsifiki*. Sankt-Peterburg: MAE RAN, p. 201-210.
- Demidenko, Yu. E. 2019. Severnoe Prichernomorie v kontekste pozdnego verkhnego paleolita i poslednego lednikovogo maksimuma Vostochnoi Evropy. In: Gavrilov, K. N. (ed.). *Kulturnaia geografiia paleolita Vostochno-Evropeiskoi ravniny: ot mikoka do epigravetta. Mezhdunarodnaia konferentsiia – polevoi seminar, 10-16 sentiabria, 2019. Tezisy dokladov*. Moskva: IA RAN, p. 69-71.
- Efimenko, P. P. 1953. *Pervobytnoe obshchestvo*. Kyiv: Izdatelstvo AN USSR.
- Zalizniak, L. L. 2000. Etnokulturni protsesy u piznomu paleoliti ta problema epihravetu. *Arheologia*, 2, p. 4-11.
- Zalizniak, L. L. 2010. Periodyzatsiia ta kulturna dyferentsiatsiia verkhnoho paleolitu Ukrainy. *Arheologia*, 4, p. 3-19.
- Zalizniak, L. L. 2017. Ovrutskiy variant epihravetu Skhidnoi Evropy. *Arheologia*, 1, p. 3-16.
- Kovalenko, S. I., Ketaru, N. A. 1999. Nekotorye osobennosti razvitiia verkhnepleoliticheskikh industrii v dnestrovskoi zone Moldavii. *Stratum plus*, 1, p. 168-195.
- Lisitsyn, S. N. 1999. Epigravett ili postgravett. *Stratum plus*, 1, p. 83-120.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2000. Epihravetski pamiatky Ovrutskoho kriazhu. *Arheologia*, 2, p. 37-56.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2002. Verkhnepleolitichni pamiatky typu Mezhyrich ta yikhnie mistse sered epihravetskykh kompleksiv Serednoho Dnipra. *Kamiana doba Ukrainy*, 1, p. 57-81.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kamianomu vitsi: udoskonalennia zbroy pervisnykh myslyvtiv*. Kyiv: KNT.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2014. Kremianyi kompleks druhozho zhytla verkhnepleoliticheskoho poselennia Mezhyrich. *Arkheolohichniy Almanakh*, 31, p. 69-80.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhniy paleolit zakhidnoi i pivnichnoi Ukrainy*. Kyiv: vydavets Oleh Filiuk.
- Nuzhnyi, D. Yu., Piasetskyi, V. K. 2003. Kremianyi kompleks verkhnepleoliticheskoi stoianky Barmaky na Rivnenshchyni ta problema isnuvannia pamiatok Mizynskoi industrii na Volynskii vysochyni. *Kamiana doba Ukrainy*, 2, p. 58-74.
- Nuzhnyi, D. Yu., Shydlovskiy, P. S. 2009. Industrialna variabelnist hospodarskykh ob'ektiv pershoho zhytla Mezhyritskoho verkhnepleoliticheskoho poselennia. *Arkheologicheskii Almanakh*, 20, p. 203-218.
- Nuzhnyi, D. Yu., Shydlovskiy, P. S., Lyzun, O. M. 2017. Semenivski verkhnepleolitichni stoianky v konteksti epihravetu Serednoho Podniprovia. *Kamiana doba Ukrainy*, 17-18, p. 16-47.
- Nuzhnyi, D. Yu., Stupak, D. V. 2001. Poselencheskii struktury vesenne-letnego perioda i sezonnaia adaptatsiia epigravetskykh okhotnikov na mamonta severnoi Ukrainy. In: Manushina, T. N. (ed.). *Kamennyi vek evropeiskikh ravnin: ob'ekty iz organicheskikh materialov i struktura poselenii kak otrazhenie chelovecheskoi kultury*. Sergiev Posad: Podkova, p. 51-75.
- Olenkovskii, N. P. 2008. *Epigravett Vostochnoi Evropy. Kulturno-istoricheskii aspekt*. Kherson: Naddnipsianska pravda.
- Rogachev, A. N., Kudriashov, V. E. 1982. Borshchevo I. In: Praslov, N. D., Rogachev, A. N. (ed.). *Paleolit Kostenkovsko-Borshchevskogo raiona na Donu 1879-1979*. Leningrad: Nauka, p. 211-216.
- Sapelko, T. V. 2014. Palinologiiia pozdnepaleoliticheskikh pamiatnikov Desny. *Arkheolohichniy Almanakh*, 31, p. 117-132.
- Sergin, V. Ya. 2007. Pozdnepaleoliticheskie poseleniia i nekotorye osobennosti prirodnoi sredy. In: Zhilin, M. G. (ed.). *Svoeobrazie i osobennosti adaptatsii kultur lesnoi zony Severnoi Evrazii v finalnom pleistotsene – rannem golotsene*. Moskva: Institut arkheologii RAN, p. 5-32.
- Sergin, V. Ya. 2012. O mnogoslownosti pozdnepaleoliticheskikh poselenii srednedneprovskogo tipa. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii RAN*, 227, p. 124-135.
- Sinitsyn, A. A., Praslov, G. D., Svezhentsev, Yu. S., Sulerzhitskii, L. D. 1997. Radiouglerodnaia khronologiiia verkhnego paleolita Vostochnoi Evropy. Problemy i perspektivy. In: Sinitsyn, A. A., Praslov, N. D. (ed.). *Radiouglerodnaia khronologiiia paleolita Vostochnoi Evropy i Severnoi Azii*. Sankt-Peterburg: Akadem Print, p. 21-66.
- Stupak, D. V. 2009. Kamiani komplekxy verkhnepleoliticheskoi stoianky Buzhanka 2. Varianty vykorystannia syrovyny. *Arkheologicheskii Almanakh*, 20, p. 219-229.
- Stupak, D. V. 2011. Doslidzhennia epihravetskykh stoianok pivdnia Serednoi Desny. *Arheologia*, 1, p. 51-68.
- Stupak, D. V., Khlopachev, G. A., Gribchenko, Iu. M., Komar, M. S. 2014. Nova verkhnepleolitichna stoianka Obolonnia. *Arkheolohichniy Almanakh*, 31, p. 9-30.
- Khaikunova, H. A. 1985. *Kremnevyy inventar stoianki Suponevo (i ee mesto v paleolite Desny)*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. IA AN SSSR.
- Khaikunova, H. A. 1992. Reztsy verkhnepleoliticheskoi stoianki Suponevo (opyt klassifikatsii). *Rossiiskaia arkheologiiia*, 2, p. 123-135.
- Khlopachev, G. A. 2014. Absoliutnyi i otnositelnyi vozrast stoianki Bugorok: estestvenno-nauchnye i arkheologicheskie dannye. *Arkheolohichniy Almanakh*, 31, p. 81-98.
- Khlopachev, G. A. 2016. Obrazy, simvoly, znaki verkhnego paleolita: drevnosti arkheologicheskogo sobraniia MAE. In: Khlopachev, G. A. (ed.). *Verkhniy paleolit: obrazy, simvoly, znaki*. Sankt-Peterburg: Ekstraprint, p. 48-65.

- Khlopachev, G. A., Gribchenko, Yu. N. 2012. Vozrast i etapy zaseleniia Yudinovskogo verkhnepleoliticheskogo poseleniia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii RAN*, 227, p. 134-143.
- Khlopachev, G. A., Gribchenko, Yu. N., Sapelko, T. V. 2013. Paleoliticheskaia stoianka Eliseevichi 1: rezultaty polevykh issledovaniy 2010-2011 gg. In: Chistov, Yu. K. (ed.). *Radlovskii sbornik: Nauchnye issledovaniia i muzeinye proekty MAE RAN v 2012 g.* Sankt-Peterburg: MAE RAN, p. 80-90.
- Khlopachev, G. A., Gribchenko, Yu. N., Kulkova, M. N., Sapelko, T. V. 2017. Pozdnepleoliticheskaia stoianka Eliseevichi 1: novye dannye o vozraste i dlitelnosti sushchestvovaniia. *Stratum plus*, 1, p. 41-57.
- Chabai, V. P., Stupak, D. V., Veselsky, A. P., Dudnyk, D. V. 2019. Kharakterystyka protsesu akumulatsii druhoho kulturnoho sharu verkhnopaleolitychnoi stoianky Barmaky. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi zizd: materialy roboty.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 213-225.
- Chabai, V. P., Stupak, D. V., Veselsky, A. P., Dudnyk, D. V. 2020. Verkhnopaleolitychna stoianka Barmaky u m. Rivne. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 179-182.
- Chabai, V. P. 2004. Territorialno-khronologicheskie gruppy levallua-musterskikh pamiatnikov Vostochnoi Evropy. In: Derevianko, A. P. (ed.). *Arkheologiya i paleoekologiya Evrazii.* Novosibirsk: IAET SO RAN, p. 192-200.
- Shidlovskii, P. S., Nuzhnyi, D. Iu., Pean, S. 2014. Proizvodstvennyi inventar uchastka kulturnogo sloia na iug ot pervogo mezhrichskogo zhilishcha. *Arkheolohichnyi Almanakh*, 31, p. 51-68.
- Shovkoplias, I. G. 1965. *Mezinskaia stoianka.* Kyiv: Naukova dumka.
- Yakovleva, L. 2013. *Naidavnishe mystetstvo Ukrainy.* Kyiv: Starodavnyi Svit.
- Yakovleva, L. A. 2011. Mobilna skulptura Mizyna: typolohiia, tekhnolohiia, khudozhnia stylistyka. *Kamiana doba Ukrainy*, 14, p. 124-132.
- Abramova, Z. A., Grigorieva, G. A., Zaitseva, G. I. 2001. The age of Upper Paleolithic sites in the Middle Dnieper River basin of Eastern Europe. *Radiocarbon*. Vol. 43, Nr 2B, p. 1077-1084.
- Bobak, D., Płonka, T., Połtowicz-Bobak, M., Wiśniewski, A. 2013. New chronological data for Weichselian sites from Poland and their implications for Palaeolithic. *Quaternary International*, 296, p. 23-36.
- Chabai, V., Maier, A., Stupak, D. 2020. The spatial and temporal characteristics of Eastern European Upper Paleolithic. In: *Back to the Gravettian*. Abstracts of Reports and Posters of 62nd annual meeting in Brno of Hugo Obermaier Society for Quaternary research in Archaeology of the Stone Age. Erlangen: Universität Erlangen-Nürnberg, p. 31-32.
- Dere, M., Beugin, M.-P., Godelle, B., Raymond, M. 2013. Experimental evidence for the influence of group size on cultural complexity. *Nature*, 503, p. 389-391.
- Faustova, M. A. 1984. Late Pleistocene Glaciation of the European USSR. In: Velichko, A. A. (ed.). *Late Quaternary Environments of the Soviet Union.* Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 3-12.
- Germont, M., Fedorov, S., Danilov, P., Galeta P., Jimenez, E.-L., Sablin, M., Losey, R. 2017. Palaeolithic and prehistoric dogs and Pleistocene wolves from Yakutia: Identification of isolated skulls. *Journal of Archaeological Science*, 78, p. 1-19.
- Haesaerts, P., Péan, S., Valladas, H., Damblon, F., Nuzhnyi, D. 2015. Contribution à la stratigraphie du site paléolithique de Mezhyrich (Ukraine) *L'anthropologie*, 119, p. 364-393.
- Hoffecker, J. F. 2002. *Desolated Landscapes: Ice-age Settlement in Eastern Europe.* Rutgers University Press.
- Iakovleva, L., Djindjian, F. 2005. New data on Mammoth bone settlements of Eastern Europe in the light of the new excavations of the Gontsy site (Ukraine). *Quaternary International*, 126-128, p. 195-207.
- Kulakovska, L., Usik, V., Haesaerts, P., Pirson, S., Gerasimenko, N., Spry-Marques, P. 2014. Neanderthal behavior in Eastern Europe: New data on the Levallois techno-complex in the Dniester Valley (Ukraine). *XVII World UISPP Congress 2014, Abstracts*, p. 487.
- Maier, A., Lieberman, C., Pfeifer, S. 2020. Beyond the Alps and Tatra Mountains - the 20-14 ka Repopulation of the Northern Mid-latitudes as Inferred from Palimpsests Deciphered with Keys from Western and Central Europe. *Journal of Paleolithic Archaeology*. <https://doi.org/10.1007/s41982-019-00045-1>
- Maier, A., Stupak, D., Vasyliiv, P., Khoptynets, I., Tkach, V. *In press*. On the typological and technological integrity of assemblages from NW Ukraine between 35 and 30 kyr cal BP. *Arheologia*.
- Noiret, P. 2009. *Le Paléolithique supérieur de Moldavie.* Liège, ERAUL, 121.
- Nuzhnyi, D. 2002. Assemblages of three Epigravettian sites in the Middle Dnieper basin: a case of variability of residential patterns of mammoth hunters during the warm season. In: Sinitsyn, A. A., Sergin, V. Ya., Khoffeker, D. F. (ed.). *Osobennosti razvitiia verkhnego paleolita Vostochnoi Evropy.* Sankt-Peterburg: IIMK RAN, p. 123-137.
- Nuzhnyi, D. 2008. The Epigravettian variability of the middle Dnieper river basin. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini.* Kyiv: Korvin Press, p. 96-135.
- Nuzhnyi, D. 2009. The industrial variability of the eastern Gravettian assemblages of Ukraine. *Quartär*, 56, p. 159-174.
- Połtowicz-Bobak, M. 2013. *Wschodnia prowincja magdalenieniu.* Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Powell, A., Shennan, S., Thomas, M. 2009. Late Pleistocene demography and the appearance of the modern human behavior. *Science*, 324, p. 1298-1301.
- Rasmussen, S. O., Andersen, K. K., Svensson, A. M., Steffensen, J. P., Vinther, B. M., Clausen, H. B., Siggaard-Andersen, M.-L., Johnsen, S. J., Larsen, L. B., Dahl-Jensen, D., Bigler, M., Röthlisberger, R., Fischer, H., Goto-Azuma, K., Hansson, M. E., Ruth, U. 2006. A new Greenland ice core chronology for the last glacial termination. *Journal of Geophysical Research*, 111, p. 1-16.
- Rasmussen, S. O., Bigler, M., Blockley, S. P., Blunier, Th., Bucharadt, S. L., Clausen, H. B., Cvijanovic, I., Dahl-Jensen, D., Johnsen, S. D., Fischer, H., Gkinis, V., Guillevic, M., Hoek, W. Z., Lowe, J. J., Pedro, J. B., Popp, T., Seierstad, I. K., Steffensen, J. P., Svensson, A. M., Vallenga, P., Vinther, B. M., Walker, M. J. C., Wheatley, J. J., Mai Winstrup, M. 2014.

- A stratigraphic framework for abrupt climatic changes during the Last Glacial period based on three synchronized Greenland ice-core records: refining and extending the INTIMATE event stratigraphy. *Quaternary Science Reviews*, 106, p. 14-28.
- Reimer, P. J., Bard, E., Bayliss, A., Beck, J. W., Blackwell, P. G., Bronk Ramsey, C., Buck, C. E., Cheng, H., Edwards, R. L., Friedrich, M., Grootes, P. M., Guilderson, T. P., Hafliðason, H., Hajdas, I., Hatté, C., Heaton, T. J., Hoffmann, D. L., Hogg, A. G., Hughen, K. A., Kaiser, K. F., Kromer, B., Manning, S. W., Niu, M., Reimer, R. W., Richards, D. A., Scott, E. M., Southon, J. R., Staff, R. A., Turney, C. S. M., & van der Plicht, J. 2013. IntCal 13 and Marine 13 radiocarbon age calibration curves 0-50,000 years cal BP. *Radiocarbon*, 55, p. 1869-1887.
- Sablin, M. V., Khlopachev, G. A. 2002. The Earliest Ice Age Dogs: Evidence from Eliseevichi I. *Current Anthropology*, 43, no. 5, p. 795-799.
- Soffer, O. 1985. *The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain*. Academic Press.
- Stupak, D. 2014. Les assemblages lithiques du site épigravettien de Buzhanka 2 (Ukraine). *L'anthropologie*, 118, p. 538-553.
- Svensson, A. M., Andersen, K. K., Bigler, M., Clausen, H. B., Dahl-Jensen, D., Davies, S. M., Johnsen, S. J., Muscheler, R., Rasmussen, S. O., Röthlisberger, R., Steffensen, J. P., Vinther, B. M. 2006. The Greenland ice core chronology 2005, 15-42 ka. Part 2: comparison to other records. *Quaternary Science Reviews*, 25, p. 3258-3267.
- Svensson, A. M., Andersen, K. K., Bigler, M., Clausen, H. B., Dahl-Jensen, D., Davies, S. M., Johnsen, S. J., Muscheler, R., Parrenin, F., Rasmussen, S. O., Röthlisberger, R., Seierstad, I., Steffensen, J. P., Vinther, B. M. 2008. A 60000 year Greenland stratigraphic ice core chronology. *Climate of the Past*, 4, p. 47-57.
- Svezhentsev, Yu. & Popov, S. 1993. Late Paleolithic Chronology of the East European Plain. *Radiocarbon* 35, no 3, p. 495-501.
- Svezhentsev, Yu. S. 1993. Radiocarbon chronology for the Upper Paleolithic sites of the East European Plain. In: Soffer, O., Praslov, N. D. (eds.). *From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic - Paleo-Indian Adaptations*. New-York: Plenum Press, p. 23-30.
- Tallavaara, M., Miska, L., Korhonen, N., Järvinen, H., Seppä, H. 2015. Human population dynamics in Europe over the Last Glacial Maximum. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, vol. 112, no. 27, p. 8232-8237.
- Volkov Th. 1913. Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mézine. In: A. Kündig (ed.). *Compte rendu du Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique à Genève, 1912, XIVème session, T. 1*. Genève, p. 415-428.
- Weninger, B., Jöris, O., Danzeglocke, U. 2014. CalPal-2014. Cologne Radiocarbon calibration & Paleoclimate Research Package, <http://www.calpal-online.de/>, (access 15 April 2020).
- Wiśniewski, A., Połtowicz-Bobak, M., Bobak, D., Jary, Z., Moska, P. 2017. The Epigravettian and the Magdalenian in Poland: new chronological data and an old problem. *Geochronometria*, 44, p. 16-29.

С. Д. Крижицький †, С. С. Шеїн, А. В. Буйських *

РЕЄСТР НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК ВЕРХНЬОГО МІСТА ОЛЬВІЇ: ДОСВІД НАУКОВОЇ ПАСПОРТИЗАЦІЇ

У статті йдеться про досвід створення узагальнювального Реєстру нерухомих археологічних пам'яток; його методичне обґрунтування на підставі здійснених в НІАЗ «Ольвія» НАН України системних практичних заходів, спрямованих на консервацію та музеєфікацію розкопаних архітектурно-археологічних об'єктів для їх постійного експонування під відкритим небом.

Ключові слова: Ольвія Понтійська, реєстр, житлові будинки, теменос, храм, музеєфікація, паспортизація.

Головним завданням Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України є збереження і музеєфікація античного міста для його постійного експонування під відкритим небом, а також наукове опрацювання відкритих архітектурно-археологічних об'єктів. Зважаючи на понад столітню історію розкопок цієї археологічної пам'ятки (стаціонарні дослідження Ольвії розпочалися в 1902 р.) та дві війни, 1918—1920 і 1941—1945 рр., що завдали серйозних пошкоджень розкопаним спорудам, здійснення системних заходів по реабілітації експонованих будівельних комплексів стало наріжною проблемою у роботі заповідника вже на другу половину ХХ ст. Спорадичні ремонтні роботи на окремих спорудах, які виконувалися тільки силами заповідника, не мали послідовного характеру, проте вони створили необхідне базове підґрунтя для розуміння необхідності здійснення регулярних консерваційних заходів.

У 1984 р. з цією метою було вибрано компактний розкоп І (И), на якому експонувалися два частково розкопані у другій половині 1930-х і у другій половині 1940-х рр. житлові квартали елліністичного часу (Славин 1940, с. 9 сл.). Кwartали розділяла поперечна вулиця, в одному відкрито чотири житлові будинки площею до 100 м² разом з підвалами, в іншому — один, більшої площі. Їх добра збереженість — наявність підвалів, мощень подвір'їв та наземні стіни — дала змогу створити науково обґрунтовані об'ємні реконструкції цих кварталів (Крижицький 1971, 10 сл., рис. 15)¹. Тому, зважаючи на експозиційне значення цих будинків, силами НІАЗ під керівництвом А. В. Буракова було здійснено низку реабілітаційних заходів. Останні полягали у максимальному відтворенні експозиційного стану споруд: викладенні кам'яних стін будинків в один рівень з використанням закріплювального розчину та маркуванні автентичних залишків для візуального відокремлення їх від новоробу (метод анастилозу, загальноприйнятний для архітектурної реставрації), демонтаж бетонних контрфорсів, які були зведені біля окремих стін на початку 1960-х рр. та спотворювали експозиційний вигляд приміщень, поновленні бруківки мощень дворів та вулиці, ремонті кам'яних східців, закритті металевими решітками цистерн; крім того, було суттєво оновлено мурування підпірної стіни, яка слугувала спільною північною стіною для чотирьох будинків північного кварталу. Певною мірою ці роботи мали експериментальний характер з точки зору комплексності вжитих заходів. Через декілька десятиліть, що минули, стало зрозуміло, що генеральний напрям музеєфікації архітектурно-археологічних спо-

* КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович † — член-кореспондент НАН України

ШЕЇН Сергій Сергійович — виконуючий обов'язки директора Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України, olbio1111@ukr.net

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, заступник директора Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-7233-1288, abujskikh@ukr.net

© С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ †,
С. С. ШЕЇН, А. В. БУЙСЬКИХ, 2020

¹ На підставі цих реконструкцій у 1970-х рр. було виконано макети житлових будинків, що сьогодні експонуються в Археологічному музеї Інституту археології НАН України.

Рис. 1. Ділянка І (И). Сучасний вигляд з південного заходу. Фото А. В. Буйських

Fig. 1. Sector I (И). Modern view from the south-west. Photo by A. V. Buiskikh

руд було вибрано правильно². На сьогодні цей розкоп є одним з кращих, що експонуються в НІАЗ «Ольвія», з точки зору його туристичної привабливості та інформативності на один будівельний період (рис. 1).

Після успішного виконання циклу вказаних робіт на ділянці І (И), наступні реабілітаційні роботи було вирішено провести на ділянках А, Б, В, де у 1903 та 1926 рр. досліджено квартал, що складався не менше ніж із шести житлових будинків різного ступеню збереженості, розділених двома поперечними вулицями (Фармаковский 1906, с. 12 сл.; 1929, с. 9 сл.). Науково обґрунтовані об'ємні реконструкції дали змогу відтворити загальний вигляд житлового кварталу з будинками, що мали площу в середньому 250 м² (Крыжицкий 1971, с. 32 сл., рис. 29). Із урахуванням практичного досвіду, отриманого під час консерваційних заходів на розкопі І (И), колективом НІАЗ «Ольвія» було здійснено аналогічну за алгоритмом низку заходів на розкопі А³. Тут так само були підняті до одного рівня наземні стіни окремих приміщень, доповнені мощення дворів, а також здійснено низку невідкладних ремонтних робіт: зокрема посаджені на розчин аварійні та напіваварійні кладки, закриті решітками цистерни для води, розчищені відкриті водогони, у будинку А-3 закладено втрачену частину стіни підвального приміщення, у будинку А-2 перекладено сходи із двору у підвал, поновлено перекриття вікна

Рис. 2. Східна стіна підвалу житлового будинку на ділянці А до реставрації (1), фото С. Д. Крижицького, та після реставрації (2), фото А. В. Буйських, сходи до підвалу житлового будинку А-2 (3), фото А. В. Буйських

Fig. 2. Eastern wall of the basement of a residential building at section A before restoration (1), photo by S. D. Kryzhytskyi, and after restoration (2), photo by A. V. Buiskikh, stairs to the basement of the residential building A-2 (3), photo A. V. Buiskikh

у підвал, частково перекладені стіни підвалів, що випирали під тиском землі (рис. 2; 3).

Далі консерваційні заходи були здійснені щодо низки будинків Центрального житлового кварталу (розкоп Е), де було законсервовано підвальні приміщення будинків вздовж Головної вулиці (рис. 4) та стіну з трьома нішами, оформленими псевдо-склепіннями (Славин 1975, с. 28 сл.; див. про це детальніше: Буйських, Біляєв, Крутілов 2016, с. 119, рис. 2–3). Проблемною виявилася консервація споруд, від яких збереглися не кам'яні, а виконані з глини та золи фундаменти — надзвичайно ці-

² Консерваційні роботи, що почали здійснюватися в Ольвії, методично були в руслі тих заходів, які від другої половини ХХ ст. проводилися в археологічних заповідниках, розташованих на пам'ятках Північного Причорномор'я, див. детальніше: Альтшуллер, Постникова 1987, с. 25 сл.; Федоров-Давыдов, Булатов 1987, с. 111 сл.; Лосицкий 1987, с. 139 сл.

³ Під час подальших археологічних досліджень для зручності опису відкритих споруд розкопи А, Б, В — були об'єднані в один розкоп під маркуванням «А».

Рис. 3. Загальний вигляд будинків на ділянці А з південного сходу. Фото А. В. Буйських

Fig. 3. General view of houses at section A from the south-east. Photo by A. V. Buiskikh

кавий будівельний прийом, який винайшли ольвійські будівельники у другій половині IV ст. до н. е. з огляду на брак природного каменю (Крыжицкий 1971, с. 112, рис. 53—54). На жаль, натурний стан таких споруд, зафіксований під час розкопок (рис. 5; 6; 7), зберегти для експонування ще й досі не вдається. Тому для експонування основних монументальних споруд міста, таких як храми на Східному теменосі, на початку 1980-х рр. було застосовано метод імітації планувальної структури у вигляді виконаних у натуральний розмір макетів із сучасних матеріалів (рис. 8). Застосування саме такого способу експонування передбачає, за умови винайдення кращого, швидку заміну цих макетів. У процесі пошуку прийнятних методів консервації задля збереження в натурі плану споруди було запропоновано ще один — засипку вибраних фундаментів відпрацьованими керамічними черепками. Таким чином зараз підтримується експозиційний вигляд залишків храму Аполлона Лікаря на Західному теменосі (рис. 9). Натомість, монументальні вівтарі на Східному та Західному теменосах зберігаються у законсервованому стані з використанням в'язучого розчину. Їх стан зараз практично незмінний від моменту відкриття (рис. 10: 1—2). Цей цикл робіт було проведено під керівництвом А. І. Кудренка та О. С. Біляєва (див. про це детальніше: Біляєв, Кудренко 1994, 103 сл.).

Зрозуміло, що НІАЗ «Ольвія» НАН України, поза сумнівом, має всі потенційні можливості для розгортання експозиції просто неба в межах всього городища, а не тільки його окремої частини. Проте для цього практично всі відкриті архітектурно-археологічні залишки потребують проведення постійного моніторингу їх актуального стану, а деякі з них — нагальних консерваційних та ремонтних за-

ходів, причому часто ще й здійснення з цією метою додаткових археологічних досліджень. Такі роботи силами заповідника за участі наукових співробітників Ольвійської експедиції останніми роками проводяться регулярно (Крапивина 2007, с. 24 сл.; Буйських, Біляєв, Крутілов 2016, с. 118 сл.). Саме такі комплексні роботи й підвели до необхідності створення узагальнювального реєстру нерухомих об'єктів, що має складатися з детальних паспортів споруд, що експонуються. Такий реєстр має допомогти виробити загальну стратегію музеєфікації у масштабі не тільки стосовно окремих комплексів, але й усіх об'єктів заповідника, розташованих у Верхньому, Терасному та Нижньому місті (див. детальніше: Буйських, Шеїн, Шевченко 2017, с. 258; Шеїн 2018, с. 20—22).

Набуття досвіду здійснення консерваційно-реставраційних робіт в Ольвії з перевіреною на практиці покроковістю конкретних заходів, створило умови для розробки детальних методичних рекомендацій, які врахували основні принципи консервації, спрямованої на музеєфікацію об'єктів просто неба (Крижицький 2001, с. 26 сл.). Ця комплексна методика, зокрема, має на меті створення надійної теоретичної бази для підготовки наукового паспорта, яка має працювати незалежно від часу відкриття та стану збереженості конкретного археологічного об'єкту чи пам'ятки в цілому. При цьому особливу увагу приділено питанням збереження та експонування саме залишків античного міста із збереженням відкритої міської інфраструктури. До того ж, працюючи із законсервованими будівельними об'єктами Ольвії, завжди слід пам'ятати про необхідність їх подальшого наукового опрацювання в контексті археологічних досліджень, які продовжуються тут Ольвійською експедицією Інсти-

Рис. 4. Загальний вигляд з півдня на підвали будинків Центрального кварталу, що примикають до Головної вулиці. Фото С. Д. Крижицького

Fig. 4. General view from the south on the basements of the Central Quarter buildings, adjacent to the Main Street. Photo by S. D. Kryzhytskyi

туту археології НАН України (Буйських 2019, с. 37 сл.)⁴.

Тому перед НІАЗ «Ольвія» невідворотно стало завдання підготовки обґрунтування музеєфікації — вибір об'єкту, виходячи з його значення для історико-культурної та пізнавальної характеристики міста, далі — кварталу, будинку, хронологічного етапу в цілому; визначення будівельного періоду, який слід законсервувати для експонування; постановка завдань проведення додаткових археологічних досліджень і їх обов'язкового здійснення; обґрунтування основних пропозицій до проекту консервації і часткової реставрації. На основі цього вже можна складати робочі проекти, визначати матеріали, методики і уточнювати технологію проведення подальших робіт (Крапивіна 2001, с. 16; Крижицький 2001, с. 30)⁵.

Вибір об'єкту музеєфікації зазвичай не викликає труднощів на одношаровій пам'ятці (мається на увазі культурно-хронологічний аспект), та коли вона не має декількох будівельних періодів, оскільки в цьому випадку не виникає проблеми вибору. Тут без шкоди для яких-небудь частин будівельного комплексу можливе і потрібне збереження всіх архітектурно-археологічних залишків, що були знайдені *in situ*.

⁴ Понтійська Ольвія є надзвичайно складною в археологічному плані пам'яткою, знання про яку накопичуються вже друге століття поспіль, тому здійснення наукових розкопок разом із постійним поліпшенням методики фіксації є головною передумовою для сучасних реконструкцій історичного розвитку Північного Причорномор'я за античної доби.

⁵ Автори, звичайно, розуміють, що повна реалізація таких завдань можлива лише при створенні у складі НІАЗ «Ольвія» відповідного структурного підрозділу консервації та реставрації об'єктів античного міста.

Рис. 5. Шарові підвалини будинку на Центральному кварталі. Фото С. Д. Крижицького

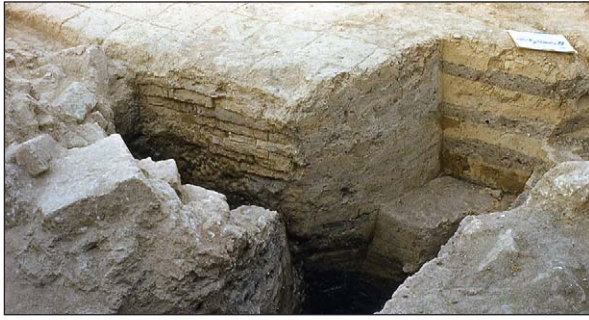
Fig. 5. Layered foundations of the house in the Central Quarter. Photo by S. D. Kryzhytskyi

Зовсім інша ситуація виникає на багатошарових пам'ятках (Ольвія в цьому плані є найкращим прикладом), під час консервації і реставрації яких виникають серйозні проблеми вибору пріоритетності показу тих чи інших споруд або їх комплексів, що існували у різні історичні періоди. Дослідник чи авторський колектив мають вирішити, чому віддати перевагу, — демонстрації залишків житла пізньоархаїчного часу або житлового будинку елліністичної доби, який його частково або повністю перекрив. У цьому випадку, враховуючи нечисленність пізньоархаїчних будинків і значну кількість елліністичних, житло раннього часу з точки зору його наукового і експозиційного значення переважає. Але це лише в тому випадку, якщо воно дає більш-менш повне уявлення про споруду, а елліністичні залишки вкрай фрагментарні.

При цьому слід пам'ятати, що кліматичні та геологічні умови, в яких розміщена Ольвія, не дають змоги повноцінно зберегти житла раннього часу, частково заглиблені в ґрунт (напівземлянки або землянки) або навіть наземне, з кам'яним цоколем та стінами із сирцевої цегли. Такі споруди після фіксації, як правило, засипаються (див. детальніше: Крапивіна 2005, с. 44—45)⁶. Якщо ж стан збереження обох об'єктів рівноцінний, то досліднику слід знайти розумний паліатив. Тобто, в більшості випадків вибір об'єкту музеєфікації на таких пам'ятках, як Ольвія містить суттєвий елемент суб'єктивності, пов'язаний з урахуванням цілої низки обставин. Насамперед це важливість показу того або іншого історичного періоду або об'єкту, важливого для історії пам'ятки в цілому, і актуального стану його збереженос-

⁶ Те саме стосується і земляних поховальних споруд міського некрополя, експонування яких в сучасних умовах неможливе.

Рис. 6. Північна башта із сирцевої цегли та шарові підвалини західного оборонного муру комплексу Західних воріт. Фото С. Д. Крижицького

Fig. 6. North tower made of raw bricks and layered foundations of the western defensive wall of the Western Gate complex. Photo by S. D. Kryzhytskyi

ті з урахуванням реальних перспектив експонування. При цьому бажано зберегти навколишні споруди, сучасний об'єкту консервації історико-архітектурний контекст, що також не завжди є легким завданням.

Що стосується загального визначення будівельного періоду, то найбільш бажаним є вибір, по можливості, першого або найранішого будівельного періоду, оскільки для історії заселення і просторового розвитку міста найбільший інтерес викликає саме первинний задум будівельників. Через погане у переважній більшості збереження наземних частин архітектурно-археологічних об'єктів Ольвії, як і до речі, загалом, античних міст Північного Причорномор'я, питання про більш детальні особливості, пов'язані з подальшими перебуваннями таких об'єктів, практично не стоїть.

Постановка ж завдань додаткового археологічного дослідження об'єкту необхідна в переважній більшості випадків передусім для уточнення стратиграфії будівельних залишків, повторного відкриття конструкцій, що з часом запливли землею, з'ясування конструктивних подробиць і деталей, які, можливо, не знайшли віддзеркалення у польових звітах. Крім того, не слід забувати, що такі дослідження, що мають переважно суто науковий інтерес саме через постійне вдосконалення методики здійснення польових археологічних робіт, і тому — далеко не завжди є цікавими з точки зору їх експонування для пересічного відвідувача. Через це дуже часто такі додаткові дослідження завершуються повним консерваційним засипанням відкритих об'єктів.

На підставі наукових звітів про розкопки та інформації про додаткові дослідження і виходячи з принципів анастилоза, розробляються детальні пропозиції стосовно консерва-

Рис. 7. Загальний вигляд з півночі на шарові підвалини оборонного муру та південної башти комплексу Західних воріт. Фото С. Д. Крижицького

Fig. 7. General view from the north on the layered foundations of the defensive wall and the southern tower of the Western Gate complex. Photo by S. D. Kryzhytskyi

ції і, за потреби, встановлюється необхідний ступінь часткової реставрації архітектурно-археологічного об'єкту. Наукова реставрація археологічних об'єктів не повинна виходити за межі необхідності забезпечення збереження розкритих автентичних залишків і відновлення для експозиції планування зруйнованих частин споруди. До того ж, така музейна та наукова організація як НІАЗ «Ольвія» НАН України не має права самостійно здійснювати реставраційні заходи, пов'язані з ліцензуванням робіт та розробкою необхідної проектно-документації, оскільки такі роботи є поза межами статутної компетенції заповідника⁷. Тому можлива лише часткова реставрація окремих об'ємно-просторових фрагментів об'єкту, але тільки в тих випадках, коли є достатньо підстав для створення надійної планувальної реконструкції. Для Ольвії такими об'єктами є переважно житлові будинки елліністичного часу, відкриті у Верхньому, Терасному та Нижньому містах.

Тільки після виконання всіх цих завдань і рецензування вироблених пропозицій доцільно переходити до складання робочого проекту музеєфікації, враховуючи специфіку пам'яток ольвійського городища. Ця специфіка обумовлена насамперед тривалістю існування міста протягом майже цілого тисячоліття, що при-

⁷ Вдалим прикладом здійснення реставраційних робіт на території НІАЗ «Ольвія» слід вважати реставрацію кріпиди кургану Єврисивія та Арети II ст. н. е., з використанням автентичних кам'яних блоків, відкритих під час додаткових досліджень та з частковим поновленням земляного насипу, виконану Київською філією «НДІпроектреконструкція» за цільового фінансування, виділеного НАН України (Серов 2010, с. 20 сл.).

Рис. 8. Консерваційний макет над храмом Зевса на Східному теменосі. Фото А. В. Буйських

Fig. 8. Conservation model over the temple of Zeus on the Eastern Temenos. Photo by A. V. Buisikh

звело до утворення місцями 5—8-метрових культурних нашарувань та наявністю як материка лесового ґрунту. Перші поселенці одразу отримали змогу використовувати переваги останнього, заглиблюючи свої житла та інші споруди у землю (Крыжицкий 1985, с. 58 сл.), а в подальшому активно використовувати в будівництві потужні поклади лесових глин у вигляді сирцевої цегли або шарових підвалин з використанням золи (Крыжицкий, 1985, с. 89 сл.; 1993, с. 172, рис. 47). Комбінація цих глин з кам'яними конструкціями й створили специфічні умови для сучасних досліджень і подальшого збереження пам'ятки.

Приклад послідовної роботи з архітектурно-археологічними залишками, відкритими в Ольвії, свідчить, що введення архітектурно-археологічного об'єкту, виявленого *in situ*, у експозицію музею просто неба не означає обов'язкового здійснення до цього моменту його музеєфікації, яка може провадитися й набагато пізніше. Загалом об'єкт, що розташований на території заповідника, вважається введеним в музейну експозицію від моменту завершення його археологічного дослідження за умови наявності його інтерпретації та відносної експозиційної збереженості. Такий шлях пройшли фактично усі архітектурно-археологічні об'єкти, що зараз експонуються в заповіднику. Тому практичний досвід останніх десятиліть свідчить, що методику підготовки наукового паспорту археологічно-архітектурної споруди, розроблену на базі архітектурно-будівельних залишків, що експонуються в НІАЗ «Ольвія» НАН України, цілком можна вважати універсальною.

Науковий паспорт архітектурно-археологічної споруди містить наступні позиції: коротка загальна характеристика ділянки і коротка

історія археологічних досліджень; основні публікації архітектурно-будівельних залишків та їх загальні плани; висновок про те, які споруди або їх частини були вибрані як найбільш пріоритетних для експонування; інформація про попередні реабілітаційні заходи; натурні обміри автентичних будівельних залишків; рекомендації щодо подальшої музеєфікації об'єкта експонування. Вулиці, деталі благоустрою (кам'яні вимостки, водогони відкритого та закритого типів, цистерни, колодязі) та основні споруди — культові будівлі (вівтарі та храми, міські святилища), житлові будинки, стіни і башти захисних споруд тощо. Кожен об'єкт і його складові (будинки, окремі приміщення, підвали, кам'яні мури, сходи, дверні отвори, перекриття) фотографуються з однієї або кількох позицій, описуються, наводяться їх натур-

Рис. 9. Консерваційний засип керамікою фундаментних траншей храму Аполлона Лікаря на Західному теменосі. Фото А. В. Буйських

Fig. 9. Conservation filling up with ceramics of the foundation trenches of the Apollo the Physician temple on the Western Temenos. Photo by A. V. Buisikh

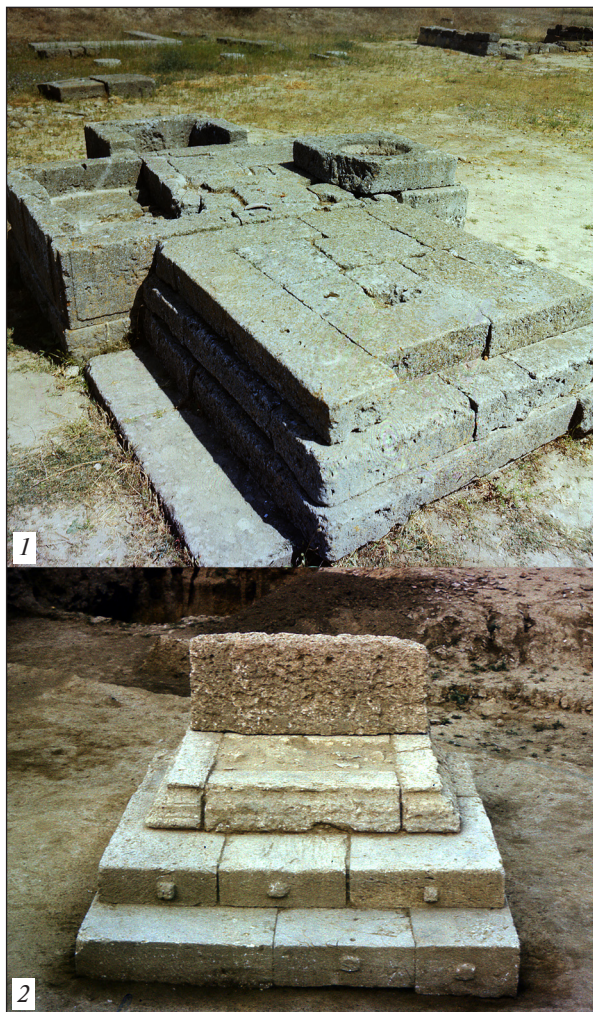

Рис. 10. Головний вівтар на Східному теменосі (1); східчастий вівтар на Західному теменосі після консервації (2). Фото С. Д. Крижицького

Fig. 10. The main altar on the Eastern Temenos (1); stepped altar on the Western Temenos after conservation (2). Photo by S. D. Kryzhytskyi

ні виміри. Натурні характеристики мурувань зведені у табличну форму. Комплекс перелічених заходів дає змогу отримати уявлення про реальний стан археологічних об'єктів на момент складання паспорту в межах Верхнього та Нижнього міста відповідно до розкопів, на яких роботи не ведуться, та діючих розкопів, споруди на яких потребують поточної консервації (Крижицький 2001, с. 30).

У 2010 р., базуючись на практичному опрацюванні проведених конкретних заходів та у поєднанні з теоретичним обґрунтуванням, накопичений досвід музеєфікації в НІАЗ «Ольвія» НАН України було вирішено втілити у фундаментальну наукову розробку. Головна мета такої розробки полягала у здійсненні обліку архітектурно-археологічних споруд Верхнього міста — на ділянках І (И); Північний за-

хід; Східний та Західний теменоси; Центральний квартал та Агора; Гімнасій; Західні ворота; частина будинку елліністичного часу та куртина оборонного муру (розкоп Р-19); ділянка північного оборонного муру римської цитаделі; башта та частина оборонної куртини на Заячій балці; перистильний будинок та куртина оборонного муру (розкоп М); споруда римського гарнізону (розкоп Л), внутрішній двір споруди (розкоп Л-1); п'ять будинків, пов'язаних із функціонуванням римського гарнізону, два будинки I ст. н. е., храм Афродіти IV ст. до н. е. (розкоп Р-25). Написання наукових паспортів передбачало також детальну характеристику споруд та розробку загальних рекомендацій щодо необхідних заходів консервації, оскільки деякі з них, такі як деякі житлові будинки на Центральному кварталі, башта на Заячій балці та споруда на ділянці Л потребують першочергових консерваційно-реставраційних заходів. Створення загального Реєстру архітектурно-будівельних пам'яток по всьому городищу дозволить поставити всі відкриті споруди на облік та буде сприяти їх збереженню шляхом здійснення системного моніторингу стану нерухомих пам'яток. Загалом, складання Реєстру є подальшим вдосконаленням джерелознавчої бази античного періоду давньої історії на теренах України. До того ж, методи і засоби, розроблені в процесі роботи, можуть бути використані під час проведення аналогічних робіт, зокрема, рекомендацій щодо необхідних заходів з музеєфікації і консервації на інших античних пам'ятках.

Саме тому створення зведеної бази даних нерухомих об'єктів, відкритих в Ольвії, видається вкрай необхідним, зважаючи на значну кількість останніх. Крім того, за час існування нерухомих об'єктів після їхніх розкопок (найдавніші з яких виникли ще на початку XX ст.) в експозиції НІАЗ відбулись певні зміни, зокрема, внаслідок руйнівних процесів, що й обумовлює необхідність здійснення системного моніторингу. Складання Реєстру дозволяє також уточнювати облік пам'яток і сприяє системній організації проведення музеєфікації та першочергових ремонтних робіт. За результатами науково-дослідних розробок останніх років у Реєстрі лише по Верхньому місту зафіксовано сучасний стан архітектурно-будівельних залишків більше 70-и різночасових будівельних комплексів. Це — захисні стіни, ворота та башти, храми та вівтарі, житлові будинки, адміністративні та торговельні споруди, що розташовані на 20 ділянках Верхнього міста Ольвії.

Насамкінець слід підкреслити, що крім вказаних ділянок у Верхньому місті, які включені до реєстру, в Ольвії є ще низка об'єктів в Терасній частині та в Нижньому місті (не враховуючи численні зачищені будівельні конструкції на частково затопленому кліфі), де збереглися будівельні залишки. Це обумовило необхідність продовжити створення Реєстру нерухомих пам'яток по всьому Ольвійському городищу, що дасть змогу охопити щорічним моніторингом всього комплексу нерухомих пам'яток просто неба. Тому позитивний досвід створення Реєстру нерухомих пам'яток в НІАЗ «Ольвія» НАН України, з огляду на його успішну апробацію, цілком можна поширити і на інші музеєфіковані археологічні пам'ятки України⁸.

- Альтшуллер, Б. Л., Постникова, О. Н. 1987. Методические проблемы долговременного сохранения каменных архитектурно-археологических памятников. *Методические основы охраны и использования памятников археологии*. Москва, с. 25-34.
- Беляев, О. С., Кудренко, А. І. 1994. Про методику консервації і реставрації кам'яних залишків. *Археологія*, 2, с. 103-111.
- Беляев, А. С., Росохацкий, А. А. 1999. Консервация строительных объектов в Тире в 1997—1998 гг.: итоги и перспективы. *Охрана и исследования памятников археологии в Одесской области*. Одесса, 1, с. 52-58.
- Буйських, А. В. 2019. Сучасні археологічні відкриття в Національному історико-археологічному заповіднику «Ольвія» НАН України. *Вісник НАН України*, 9, с. 30-36.
- Буйських, А. В., Біляєв, О. С., Крутілов, В. В. 2016. З досвіду консерваційно-реставраційних робіт в Національному історико-археологічному заповіднику «Ольвія» НАН України. *Археологія*, 1, с. 118-125.
- Буйських, А. В., Шеїн, С. С., Шевченко, Т. М. 2017. НІАЗ «Ольвія» НАН України: завдання та перспективи наукових досліджень Відділу археології Нижнього Побужжя. В: Гаврилюк, Н. О. та ін. (ред.). *Північне*

Причорномор'я за античної доби (на пошану С. Д. Крижицького). Київ: ІА НАН України, с. 257-263.

- Крапівина, В. В. 2001. Ольвія: проблеми охорони та археологічні дослідження. *Археологія*, 4, с. 4-19.
- Крапівина, В. В. 2005. К проблеме сохранения и музеефикации земляных сооружений. *Античный город: проблемы сохранения архитектурно-археологических комплексов*. Материалы I международного colloquium. Керчь, с. 44-45.
- Крапівина, В. В. 2007. О концепции музеефикации античной Ольвии. *Античный город: проблемы сохранения архитектурно-археологических комплексов*. Материалы II международного colloquium. Керчь, с. 24-26.
- Крыжицкий, С. Д. 1971. *Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д. 1985. *Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов*. Киев: Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д. 1993. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Крижицький, С. Д. 2001. Перспективи дослідження і збереження архітектурно-будівельних залишків Ольвії. *Археологія*, 4, с. 19-35.
- Лосицкий, Ю. Г. 1987. Полевая консервация архитектурно-археологических памятников Крыма. *Методические основы охраны и использования памятников археологии*. Москва, с. 139-143.
- Серов, Ю. Н. 2010. Реабилитация крепиды кургана Еврисивия и Ареты в Национальном историко-археологическом заповеднике «Ольвия». *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3, с. 20-36.
- Славин, Л. М. 1940. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг. I. Раскопки северо-восточной части Верхнего города (раскоп И). В: Ячменев, Н. И. (ред.). *Ольвия*. Т. 1. Киев: АН УССР, с. 9-48.
- Славин, Л. М. 1975. Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.). В: Крыжицкий, С. Д. и др. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 5-50.
- Фармаковский, Б. В. 1906. Раскопки в Ольвии. *Отчет археологической комиссии за 1903 год*. Санкт-Петербург, с. 2-20.
- Фармаковский, Б. В. 1929. *Раскопки Ольвии р. 1926*. Одеса: історико-археологічний музей.
- Федоров-Давыдов, Г. А., Булатов, Н. М. 1987. Археологические музеи-заповедники (проблемы и перспективы). *Методические основы охраны и использования памятников археологии*. Москва, с. 111-119.
- Шеїн, С. С. 2018. Основні напрямки та перспективи розвитку НІАЗ «Ольвія» НАН України. *FORUM OLBIICUM II: Пам'яті В. В. Крапівині (до 150-річчя дослідження Ольвії)*, 4—6 травня 2018 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», с. 20-22.

Надійшла 22.03.2020

⁸ На території античної Тіри (м. Білгород-Дністровський, Одеська обл.), зокрема впродовж останніх десятиліть вже здійснювалася низка консерваційно-реставраційних заходів з урахуванням практичного та теоретичного досвіду, отриманого в НІАЗ «Ольвія», див. наприклад: Беляев, Росохацкий 1999, с. 52 сл.

С. Д. Крыжицкий^{†1}, С. С. Шеин², А. В. Буйских³

¹ Член-корреспондент НАН Украины

² Исполняющий обязанности директора Национального историко-археологического заповедника «Ольвия» НАН Украины, olbio1111@ukr.net

³ Доктор исторических наук, заместитель директора Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-7233-1288, abujskikh@ukr.net

РЕЕСТР НЕДВИЖИМЫХ ПАМЯТНИКОВ ВЕРХНЕГО ГОРОДА ОЛЬВИИ: ОПЫТ НАУЧНОЙ ПАСПОРТИЗАЦИИ

Статья освещает предысторию создания обобщающего Реестра недвижимых архитектурно-археологических памятников, раскопанных в Ольвии в течение более чем ста лет. Спорадические работы, направленные на ремонт и частичную консервацию отдельных сооружений, с начала 1980-х гг. приобрели относительно регулярный характер и создали необходимую базу для проведения системных мероприятий по музеефикации археологических объектов. Необходимость охраны и дальнейшего изучения археологических памятников Ольвии привели к необходимости создания научного Реестра всех недвижимых объектов, раскопанных на территории городища — в Верхнем, Террасном и Нижнем городе.

С этой целью была разработана единая методика, включающая следующие характеристики:

- краткую историю археологических исследований и проводившихся реставрационно-консервационных мероприятий;
- оценку современного состояния каждого объекта;
- рекомендации по его археологическому исследованию в случае такой необходимости;
- подробные натурные обмеры сохранившихся сооружений и их частей;
- рекомендации по необходимым археологическим исследованиям и приоритетности выбора объекта для экспонирования в том случае, если в результате раскопок в натуре было оставлено несколько объектов неравной степени сохранности.

С использованием такой методики, начиная с 2010 г., были созданы научные паспорта на более чем 70 строительных комплексов, расположенных на 20 раскопах Верхнего города. Учитывая универсальность предложенной методики и успешную апробацию в НИАЗ «Ольвия» НАН Украины, ее можно применять для паспорттизации архитектурно-археологических объектов в других археологических музеях и заповедниках Украины.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Ольвия Понтийская, реестр, жилые дома, теменос, храм, музеефикация, паспорттизация.

Serhii D. Kryzhytskyi^{†1}, Serhii S. Shein², Alla V. Buiskikh³

¹ Corresponding Member of the NAS of Ukraine

² The Officer-in-charge of the National Historical and Archaeological Reserve “Olbia” of the NAS of Ukraine, olbio1111@ukr.net

³ D.Sc., Deputy Director of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, ORCID 0000-0001-7233-1288, abujskikh@ukr.net

REGISTRY OF REAL ESTATE MONUMENTS OF THE UPPER CITY OF OLBIA: EXPERIENCE OF SCIENTIFIC PASSPORTIZATION

The article covers the background to the creation of a generalized Register of immovable architectural and archaeological sites excavated in Olbia for more than a hundred years. Sporadic work aimed at repairing and partial preservation of individual structures since the early 1980-ies acquired a relatively regular nature and created the necessary base for systematic measures of the museumification of archaeological sites. The need to protect and further study of the archaeological sites of Olbia led to the need of creation a scientific register of all immovable objects excavated on the territory of the ancient settlement — in the Upper, Terraced and Lower cities.

For this purpose, a unified methodology was developed, including the following characteristics:

- a brief history of archaeological research, restoration and conservation activities;
- assessment of the current state of each object;
- recommendations on its archaeological investigation, if necessary;
- detailed field measurements of the preserved structures and their parts;
- recommendations on the necessary archaeological investigations and the priority of selecting an object for exhibiting if, as a result of excavations, several objects of unequal conservation level were left.

Using this technique, starting in 2010, scientific passports were created for more than 70 construction complexes located at 20 excavations in the Upper City. Given the universality of the proposed methodology and the successful testing at the Reserve “Olbia” of the National Academy of Sciences of Ukraine, it can be used to certify architectural and archaeological sites in other archaeological museums and nature reserves of Ukraine.

Key words: Olbia Pontica, registry, residential buildings, temenos, temple, museumification, passportization.

References

- Altshuller, B. L., Postnikova, O. N. 1987. Metodicheskie problemy dolgovremennogo sochraneniia kamennykh arkhitekturno-arkheologicheskikh pamiatnikov. *Metodicheskie osnovy okhrany i ispolzovaniia pamiatnikov arkheologii*. Moskva, p. 25-34.
- Beliaev, O. S., Kudrenko, A. I. 1994. Pro metody konservatsii i restavratsii kamianych zalyskhiv. *Arheologia*, 2, p. 103-111.
- Beliaev, A. S., Rosokhatskii, A. A. 1999. Konservatsiia stroitelnykh ob'ektov v Ture v 1997-1998 gg.: itogi i perspektivy. *Okhrana i issledovaniia pamiatnikov arkheologii v Odesskoi oblasti*. Odessa, 1, p. 52-58.
- Buiskikh, A. V. 2019. Suchasni arkheologichni vidkryttia v Natsionalnomu istoryko-arkheologichnomu zapovidnyku "Olviia" NAN Ukrainy. *Visnyk NAN Ukrainy*, 9, p. 30-36.
- Buiskikh, A. V., Biliaev, O. S., Krutikov, V. V. 2016. Z dosvidu konservatsiino-restavratsiinykh robot v Natsionalnomu istoryko-arkheologichnomu zapovidnyku "Olviia" NAN Ukrainy. *Arheologia*, 1, p. 118-125.
- Buiskikh, A. V., Shein, S. S., Shevchenko, T. M. 2017. NIAZ „Olviia” NAN Ukrainy: zavdannia ta perspektivy naukovykh doslidzhen Viddilu arkheologii Nyzhnioho Pobuzhzhia. In: Gavryliuk, N. O. et al (eds.). *Pivnichne Prychornomoria za antychnoi doby (na poshanu S. D. Kryzhitskogo)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 257-263.
- Krapivina, V. V. 2001. Olviia: problemy okhorony ta arkheologichni doslidzhennia. *Arheologia*, 4, p. 4-19.
- Krapivina, V. V. 2005. K probleme sokhraneniia i muzeifikatsii zemlianykh sooruzhenii. *Antichnyi gorod: problem sokhraneniia arkhitekturno-arkheologicheskikh kompleksov*. Materialy I mezhdunarodnogo kollokviuma. Kerch, p. 44-45.
- Krapivina, V. V. 2007. O kontseptsii muzeifikatsii antichnoi Olvii. *Antichnyi gorod: problem sokhraneniia arkhitekturno-arkheologicheskikh kompleksov*. Materialy II mezhdunarodnogo kollokviuma. Kerch, p. 24-26.
- Kryzhitskii, S. D. 1971. *Zhylye ansamblu drevnei Olvii IV-II vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Kryzhitskii, S. D. 1985. *Olviia. Istoriograficheskoe issledovanie arkhitekturno-stroitelnykh kompleksov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kryzhitskii, S. D. 1993. *Arkhitectura antichnykh gosudarstv Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kryzhitskii, S. D. 2001. Perspektivy doslidzhennia i zberezhenia arkhitekturno-budivelnnykh zalyskhiv Olvii. *Arheologia*, 4, p. 19-35.
- Lositskii, Yu. G. 1987. Polevaiia konservatsiia arkhitekturno-arkheologicheskikh pamiatnikov Kryma. *Metodicheskie osnovy okhrany i ispolzovaniia pamiatnikov arkheologii*. Moskva, p. 139-143.
- Serov, Yu. N. Reabilitatsiia krepdy kurgana Evrisivii i Arety v Natsionalnom istoriko-arkheologicheskomy zapovednyku "Olviia". *Problemy istorii, filologii, kultury*. 2010, 3, p. 20-36.
- Slavin, L. M. 1940. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1935 i 1936 gg. 1. Raskopki severo-vostochnoi chasti verkhnego goroda (raskop I). N. I. Iachmenev (ed.). *Olviia*. Vol. 1. Kyiv: AN USSR, p. 9-48.
- Slavin, L. M. 1975. Kvartaly v raione olviiskoi agory (raskopki 1961-1970 gg.). In: Kryzhitskii, S. D. et al (eds.). *Olviia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 5-50.
- Farmakovskii, B. V. 1906. Raskopki v Olvii. *Otchet arkheologicheskoi komissii za 1903 god*. Sankt-Peterburg, p. 2-20.
- Farmakovskii, B. V. 1929. *Rozkopuvanniia Olbii r. 1926*. Odesa: istoryko-arkheologichni muzei.
- Fedorov-Davydov, G. A., Bulatov, N. M. 1987. Arkheologicheskie muzei-zapovedniki (problemy i perspektivy). *Metodicheskie osnovy okhrany i ispolzovaniia pamiatnikov arkheologii*. Moskva, p. 111-119.
- Shein, S. S. 2018. Osnovni napriamky ta perspektivy rozvytku NIAZ "Olviia" NAN Ukrainy. *FORUM OLBICUM II: Pamiat V. V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii)*, 4-6 travnia 2018 r. Mykolaiv: Lukomorie, p. 20-22.

А. В. Вакуленко *

ПІЗНЬОЛАТЕНСЬКИЙ ПЕРІОД НА ТЕРИТОРІЇ ПРИКАРПАТТЯ

Пізньолатенський період, що припадає на два останніх століття до межі ер — це час етнічних та культурних змін на теренах Європи. Ці зміни пов'язані, по-перше, з кельтською культурною експансією, що сприяла утворенню нових латенізованих культур, по-друге, з просуванням варварських племен із північного заходу у Причорномор'я та Подунав'я. Частина цього шляху проходила вздовж північних схилів Карпат, свідченням чого є археологічні пам'ятки II—I ст. до н. е., відкриті на Прикарпатті.

К л ю ч о в і с л о в а: кельти, латенізовані культури, поселення, поховальні пам'ятки, поянешти-лукашівська культура, бастарни.

Два останніх століття до н. е. — час етнічних та культурних змін на теренах Європи, пов'язаних із просуванням варварських племен з північного заходу у Причорномор'я та Подунав'я і утворенням нових культур. Цей період, що отримав назву пізньолатенського або передримського, позначений кельтською культурною експансією, що проявилася в латенізації населення центральної та східної Європи (Godłowski 1977; Шукин 1994, с. 80—190). У II—I ст. до н. е. племінне населення значної частини Європи складалося з низки латенізованих культур чи груп. Різні за своїм етнічним походженням та місцем первісної локації варварські племена об'єднувала низка спільних рис, перейнятих від культури кельтів. Це поховальний обряд, а саме кремації в ямах чи урнах, ліпні керамічні комплекси, з переважанням «мископодібних» форм, характерний столовий чорнолощений посуд та кухонний шерехатий, т. зв. «хроповатий». Від кельтів, мабуть, був запозичений одяг, що скріплювався застілками, тому на пам'ятках латенізованих культур часто виявляють фібули (Шукин 1994, с. 18—21). Ця культурна «кельтська вуаль» була настільки

помітною, настільки нівелюючою, що у деяких випадках, про що йтиметься нижче, культурна приналежність таких пам'яток викликає дискусії. На західних землях України до поки відома невелика кількість пам'яток перших двох століть н. е.

На територіях вздовж середньої та верхньої течії рр. Прут та Дністер були відкриті поселення та поховальні комплекси культури Поянешти-Лукашівка. Основний масив культури припадає на терени Румунії та Молдови, а її назва походить від перших досліджених пам'яток — могильників Поянешти на території Румунії (Vulpe 1953, р. 30—506) та Лукашівка у Молдові (Федоров 1957, с. 61—75; 1960, с. 22—25), відкритих у 1950-х рр. Отже, українські пам'ятки є північною околицею загального ареалу поянешти-лукашівської культури (рис. 1).

Під час дискусій щодо питання про племінну та етнічну приналежність цього населення, на сьогодні найбільш прийнятою, хоча і не безперечною, слід визнати думку, що її творцями були германські племена бастарнів (Мачинський 1966, с. 82—96; 1973, с. 52—64, Шукин 1994, с. 116—119). Власне вже першовідкривач культури Р. Вульпе ототожнює цю культуру з прийшлим народом бастарнів (Vulpe 1955, р. 4—5). Стародавні автори вже з початку III ст. до н. е. згадують бастарнів у пониззі Дунаю і вважають їх германським племенем (Буданова 1990, с. 163; Шукін 1994, с. 116—117). Вчені згодні, що під час утворення поянешти-лукашівської спільноти велика роль належала племенам ясторфського кола, що займали територію Середньої та Північної Германії, особливо їх ядру — губинській групі (Babeş 1993, S. 13—235; Шукин 1994, с. 115—116; Пачкова 2006, с. 323). Безумовно, мало місце долучення елементів широкого кола інших культур, що трапилися на шляху мігрантів. Деякі дослідники вважають, що до утворення поянешти-лукашівської спільноти причетні носії поморської культури, правда, по-різному оцінюючи

* ВАКУЛЕНКО Ліана Василівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею історії України (м. Київ), vakulenko08@gmail.com

© Л. В. ВАКУЛЕНКО, 2020

Рис. 1. Карта пам'яток пізньолатенського часу на території Буковини та Галичини: 1 — Завалля; 2 — Бурдей; 3 — Кодин; 4 — Горошова; 5 — Долиняни; 6 — Круглик (поховання 5); 7 — Круглик (поселення); 8 — Гринчук; 9 — Сокіл; 10 — Бовшів. Умовні позначення: I — поселення культури Поянешти-Лукашівка; II — кельтське поселення Бовшів; III — поховальні пам'ятки

Fig. 1. Map of monuments of the Late La Tène period at the territory of Bukovina and Galicia: 1 — Zavallia; 2 — Burdei; 3 — Kodyn; 4 — Horoshova; 5 — Dolyniany; 6 — Kruhlyk (burial No. 5); 7 — Kruhlyk (settlement); 8 — Hrynychuk; 9 — Sokil; 10 — Bovshiv. Symbols: I — settlement of Poeneshthi-Lukashev culture; II — Celtic settlement of Bovshiv; III — funeral monuments

масштаби цієї причетності (Мачинський 1966, с. 93; Пачкова 2006, с. 320). У будь-якому разі цілком справедливим є твердження М. Б. Щукіна, що пояснити появу нового населення поянешти-лукашівської культури у Карпато-Дністровському басейні, заперечуючи приток прибульців з північно-західної та центральної Європи, неможливо (1994, с. 114).

На території України відомо шість поселень культури Поянешти-Лукашівка поблизу сс. Круглик, Сокіл, Завалля, Бурдей, Кодин, Горошова. Поселення поблизу с. Круглик Хотинського р-ну Чернівецької обл. було відкрито і досліджувалося розкопками Б. О. Тимощука та І. С. Винокура наприкінці 1950-х рр. (1962, с. 73—76), а через 14 років роботи продовжила С. П. Пачкова (1977, с. 35—47). На селищі загалом відкрито п'ять наземних жител каркасно-стовпової конструкції (рис. 2: А). Керамічний комплекс поселення з упевненістю дозволяє віднести пам'ятку до культури Поянешти-Лукашівка. Загалом, крім кераміки, за два сезони розкопок було знайдено скарб із сімох серпів, наральник латенського типу, лячки, прясельце. Дату пам'ятки II ст. до н. е. — I ст. до н. е. визначають уламок залізної фібули з рамкоподібним приймачем, уламки амфори та фрагмент розписної кельтської кераміки, знайденої на долівці житла 3.

Поселення в Соколі (Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницької обл.) є найбільш східним з відомих пам'яток культури Поянешти-Лукашівка¹.

Під час розкопок у Соколі об'єкти цієї культури — а це два заглиблених житла, два господарських приміщення та шість ям, було виявлено на багатошаровому поселенні. Обидва житла мали прямокутну або подібну до неї форму та чітко зазначене спеціальним виступом місце входу, в одному випадку зі сходиною (рис. 2: Б). Долівка жител була нівельована, а в одному з них (житло 3) навіть ретельно підмазана глиною. В обох житлах наявні ями-погребі з підбоями. У заповненні об'єктів знайдено велику кількість столової та кухонної кераміки, а також прясельця та бронзова шпилька. У цілому весь керамічний комплекс Сокольського поселення відповідає керамічним матеріалам поселень поянешти-лукашівської культури і може бути датований в її хронологічних межах II—I ст. до н. е. (Вакуленко, Пачкова 1979, с. 5—21).

Лукашівське поселення поблизу с. Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. досліджувалося паралельно з розкопками могильника липицької культури. Селище розташоване в межириччі рр. Прут і Черемош, на другій терасі правого берега потоку Остарець, що є старим руслом р. Прут. Невеликі розкопки закладалися лише на вільних від посівів площах (Вакуленко 1980, с. 8—12). Відкрито заглиблене житло з котлованом овальної форми, в якому місце входу було позначене двома стовповими ямами. На площі житла виявлено яму-погріб, яку перекривало скупчення глиняної обмазки, кам'яну викладку на

¹ Ця пам'ятка, а також поселення у с. Горошова та поховання у с. Гринчук, про які йтиметься нижче, розташовані на лівому березі Дністра, майже впритул до зрізу дністровського берега. Вони слугують єди-

ним свідченням того, що лукашівське населення в свій час перетнуло лінію Дністра. Утім, інші сліди цих старожитностей на лівобережжі Дністра, тобто на території Поділля, не виявлені.

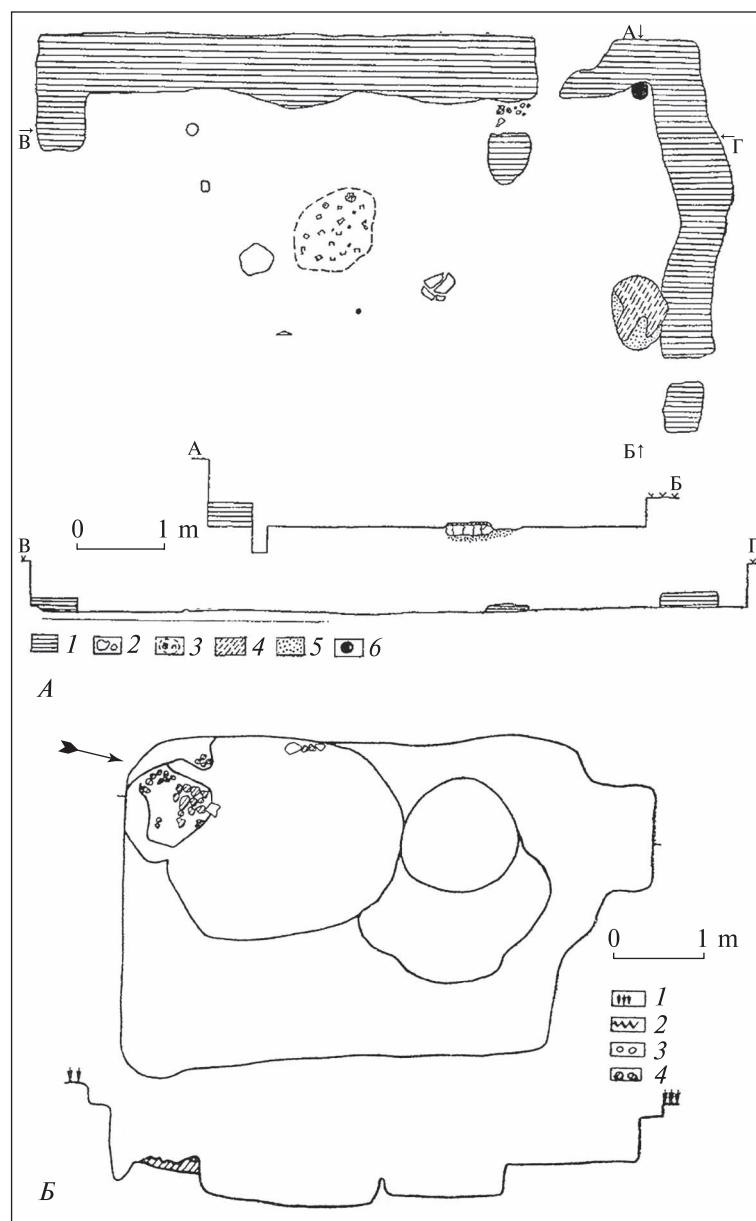

Рис. 2. Плани та перетини жител з поселень культури Поянешти-Лукашівка: А — Круглик, житло 3. Умовні позначення: 1 — залишки глиняних стін; 2 — каміння; 3 — скупчення уламків кераміки; 4 — залишки печі; 5 — вугілля та попіл; 6 — стовпова яма; Б — Сокіл, житло 8. Умовні позначення: 1 — рівень сучасної поверхні; 2 — материк; 3 — каміння; 4 — печина

Fig. 2. Plans and sections of dwellings from settlements of Poeneshiti-Lukashev culture: A — Kruhlyk, dwelling No. 3. Symbols: 1 — remains of the clay walls; 2 — stones; 3 — accumulation of ceramic fragments; 4 — remains of the stove; 5 — coal and ash; 6 — pillar pit. B — Sokil, dwelling No. 8. Symbols: 1 — the depth from the day surface; 2 — the mainland; 3 — stones; 4 — burnt clay from the stove

земляній підсипці, можливо місце для вогнища, а також два заглиблення невідомого призначення. Крім того, на дослідженій площі поселення трапилося два господарських об'єкти, сім господарських ям, три виробничі споруди. Серед знахідок залізна фібула середньолатенської схеми II—I ст. до н. е., виявлена в житлі на рівні долівки (рис. 5: 3), прясла (рис. 5: 5, 6), тигель, залізний цвях, бронзова шпилька (рис. 5: 7), уламки бронзових предметів.

Розвідками експедиції Чернівецького університету поблизу с. Бурдей Кіцманського р-ну Чернівецької обл. виявлено ще одне селище культури Поянешти-Лукашівка (Пивоваров, Ільків 2011, с. 48—32). Вочевидь, залишками наземних жител є досить масивні фрагменти глиняної обмазки з відбитками круглих колод та плах. Знахідки характерної ліпної кераміки дозволяють віднести пам'ятку до лукашівських старожитностей.

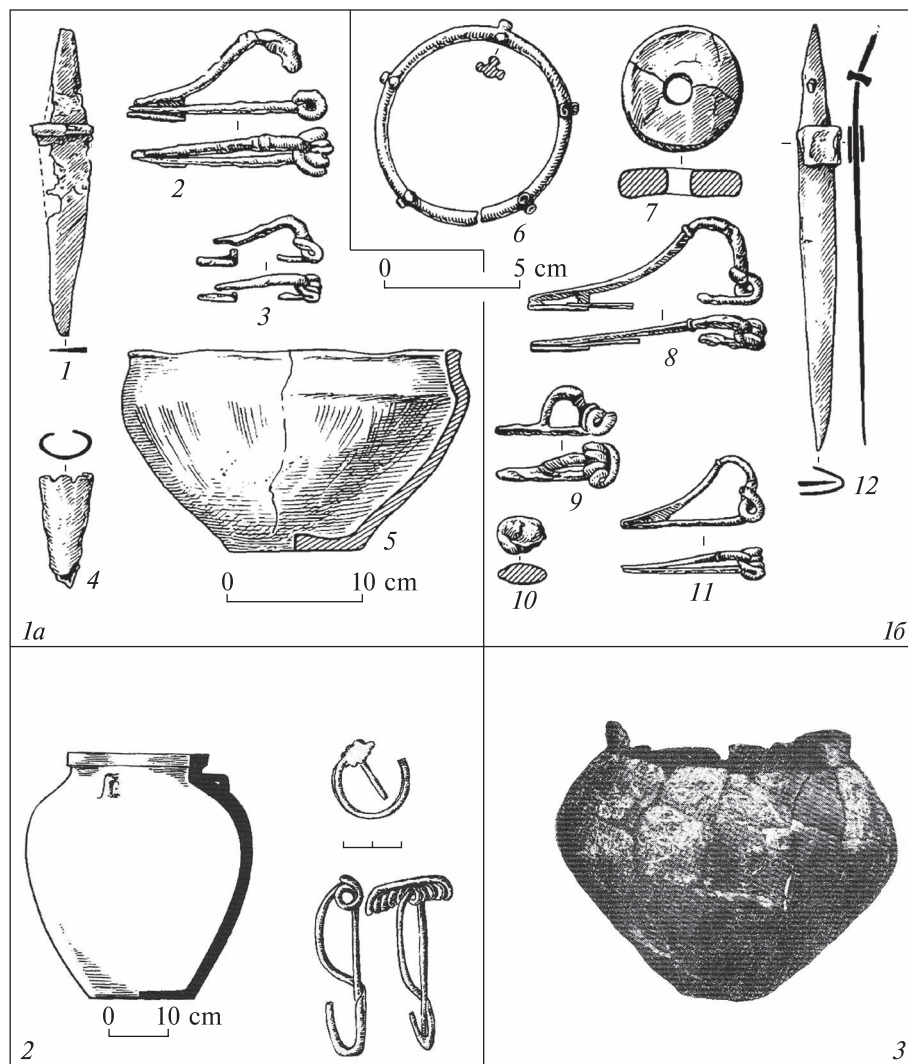

Рис. 3. Поховальні комплекси II—I ст. до н. е. на Подністров'ї: 1 — Долиняни; а — поховання 18; б — поховання 22; 2 — поховання Круглик (за: Тимошук, Винокур 1962); 3 — урна з поховання Гринчук (за: Пачкова 1979)

Fig. 3. Burial complexes of II—I centuries BC in the Dniester River Region: 1 — Dolyniany; а — burial No. 18; б — burial No. 22; 2 — burial Kruhlyk (after Tymoshchuk, Vynokur 1962); 3 — urn from the Hrynychuk burial (after Pachkova 1979)

Також на Попрутті, поблизу с. Кодин Глибочього р-ну Чернівецької обл. під час розкопок ранньосередньовічного слов'янського поселення було відкрито селище поянешти-лукашівської культури і досліджене заглиблене житло зі слідами вогнища (Русанова, Тимошук 1978, с. 381).

Поселення цього ж часу було відкрито у с. Горошова на Тернопільщині. Під час розкопок виявлено дев'ять заглиблених жител, вісім ям, шість вогнищ (Пачкова 1983, с. 4—63). Щодо культурної належності пам'ятки, а також її хронології точилися дискусії. С. П. Пачкова у першій публікації віднесла поселення у Горошовій до пшеворської культури, а період існування визначила другою половиною II ст. до н. е. — першою половиною I ст. до н. е. (1983, с. 4—63).

При цьому датування пам'ятки ґрунтувалося на хронології знайдених в об'єктах сапрапелитових браслетів. Проте інші дослідники не погодилися з таким датуванням пам'ятки. М. Б. Шукін, посилаючись на більш нові хронологічні визначення сапрапелитових браслетів (Буyna 1982, S. 335, 343, Abb. 4, Taf. 3), вважав можливим віднести початок існування пам'ятки у Горошовій до першої половини II ст. до н. е., а можливо і на кінець III ст. до н. е. Проте, на його думку, найбільш імовірним періодом існування поселення була друга чверть II ст. до н. е., а засновниками пам'ятки він вважав населення губинської групи ясторфської культури — вихідців з територій із-за Одеру (1994, с. 116—117). М. Бабеш, дослідник поянештських старожитностей на території Румунії, без сумніву, відносить

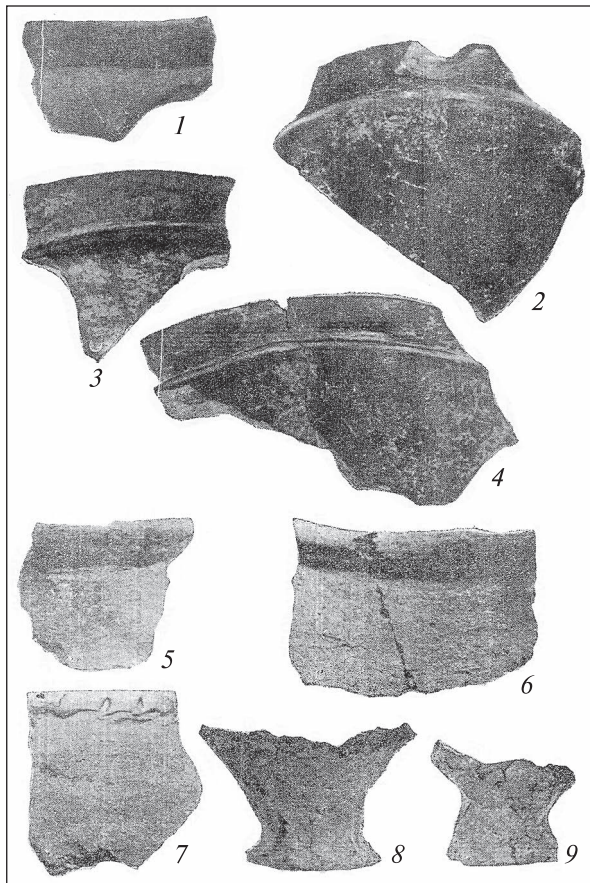

Рис. 4. Кераміка з жител культури Поянешти-Лукашівка: 1—4 — фрагменти столового чорнолощеного посуду; 5—9 — фрагменти кухонного посуду

Fig. 4. Ceramics from the dwellings of the Poeneshiti-Lukashev culture: 1—4 — fragments of black-glazed tableware; 5—9 — fragments of kitchenware

пам'ятку до поянешти-лукашівської культури (Babeş 1993, S. 231). Щодо губинців, то їх роль у створенні поянешти-лукашівської спільноти визнається всіма дослідниками, отже можна думати, що помічений М. Б. Шукіним у матеріалах Горошової більш відчутний губинський компонент, є також наслідком більш ранньої хронології пам'ятки, у всякому разі початку її заснування. В останній роботі С. П. Пачкова також погодилася, що населення, яке залишило пам'ятку в Горошовій, взяло участь у створенні поянешти-лукашівської культури (2006, с. 312—318).

Відкриті селища поянешти-лукашівської культури належать до II—I ст. до н. е. Їх хронологія надійно визначається фібулами середньо- та пізньолатенської схеми і характерними формами кераміки. Проте два з них (Круглик, Бурдей) були забудовані наземними житлами (рис. 2: А), населення чотирьох інших (Сокіл, Завалля, Кодин II, Горошова) жило у заглиблених (рис. 2: Б). Така селищна забудова,

що поєднує обидва типи будівель на одному поселенні, або віддає перевагу одному з них, притаманна також поселенням культури на території Румунії та Молдови (Babeş 1993, S. 24). У заповненні жител було знайдено характерну ліпну кераміку. Це фрагменти чорнолощених мисок з вертикальними або відігнутими назовні вінцями з чіткими гранями (рис. 4: 1—4; 5: 9), що складають групу столового посуду, та уламки кухонного посуду, здебільшого горщиків, зокрема з хропаватою обробкою поверхні (рис. 4: 5—9). Групи та типи посуду, елементи обробки поверхні, особливості формування вінця мають аналогії серед кераміки інших латенізованих культур.

Крім селищних пам'яток на Подністров'ї були відкриті і поховальні комплекси поянешти-лукашівської культури. Поховання в Круглику, виявлене за 1 км на захід від поселення, було впускним у курган доби бронзи (Тимошук, Винокур 1962, с. 76). Урною слугував ліпний товстостінний горщик з відігнутими вінцями та лощеною поверхнею. У верхній частині тулуба, під вінцями, симетрично розташовані чотири вушка (рис. 3: 2). Посудина була розбита, її уламки, перемішані з кальцинованими кістками, лежали двома купками в центрі дна поховальної ями. Серед залишків кремації виявлені залізна фібула середньолатенської схеми II—I ст. до н. е., залізна пряжка та фрагменти сплавленого скла. Аналогію для горщика-урни автори знаходять у похованні 1 могильника Лукашівка (Тимошук, Винокур 1962, с. 76). М. Б. Шукін визначає урну з поховання у Круглику як ясторфський горщик (1994, с. 107—116), що власне не є протиріччям, оскільки, як зазначалося вище, ясторфське населення брало участь у формуванні поянешти-лукашівської культури.

Поховання, відкрите поблизу с. Гринчук Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., також урнове. Урною слугував ліпний широкогорлий лощений горщик (рис. 3: 3), в якому містилися кальциновані кістки, відібрані від залишків багаття. У похованні виявлений залізний ніж з ледь горбатою спинкою, а біля урни знайдені кістки дрібної тварини та черепки ліпного горщика, форму якого не вдалося встановити. Обряд поховання та форма горщика — урни з упевненістю дозволяють віднести пам'ятку у Гринчуку до кола латенізованих культур II—I ст. до н. е. Однак автор розкопок С. П. Пачкова з обережністю визначає поховання як лукашівське, зазначаючи, що деякі ознаки наближають його до пшеворських

старожитностей (1979, с 113—114). Зазначимо, що на користь лукашівської, а не пшеворської належності пам'ятки свідчить, зокрема, така ознака, як очищення кісток від залишків поховального вогнища, що не притаманне пшеворському поховальному обряду.

Дискусійним є питання культурного визначення ще однієї поховальної пам'ятки, виявленої на Подністров'ї. Йдеться про могильник у с. Долиняни Хотинського р-ну Чернівецької обл., де було відкрито 24 поховання (Смирнова 1981, с. 193—208). Переважна більшість — це поховання в ямах, лише чотири були здійснені в урнах. У трьох випадках урнами слугували миски, в одному — нижня частина великого ліпного горщика. Дві урни-миски мали покоришки. Ще в одному похованні кістки в ямі були прикриті мискою. Всі три типи облаштування поховань присутні і на поянешти-лукашівських могильниках. Однак звертає увагу суттєва відмінність в їх кількісному співвідношенні. Адже в могильниках поянешти-лукашівської культури переважну більшість становлять поховання в урнах з покоришками, ямні поховання трапляються рідко. Утім, як в урнових, так і в ямних похованнях у Долинянах кальциновані кістки були очищені від залишків вогнища, що притаманне саме лукашівському поховальному обряду. Виявлений поховальний інвентар: ножі, пряслиця, браслети, намисто, численні залізні фібули другої половини II—I ст. до н. е. (рис. 3: 1) — також є аналогічними знахідкам у похованнях лукашівських пам'яток. Отже, автор розкопок Г. І. Смирнова визначила пам'ятку як могильник культури Поянешти-Лукашівка (1981, с. 205).

Однак С. П. Пачкова (1984, с 98—101) висловила сумніви щодо приналежності пам'ятки у Долинянах до цієї культури, вказуючи на відмінності у поховальному обряді, а саме тотальне переважання ямних поховань, в той час, як для класичних поянешти-лукашівських поховальних комплексів характерні накриті урнові поховання. Разом з тим, заперечуючи приналежність пам'ятки до культури Поянешти-Лукашівка, С. П. Пачкова не відносить її до якоїсь конкретної з відомих тогочасних культур, вважаючи її своєрідним явищем пізнього передримського часу (1984, с. 99—101). Справді, поховальні пам'ятки інших синхронних культур відрізняються від долинянського поховального обряду ще більше ніж поянешти-лукашівський.

Г. І. Смирнова, також звертаючи увагу на особливості у поховальному обряді могильника у Долинянах (1981, с. 205, 206), все ж

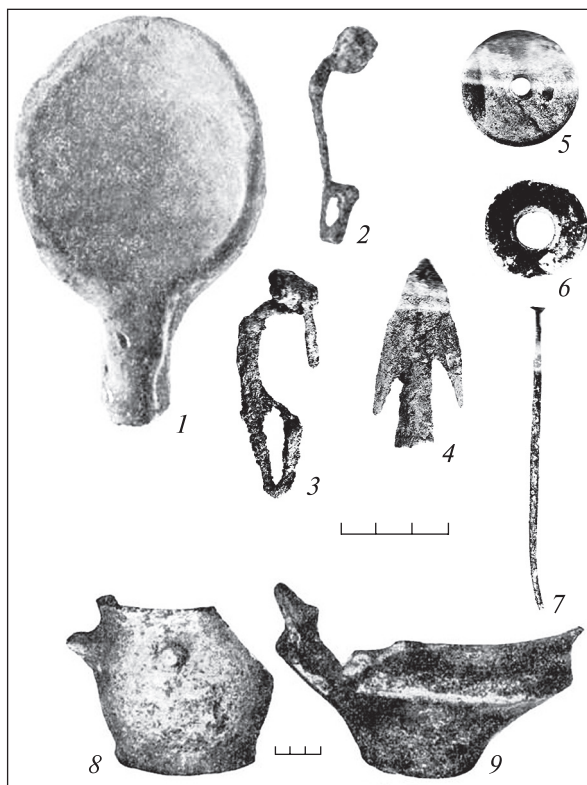

Рис. 5. Знахідки з жител культури Поянешти-Лукашівка: 1, 2, 8, 9 — Круглик; 3—7 — Завалля

Fig. 5. Finds from the dwellings of the Poeneshiti-Lukashev culture: 1, 2, 8, 9 — Kruhlyk; 3—7 — Zavallia

таки знаходить деяку їх подібність з похованнями могильника в Лукашівці, які Д. А. Мачинський виділив у хронологічно більш пізню групу (Мачинський 1966, с. 88). Тим кільком посудинам, які знайдені в Долинянах, дослідниця наводить аналогії на пам'ятках поянешти-лукашівської культури (Смирнова 1981, с. 206), а також підкреслює схожість категорій поховального інвентарю, що супроводжував поховання в Долинянах з поянешти-лукашівським. Авторка розкопок звернула увагу і на відносно пізнішу хронологією долинянської пам'ятки, яка функціонувала з другої половини II ст. до н. е. до кінця I ст. до н. е., можливо захоплюючи і початок I ст. н. е., що засвідчують знайдені в похованнях фібули пізньолатенської конструкції типу М та N, за Костжевським (Kostrzewski 1919; Godłowski 1977, s. 59—61; 1985, s. 34—35).

Потрібно нагадати, що виникнення поянешти-лукашівської спільноти спричинили міграція і трансформація в процесі переселення різних груп ясторфської культури на шляху до Карпато-Дністровського басейну, з чим згодна більшість дослідників. Хоча конкретна первісна земля виходу мігрантів визначається по-

різному, в широкому сенсі завжди йдеться про території ясторфської культури або її периферії на Балтійському узбережжі. Вчені згодні і з тим, що міграції відбувалися кількома хвилями, і з тим, що на своєму шляху ці «ясторфські» групи вступали у контакти з іншими племенами (Babeş 1993, S. 13—235; Щукин 1994, с. 116—117). Такі контакти, безумовно, так чи інакше спричинилися до певного культурного забарвлення, що могло проявитися в матеріальній культурі окремих пам'яток північно-східного ареалу поянєшти-лукашівської спільноти. Можна думати, що в цьому зв'язку слід інтерпретувати такі пам'ятки, як Горошова та Долиняни.

Нарешті, унікальна пам'ятка цього періоду була відкрита Л.І. Крушельницькою поблизу с. Бовшів (1965, с. 119—122). Заглиблена споруда з пічкою мала в заповненні досить велику кількість гончарної кельтської кераміки різних форм, що належала до II—I ст. до н. е. Зауважимо, що попри окремі знахідки кельтських речей на території Східної Європи (Мачинський 1973, с. 52—64), Бовшів — це єдиний кельтський комплекс, який беззаперечно свідчить про присутність самих кельтів на наших землях. Можна думати, що якась, вочевидь, невелика група кельтського населення дісталася наших теренів у загальному потоці мігрантів.

Поширення т. зв. «кельтської вуалі» призвело до уніфікації загального культурного вигляду населення перших сторіч до н. е. Матеріальна культура таких племен, як зарубинецькі, пшеворські, поянєшти-лукашівські має багато спільних рис не лише через спільні витоки, але і завдяки взаємовпливам. Спільні риси у житловому будівництві, поховальному обряді, схожа кераміка, практично однакові прикраси не завжди дозволяють з упевненістю визначити та відділити пам'ятки конкретних латенізованих культур одна від одної. Так, наприклад, поселення у с. Круглик спочатку було віднесено до зарубинецької культури, яка також належить до цього кола (Тимошук, Винокур 1962, с. 74—75). Загальна модель цих культур настільки схожа, що М. Б. Щукін навіть називав їх умовно зарубинецько-поянєштською культурною спільнотою (1994, с. 107—116). Як було зазначено вище, різні думки висловлювалися і стосовно культурного визначення інших пам'яток (Долиняни, Горошова, Гринчук). С. П. Пачкова у своїй монографії на значному матеріалі та за детальної статистичної обробки керамічних комплексів латенізованих культур, серед яких зарубинецька, пшеворська та поянєшти-лукашівська, зазначає велику міру їх подібнос-

ті (2006, с. 340—347). Отже, послуговуючись невеликою кількістю матеріалів, вочевидь, важко і не завжди можливо з упевненістю визначити, до якої саме з латенізованих культур, а отже і якому населенню, належить та чи інша пам'ятка. Тим більше, якщо йдеться про матеріали розвідок.

Нечисленність пам'яток пізнього передримського часу видається тим більше помітною у порівнянні з напрочуд густим заселенням західних українських територій у наступний, ранньоримський період, про що свідчать археологічні данні. Загалом імовірно, що обмежена кількість виявлених на Прикарпатті пам'яток II—I ст. до н. е. не є відображенням справжньої ситуації щодо щільності заселення цих територій. Найімовірніше, йдеться про проблеми їх вивчення (Вакуленко 2019, с. 33—35).

Питання викликає і розташування пам'яток пізньолатенського часу, зафіксоване на представленій карті (рис. 1), яка напевно чи відбиває справжню картину заселення цих земель. Помітно, що більшість з відкритих нечисленних пам'яток зосереджена на берегах р. Дністер. Якоюсь мірою поясненням такого явища може слугувати той факт, що саме на цій ділянці вздовж течії р. Дністер відбувалися масштабні археологічні дослідження, пов'язані із будівництвом Могилев-Подільської ГЕС.

Потрібно додати, що за матеріалами розвідок у зводі «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів», виданому у 1982 р., низка пам'яток на території Івано-Франківської та Чернівецької обл. зарахована до поянєшти-лукашівської культури (1982, с. 18—21). Проте подібні визначення, що ґрунтуються на обмежених і маловиразних керамічних матеріалах, вимагають додаткової перевірки. До того ж, іноді в тексті йдеться про знахідки разом ліпної та кружальної кераміки, що є ознакою або пам'яток більш пізнього періоду, або, можливо, двошарових.

Цікаво, що така відносно невелика кількість виявлених у регіоні пам'яток демонструє певне розмаїття. Безумовно, це явище пов'язано з тим, що через території вздовж північно-східних відрогів Карпат проходив шлях стародавнього населення з північно-західних регіонів Європи. У довготривалій та поетапній міграції племен на шляху до Подунав'я та Причорномор'я брало участь різне населення, при цьому частина мігрантів залишалася жити на цих землях.

- Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. 1990. Київ: Наукова думка.
- Буданова, В. П. 1990. *Готы в эпоху великого переселения народов*. Москва: Наука.
- Вакуленко, Л. В. 2019. Пам'ятки II—I ст. до н. е. на західних землях України. *Per aspera ad astra: До 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, 8 квітня 2019 р., м. Чернівці*. Чернівці: Чернівецький національний університет, с. 33-35.
- Вакуленко, Л. В. 1980. Отчет о работе Карпато-Волинской экспедиции Института археологии АН Украины в 1980 г. Науковий архів ІА НАНУ, Ф. Е. 64, 1980/28, с. 8-12.
- Вакуленко, Л. В., Пачкова, С. П. 1979. О культурной принадлежности поселения у с. Сокол. В: Баран, В. Д. (відпов. ред.) *Славяне и Русь*. Киев: Наукова думка, с. 5-21.
- Мачинский, Д. А. 1966. К вопросу о датировке, происхождении и этнической принадлежности памятников типа Поянешты-Лукашевка. В: Мерперт, Н. Я, Кожин, П. М. (ред.). *Археология старого и нового света*. Москва: Наука, с. 82-96.
- Мачинский, Д. А. 1973. Кельты на землях к востоку от Карпат. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 15, с. 52-64.
- Крушельницкая, Л. И. 1965. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье. *Краткие сообщения Института археологии*, 105, с. 119-122.
- Пачкова, С. П. 1977. Поселення у с. Круглик на Буковині. *Археологія*, 23, с. 35-47.
- Пачкова, С. П. 1979. Урнове поховання в с. Гринчук на Середньому Дністрі. *Археологія*, 29, с. 113-114.
- Пачкова, С. П. 1983. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошева, Тернопольской обл. В: Смиленко, А. Т. (отв. ред.). *Археологические памятники Среднего Поднестровья*. Киев, с. 4-63.
- Пачкова, С. П. 1984. Про культурну належність могильника поблизу с. Долиняни на Північній Буковині. *Археологія*, 47, с. 99-101.
- Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. Киев: ИА НАНУ.
- Пивоваров, С., Ільків, М. 2011. Нові матеріали до археологічної карти Буковини рубежу ер та перших століть нової ери. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці: Вижниця: Черемош, т. 2 (32), с. 38-46.
- Русанова, М. П., Тимошук, Б. А. 1978. Стратиграфия поселения Кодын II в бассейне р. Прут. *Археологические открытия 1977 г.* Москва.
- Смирнова, Г. И. 1981. Могильник типа Поянешты-Лукашевка у с. Долиняны на Буковине (раскопки 1977—1978 гг.). *Советская археология*, 3, с. 193-208.
- Тимошук, Б. А., Винокур, И. С. 1962. Памятники эпохи полей погребений на Буковине. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 90, с. 73-76.
- Федоров, Г. Б. 1957. Лукашевский могильник. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 68, с. 61-75;
- Федоров, Г. Б. 1960. Население Прутско-Днестровского междуречья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 89. Москва.
- Шукин, М. Б. 1994. *На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе*. Санкт-Петербург.
- Babeş, M. 1993 Die Poienesti-Lukaşevka Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum Östlich der Karpaten im der letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, 30, S. 13-235.
- Buyna, J. 1982. Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfelder im Karpatenbecken. *Pamiatky archeologicke*. LXXIII, 2, S. 312-431.
- Godłowski, K. 1977. *Okres lateński w Europie*. Kraków.
- Godłowski, K. 1985. *Pzremiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk; Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kostrzewski, J. 1919. Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit. *Mannus-Bibliothek*. Vol. 18. Leipzig.
- Vulpe, R. 1953. *Saparaturile de la Poienesti din 1949. Materiale archeologice privind istoria veche a RPR*, I, p. 30-506.
- Vulpe, R. 1955 Le problème des Bastarnes a la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie. *Nouvelles etudes d'histoire*. Bucarest, p. 103-119.

Надійшла 25.02.2020

Л. В. Вакуленко

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник сектора «Археология эпохи раннего железа», Национальный музей истории Украины, vakulenko08@gmail.com

ПОЗДНЕЛАТЕНСКИЙ ПЕРИОД НА ТЕРРИТОРИИ ПРИКАРПАТЬЯ

Позднелатенский период, включающий два последних столетия до рубежа эр — время этнических и культурных перемен на Европейских просторах. Эти перемены связаны, во-первых, с кельтской культурной экспансией, что привело к созданию новых латенизированных культур, во-вторых, с продвижением варварских племен с северо-запада на территорию Юго-Восточной Европы. Разные по своему этническому происхождению и месту предыдущего проживания варварские племена объединял ряд общих черт, воспринятых от культуры кельтов. Это погребальный обряд, а именно кремации в ямах или урнах, характерные лепные керамические комплексы, многочисленные находки фибул, среднелатенской схемы. «Кельтская вуаль» была настолько нивелирующей, что в ряде случаев культурная принадлежность таких памятников вызывает дискуссию.

На территориях вдоль среднего и верхнего течения рек Прута и Днестра были открыты поселения и погребения культуры Поянешты-Лукашовка. При всей дискуссионности вопроса о племенной и этнической принадлежности этого населения, сегодня наиболее принятой, хотя и не безусловной, следует признать мнение, что ее создателями были германские племена бастарнов.

На территории Западной Украины известно пять поселений культуры Поянешты-Лукашовка вблизи сс. Круглик, Сокол, Завалье, Бурдей, Горошова. Кроме того, были исследованы одиночные погребения у с. Круглик и

с. Гринчук. К этому же времени относится могильник вблизи с. Долыняны, культурная принадлежность которого вызывает дискуссии. Наконец, в регионе открыт единственный на территории Восточной Европы памятник классических кельтов, поселение у с. Бовшив.

Относительно небольшое количество выявленных в регионе памятников II—I вв. до н. э. принадлежат к разным группам позднелатенского населения. Очевидно, в длительной и поэтапной миграции племен на пути к Подунавью и Причерноморью, часть которого проходила вдоль северных и восточных склонов Карпат, принимало участие разное население, при этом часть мигрантов оставалась жить на этих землях.

К л ю ч е в ы е с л о в а: кельты, латенизированные культуры, поселения, погребальные памятники, поянешты-лукашевская культура, бастарны.

Liana V. Vakulenko

D.Sc. leading researcher sector of the "Archaeology of the Earlier Iron Age" sector at the National Museum of History of Ukraine, vakulenko08@gmail.com

LATE LA TÈNE PERIOD IN THE TERRITORY OF BUKOVINA AND GALICIA

The Late La Tène period, which includes the last two centuries BC, is a time of ethnical and cultural changes in Europe. These changes are connected, firstly, to the Celtic cultural expansion that contributed to the formation of the new "latenized" cultures, and, secondly, to the movement of the barbarian tribes from the northwest to the Black Sea and the Danube regions. Various by ethnicity and place of initial location, the barbarian tribes had a number of common features inherited from the Celtic culture. These are: a funeral rite — cremation in pits or urns, typical ceramic complexes, numerous finds of fibulae of the so-called Middle La Tène scheme. Cultural "Celtic veil" were so levelling, that, in some cases, the cultural identity of such sites provokes debate.

In the territories along the middle and the upper reaches of the Prut and the Dniester rivers, settlements and burial complexes of Poeneshiti-Lukashev culture were discovered. Despite all the controversy of the question of tribal affiliation and ethnicity of this population, the most acceptable, though not indisputable, opinion is that its creators were Germanic tribes of the Bastarnae.

In the territory of Western Ukraine there are five settlements of Poeneshiti Lukashev culture near the villages Kruhlyk, Sokil, Zavallia, Burdei, Horoshova. In addition, single tombs were discovered in the villages Kruhlyk and Hrynychuk. The cemetery near the village Dolyniany belongs to the same time, but its cultural definition provokes discussion. Finally, the only unique site of the classic Celts in the territory of Eastern Europe were found in the village Bovshiv.

A certain variety with the relatively small number of sites of the II-I centuries BC discovered in the region, is apparently connected to the fact that different populations were involved in the long and gradual migration of tribes on the way to the Danube and Black Sea regions along the northern side of the Carpathians, and some migrants remained on these lands.

К е у в о р д с: Celts, latenized cultures settlement, funeral sites, Poeneshiti-Lukashev culture.

References

- Arkheolohichni pamiatky Prykarpattia i Volyni rannoslovianskoho i davnoruskoho periodiv.* 1982. Kyiv: Naukova Dumka.
- Budanov, V. P. 1990. *Goty v epokhu velikogo pereseleniia narodov.* Moskva: Nauka.
- Vakulenko, L. V. 2019. Pamiatky II-I st. do n. e. na zakhidnykh zemliakh Ukrainy. *Per aspera ad astra: Do 100-litnoho yuvileiu vidomoho arkheoloha Borysa Tymoshchuka. Tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 8 kvitnia 2019 r.* Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet, p. 33-35.
- Vakulenko, L. V. 1980. Otchet o rabote Karpato-Volynskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN Ukrainy v 1980 g. *Naukovii arkhiv IA NANU*, f. e. 64, 1980/28, p. 8-12.
- Vakulenko, L. V., Pachkova, S. P. 1979. O kulturnoi prinaldlezhnosti poseleniia u s. Sokol. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane i Rus.* Kyiv: Naukova Dumka, p. 5-21.
- Machinskii, D. A. 1966. K voprosu o datirovke, proiskhozhdenii i etnicheskoi prinaldlezhnosti pamiatnikov tipa Poianeshity-Lukashevka. In: Merpert, N. Ya., Kozhin, P. M. (ed.). *Arkheologii starogo i novogo sveta.* Moskva: Nauka, p. 82-96.
- Machinskii, D. A. 1973. Kelty na zemliakh k vostoku ot Karpat. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 15, p. 52-64.
- Krushelnyskaia, L. I. 1965. Keltskii pamiatnik v Verkhnem Podnestrovie. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 105, p. 119-122.
- Pachkova, S. P. 1977. Poselennia u s. Kruhlyk na Bukovyni. *Arheologia*, 23, p. 35-47.
- Pachkova, S. P. 1979. Urnove pokhovannia v s. Hrynychuk na Serednomu Dnistri. *Arheologia*, 29, p. 113-114.
- Pachkova, S. P. 1983. Arkheologicheskie issledovaniia mnogoslonoï poseleniia u s. Gorosheva Ternopolskoi obl. In: Smilenko, A. T. (ed.) *Arkheologicheskie pamiatniki Srednego Podnestrovia.* Kyiv, p. 4-63.
- Pachkova, S. P. 1984. Pro kulturnu nalezhnist mohylnya poblyzu s. Dolyniany na Pivnichnii Bukovyni. *Arheologia*, 47, p. 99-101.
- Pachkova, S. P. 2006. *Zarubinskaia kultura i latenizovannye kultury Evropy.* Kyiv: IA NANU.
- Pyvovarov, S., Ilkiv, M. 2011. Novi materialy do arkheolohichnoi karty Bukovyny rubezhu er ta pershykh stolit novoi ery. In: *Pytannia starodavnoi ta srednovichnoi istorii, arkheolohii i etimolohii*, vol. 2 (32). Chernivtsi: Vyzhnytsia: Cheremosh, p. 38-46.

- Rusanova, M. P., Tymoshchuk, B. A. 1978. Stratigrafiia poseleniia Kodyn II v baseine r. Prut. *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 g.* Moskva
- Smirnova, G. I. 1981. Mogilnik tipa Poianeshty-Lukashevka u s. Dolyniany na Bukovine (raskopki 1977-1978 gg.). *Sovetskaia arkheologiya*, 3, p. 193-208.
- Tymoshchuk, B. A., Vinokur, I. S. 1962. Pamiatniki epokhi polei pogrebenii na Bukovine. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kul'tury*, 90, p. 73-76.
- Fedorov, G. B. 1957. Lukashevskii mogilnik. *Kratkie soobshcheniia instituta istorii materialnoi kul'tury*, 68, p. 61-75.
- Fedorov, G. B. 1960. Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii*, 89, Moskva.
- Shchukin, M. B. 1994. *Na rubezhe er. Opyt istoriko-arkheologicheskoi rekonstruktsii politicheskikh sobytii III v. do n. e. - I v. n. e. v Vostochnoi i Tsentralnoi Evrope*. Sankt-Peterburg: Farn.
- Babeş, M. 1993. Die Poienesti-Lukaşevka Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum Östlich der Karpaten im der letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt. *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, 30, S. 13-235.
- Buyna, J. 1982. Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfelder im Karpatenbecken. *Pamatky archeologicke*, LXXI-II, 2, S. 312-431.
- Godłowski, K. 1977. *Okres lateński w Europie*. Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Godłowski, K. 1985. *Pżemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*. Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdansk; Lodz: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kostrzewski, J. 1919. Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit. *Mannus-Bibliothek*. Vol. 18. Leipzig.
- Vulpe, R. 1953. Săpăturile de la Poienesti. *Materiale Archeologice Privind istoria veche a RPR*, I, p. 30-506.
- Vulpe, R. 1955. Le problème des Bastarnes á la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie. *Nouvelles études d'histoire*. Bucureşti, p. 103-119.

О. П. Моця *

КИЇВСЬКА РУСЬ: ДЕЯКІ РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ Й ЕТНІЧНОГО РОЗВИТКУ¹

Недостатньо вивчене питання регіональної специфіки державотворчих процесів у суспільстві Київської Русі змушує розглянути вплив етнічного фактора на це історичне явище. Адже в різних регіонах слов'яни контактували з представниками інших етносів, які також могли впливати на відмінності у формах керування країною (кочівники на Півдні, балти на Північному Заході, фіно-угри на Північному Сході та ін.). Частина з них, наприклад вікінги із Скандинавії, «розчинилися» у місцевому етносі, інші залишилися із власною самосвідомістю. Так чи інакше, міжетнічні контакти також вплинули на специфіку державних структур в різних значних регіонах, де розвивалися тенденції монархічних чи республіканських основ.

Ключові слова: Русь, Руська земля, держава, етнос, східні слов'яни, кочівники, балти, фіно-угри, монархічні та республіканські тенденції.

Перед тим, як розглядати матеріал, що стосується нашої теми, слід погодитися з твердженням, що причини, хронологія, основні етапи й обставини утворення держави у східнослов'янському суспільстві ще й досі залишаються мало вивченими. Тим часом, вказана проблема вже понад двісті років є у фокусі уваги як вітчизняних дослідників, так і іноземних фахівців. Існуючі теоретичні побудови здебільшого надуживають соціологічність і схематизм, спираючись більше на логіку, ніж на об'єктивний та копіткий аналіз свідчень джерел, які до того ж малочисленні та суперечливі. Взагалі ж, з теоретичного погляду, сама проблема складання державності у будь-якому давньому суспільстві належить до кола найбільш складних і, як правило, мало досліджених (Котляр 2002, с. 7).

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

¹ Стаття підготовлена в контексті роботи Комісії із слов'янської археології при Міжнародному комітеті славістів.

Не слід при цьому забувати і про «політичну доцільність», що час від часу впливає на декларативні «наукові висновки» окремих національних лідерів, у зв'язку з їх нагальними власними інтересами, як це відносно недавно відбулося у наших сусідів. Мова йде про Указ Президента Російської Федерації 2011 р. «О праздновании 1150-летия зарождения российской государственности», який розпочинається звичними у таких випадках словами: «В целях дальнейшей консолидации российского общества и в связи с исполняющимся в 2012 году 1150-летием зарождения российской государственности постановляю: Принять предложение Правительства Российской Федерации о праздновании в 2012 году 1150-летия зарождения Российской Федерации».

Знову була відроджена схема початкового перенесення державного центру по лінії «Ладога—Новгород—Київ» і це при тому, що аж до кінця XI ст. всі посадники в північній столиці на берегах р. Волхова були киянами за походженням. Та й за функціональним виконанням своїх обов'язків вони призначалися великим князем київським (Толочко 2018, с. 19). Це, зокрема, підтверджується й ставленням до південного й північного центрів з боку двох перших відомих тогочасних лідерів Русі — князів Олега й Святослава.

882 р.: «І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю».

970 р.: «Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега в Деревлянах.

У цей же час прийшли люди новгородські, просячи князя собі: «Якщо не підете ви до нас, то ми знайдемо князя собі». І сказав їм Святослав: «Аби хто до вас пішов!». І відмовився [йти до них і] Ярополк, і Олег» (Літопис руський 1989, с. 13, 40).

Державний організм, відомий сучасникам під назвами «Русь» або «Руська земля» у роботах більшості істориків XIX—XX ст. отри-

мав кабінетну назву «Київська Русь» за найменуванням його столиці на Середньому Дніпрі (рис. 1; 2). Локалізація його економічного, політичного та культурного центру на півдні розселення східних слов'ян підтверджується численними свідченнями літописів, зокрема й північних: у 1132 р. «Въ се же лѣто, ходи Всѣволодъ вѣ Русь Переяславлю»; у 1136 р. «Въ то же лѣто, на зиму, иде вѣ Русь архиепископъ Нифонтъ съ лучшими мужи и заста кияны съ черниговъци стояще противу собе, и множество вои»; у 1142 р. «Епископъ и купце и слы новгородския не пушаху из Руси»; у 1149 р. «Иде архиепископ новгородский Нифонтъ вѣ Русь» і т. д. (Новгородская первая летопись 1950, с. 22, 24, 26, 28).

Сучасні Київщина, Чернігівщина та Переяславщина визначені ядром держави у творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного, який ще у X ст. вказував на північні райони східнослов'янської ойкумени як на «Зовнішню Русь», звідки кораблі йшли до центру, який розміщувався набагато південніше: «...із зовнішньої Росії в Константинополь (столицю Візантії — О. М.) моноскіли були одні із Немогарда (Новгорода — О. М.), в якому сидить Сфендослав (Святослав — О. М.), син Ингора (Ігоря — О. М.), архонта (правителя — О. М.) Росії» (Константин Багрянородный 1991, с. 45).

Нагадаємо, що Русь у своєму історичному розвитку пройшла два етапи. На першому з них (IX — 30-ті рр. XII ст.) сформувалися всі інститути влади (князь, собор, снем, віче, ряд), внутрішня адміністративно-територіальна структура, визначилися державні кордони. Політична форма являла собою ранньофеодальну монархію із виразними елементами федералізму. На другому етапі (30-ті рр. XII — 40-ві рр. XIII ст.) країна стала федерацією відносно самостійних князівств. Київ, хоч і втратив свою колишню велич, але все ж залишався політичним центром Русі, символом її культурної єдності, церковною столицею. У домонгольський період його не могли заступити ні Володимир-на-Клязьмі, ні Галич.

Найважливішим інститутом державного правління була князівська влада. Князь виступав не тільки верховним правителем країни, землі або волості, а й законодавчим розпорядником усього місцевого життя. Відсутність князя у місті чи землі порушувала нормальне функціонування усіх адміністративно-управлінських служб. Зміна князів, як правило, призводила й до зміни попередньої адміністрації, яка не тільки не мала імунітету від князівської влади, але й перебувала у повній залеж-

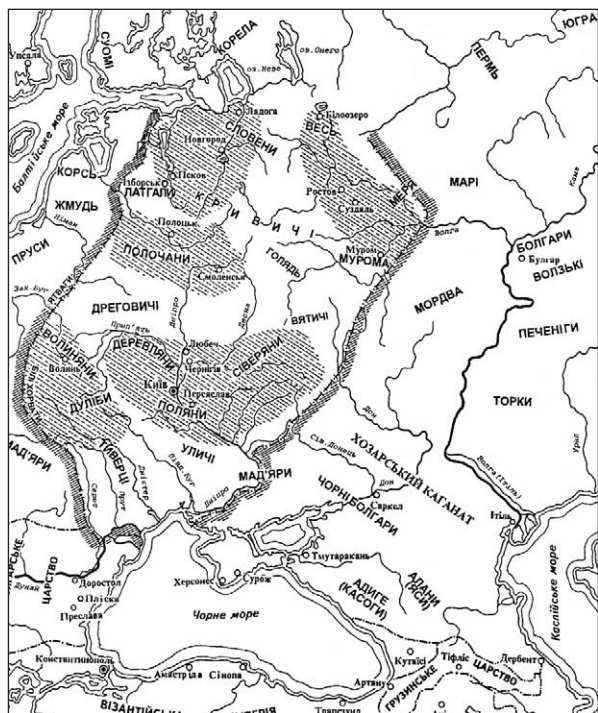

Рис. 1. Літописні племена, осередки східнослов'янської державності та сусіди у другій половині I тис. н. е. (за: П. Толочко 1996)

Fig. 1. Chronicle tribes, centers of East Slavic statehood and neighbors in the second half of I millennium BC (after P. Tolochko 1996)

ності від неї. Тож така влада, як і віче, була довічним місцевим інститутом, поширеним на всій країні (Толочко 1996, с. 7, 209).

Характерною для Русі особливістю був «державний феодалізм», суть якого складалася із державної належності земельних володінь, які роздавалися князем, але не як просто приватним її володарем, а як главою держави. Володарські права як великого князя київського, так і князів окремих земель, залежали від володіння відповідним престолом.

Однак таку «державну» волюсть слід відрізняти від «волості» літописних текстів, під якою слід розуміти умовне феодальне утримання беніфіціального виду. «Державність» такої волості також не підлягала сумніву, оскільки у результаті сума таких «держань» й складала «земельну» волюсть, однак був і інший бік цього процесу: роздавання князем землі своїм васалам відбувалося вже на умовах особистих домовленостей, а не на державній основі. Тобто, васал вступав у персональні взаємини із сеньйором (Толочко 1992, с. 160—161). У Західній Європі, де земельна власність переходила нащадкам із покоління в покоління, ми не знаходимо випадків, на зразок тієї, що відбувалась у нас, коли Юрій Довгорукий і Ярополк Володи-

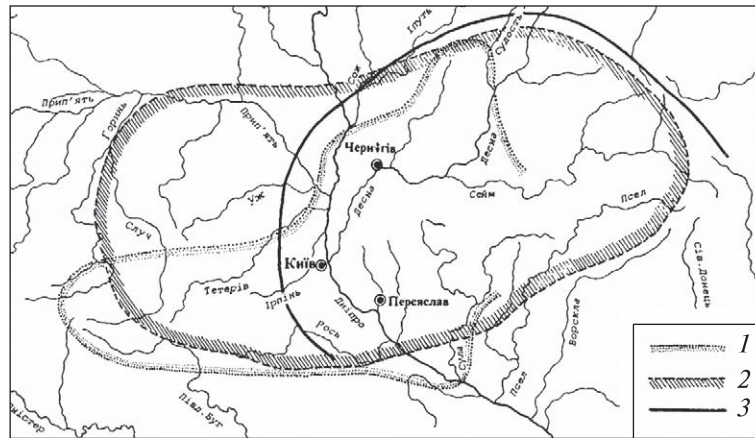

Рис. 2. «Руська земля» у вузькому значенні терміна: 1 — за: А. Насоновим; 2 — за: П. Толочком; 3 — за Б. Рибаківим

Fig. 2. “Rus land” in the narrow sense of the term: 1 — after A. Nasonov; 2 — after P. Tolochko; 3 — after B. Rybakov

мирович зробили спробу обміну, і перший «вда Суждаль, и Ростовъ, и прочию волость свою, но не всю» (Полное собрание русских летописей 1962, т. I, стлб. 302).

Необхідно виділити ще одну характерну для Русі деталь: протягом століть на чолі панівної верхівки були тільки представники князівського роду Рюриковичів. «Горизонтальні» зв'язки між братами-князями дійсно фіксувалися літописцями набагато частіше, ніж інші елементи повсякденного життя елітарних прошарків: за кількістю згадок слово «брати» займає в «Повісті минулих літ» друге місце після слова «літо» (тобто рік). За підрахунками І. Данилевського, воно у середньому згадується у 4,6 випадках на кожну тисячу слів тексту (Данилевский 2001, с. 35).

Проте нас більше цікавить інша деталь давньоруської дійсності, на яку, з нашої точки зору, майже не звертали уваги попередники, а вона була б цікавою для вивчення проблем державності. Мова йде про поліетнічність Київської Русі, в складі якої проживало близько двох десятків різноманітних народностей і племен, які були на різних етапах свого соціального розвитку (Котляр 2002, с. 27).

Звичайно, піднімаючи це питання, передусім згадується проблема ролі варягів у самому формуванні основ давньоруського суспільства. Нині більшість дослідників, які ґрунтовно займаються цією темою, дійшли такого висновку: скандинави на Русі дійсно були, але вони здебільшого виконували бажання та вимоги місцевої слов'янської знаті в її утвердженні на панівних позиціях в умовах переходу до цивілізаційної стадії розвитку усього суспільства. Асиміляція вихідців із Північної Європи відбувалася вже у другому-третьому поколіннях. А

прикладом цього можуть бути хоча б імена перших Рюриковичів: Олег (скандинавське Хельгу), Ігор (Інгвар) та його дружини Ольги (Хельга), але далі вже Святослав із слов'янським ім'ям (Етнічна історія Давньої України 2000, с. 220).

Передусім варяги використовувалися у військовій справі. Їх військові формування виявлялися необхідними для проведення зовнішніх акцій: під час походів Олега, Ігоря і Володимира на Візантію, війни Ярослава Мудрого з печенігами і т. д. Але використовувалися і під час внутрішніх міжкнязівських конфліктів: якраз за допомогою варягів той же Володимир Святославич повернув собі, а потім завоював, Київ. Серед п'ятитисячного війська, за допомогою якого Ярослав Володимирович підкорив це ж місто, п'яту частину становили якраз ті ж варяги. У цілому, згідно зі спеціальними підрахунками, варязькі військові формування складали від шостої до тридцятої долі загальноруських військових сил. Використовувалися скандинави на Русі і як купці, дипломати, чиновники вищого рангу (Толочко 2001, с. 250—257).

Далі на півдні Давньоруської держави основним військовим супротивником русів стають войовничі кочівники — спочатку хозари, а потім печеніги, торки і половці. Всі вони вступали у різноманітні контакти із місцевим землеробським населенням, загалом у військовому протистоянні чи використанні їх як союзників у міжкнязівських чварах. Але найбільш тісні зв'язки відбувалися на «верхніх ешелонах влади». Зокрема давньоруські зверхники іноді одружувалися із доньками половецьких ханів, хоча своїх доньок у степ, заміж за синів кочівницьких вельмож не видавали. У літописах зафіксовано близько 10 шлюбів давньорусь-

ких князів із половецькими красунями. Сім'ї в ті часи були багатодітними, і якщо припустити, що у таких різноетнічних князівських родинах у середньому виростало по п'ять синів і дочок, то серед них було близько 40 княжичів і князівен напівполовців, а далі — близько 200 половецьких онуків і онучок (Робінсон 1980, с. 252). Та незважаючи на те, що частина нмадів осідала на давньоруських теренах (наприклад Чорні Клобуки у Пороссі), масової асиміляції степняків у східнослов'янському середовищі аж до навали орд хана Батия в XIII ст. все ж не відбулося.

Продовжуючи розмову про територію давньоруської держави, додамо безсумнівний факт, що слов'янське населення в областях верхів'їв Дніпра та Волги було прийшлим і вже потім нашарувалося на місцевий етнічний субстрат. Заданими різних джерел, до появи нового етнічного угруповання за північними та східними межами Верхнього Подніпров'я мешкали фіно-угорські племена — чудь і весь на півночі, а також мерянські, муромські, мордовські й інші племена у Волго-Окському межиріччі. Про давнє населення Верхнього Подніпров'я літописи нічого не повідомляють, але на основі лінгвістичних даних, насамперед матеріалів гідронімії, вже давно встановлено, що у давнину ці території заселяли балти. Тож за сучасною науковою термінологією нові утворення, де головну роль уже відігравали переселені слов'яни, створювалися якраз за ініціативи нових емігрантів (рис. 1).

Питання про балто-слов'янські стосунки та роль дніпровських балтів у формуванні тогочасної східнослов'янської спільноти — майбутніх білорусів — досить цікаве, хоча й недостатньо ще розроблене. Про це мова піде трохи далі. Слід вже тут вказати на те, що на відміну від фіно-угорських племен, які були чужими для слов'ян за мовою та культурою, балти були близькими для переселенців внаслідок спільного індоєвропейського минулого (Іванов, Топоров 1958, с. 39). Окрім того, на сучасних білоруських землях простежуються суттєві сліди східнослов'янського глобального переселення, але нині зафіксовані й сліди зайд із слов'янського заходу.

За свідченнями П. Третякова та його білоруських колег, протягом третьої чверті I тис. н. е. східні балти почали зводити численні укріплення-сховища майже біля кожного свого відкритого поселення. Очевидно, ситуація у Верхньому Подніпров'ї в ті часи була напруженою: практично всі згадані городища загинули одночасно внаслідок пожеж. Супротивник ав-

тохтонів без особливих зусиль займав укріплення незначних розмірів, а місцеве населення переховувалося в лісах. Така ситуація склалася приблизно у середині VIII ст. (Третяков 1966, с. 274, 277, 282).

Імовірно, слов'яни-переселенці почали використовувати тактику власного розселення, яка була аналогічною гунській щодо готів на півдні Східної Європи, а ті, у свою чергу, — до підпорядкованих собі «молодих слов'ян», насамперед до представників їх племінної верхівки. З цього приводу можна навести свідчення візантійського історика Йордана, коли під час слов'яно-готського протистояння в часи Великого переселення народів у середині I тис. н. е. переможці-готи розіп'яли лідерів свого супротивника «короля» Божа (чи Боза) із його синами та 70 знатними особами із вождівського оточення (Свод... 1991, с. 115).

Процес асиміляції із попереднім фізичним усуненням балтійської племінної верхівки, ймовірно, розпочинався подібним чином, що і не дивно для тієї історичної ситуації. Хоча на першому етапі контактів балти і слов'яни, мабуть, інтенсивно не змішувалися. Останні у середині та другій половині I тис. н. е. проникали окремими потоками все далі і далі у північному напрямку. Цілком імовірно, що їм на зустріч із заходу просувалися й нові переселенці-емігранти, про що свідчить незаперечний археологічний аргумент: типова для «західняків» покрита розчесаними смугами кераміка.

Наприкінці третьої чверті I тис. н. е. в історії населення північної частини Верхнього Подніпров'я відбулася ще одна важлива подія, внаслідок якої етнічна ситуація суттєво ускладнилася, а «острівці» балтів ще більше звузилися. Мова йде про проникнення сюди нового слов'янського населення, яке залишило по собі своєрідні поховальні пам'ятки — довгі кургани (поховання літописних кривичів, які, ймовірно, й палили балтські городища). Таким чином, угруповання східних балтів, яке розміщувалося переважно на території Верхнього Посожжя, було потіснене, а можливо, й розгромлене слов'янами, які прийшли не з півдня по Дніпру, а із північного заходу. Балтські «острівці», зафіксовані у Волзько-Окському межиріччі, продовжували існувати аж до початку II тис. н. е., про що говорять зокрема матеріальні сліди перебування у цих мікрорегіонах «людей голяді» (Третяков 1966, с. 39).

Балти, етнічна територія яких у східній зоні їх попереднього розселення продовжувала заселятися слов'янами й загалом увійшла до ре-

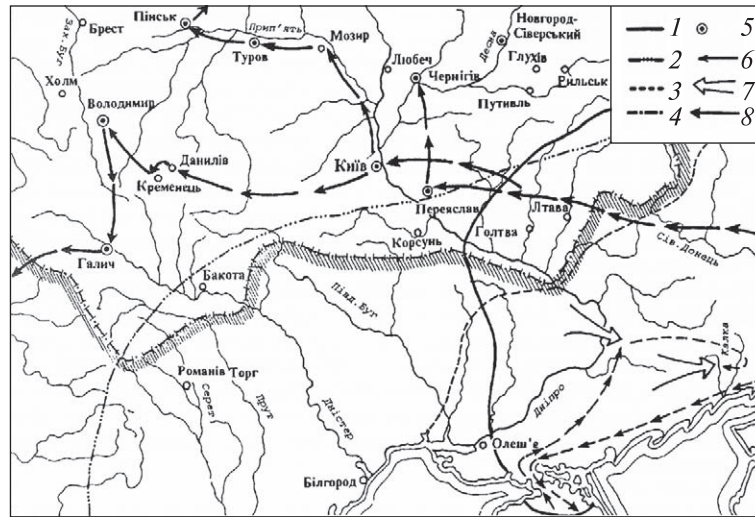

Рис. 3. Південні сусіди східних слов'ян у кінці I — на початку II тис. н. е.: 1 — хозари; 2 — печеніги; 3 — половці; 4 — південні кордони Київської Русі в XI—XIII ст.; 5 — столиці давньоруських князівств; 6 — похід монголо-татар у 1223 р.; 7 — похід русько-половецьких військ на р. Калку; 8 — похід монголо-татар на південноруські землі у 1239—1241 рр.

Fig. 3. Southern neighbors of the Eastern Slavs in the late I — early II millennium BC: 1 — the Khazars; 2 — the Pechenegs; 3 — the Polovtsians; 4 — the southern borders of Kievan Rus in XI—XIII centuries; 5 — the capitals of the ancient principalities; 6 — the Mongol-Tatar campaign in 1223; 7 — the Rus-Polovtsians campaign on the Kalka River; 8 — the Mongol-Tatar campaign in the southern lands in 1239—1241

гіону формування сучасної білоруської нації, чинили можливий опір своїм новим сусідам і протягом перших століть II тис. н. е. Але все ж вони увійшли до складу спочатку літописної Полоцької землі, а потім і деяких сусідніх удільних князівств. Протистояння були зафіксовані передусім у численних конфліктах із ятвягами — західнобалтійським племінним утворенням. Але поступово на перше місце виходять різноманітні контакти із литвою, які були зафіксовані ще в недатованій частині «Повісті минулих літ». Якраз це плем'я після загибелі Давньоруської держави під навалом орд хана Батия стало стрижнем нового державного утворення під назвою «Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське».

І хоча це вже інша історія, насамкінець зупинимось на діяльності одного із найбільш відомих давньоруських князів — Данила Романовича Галицького — у контексті балтослов'янських взаємин у часи, що наступили після загибелі першої держави східних слов'ян під навалом монголо-татар у XIII ст. (рис. 3).

Перша з головних подій трапилася 1254 р., коли під час походу на вже згаданих ятвягів Данило у м. Дорогичині прийняв королівську корону від Папи Римського. Враховуючи те, що перед цим галицький зверхник побував у ставці самого хана Батия, де був позитивно сприйнятий, це характеризує його як мудрого державотворця, який уміло витримував дипло-

матичний баланс між кочівницьким Сходом і землеробським Заходом. При цьому слід наголосити на тому, що північно-східні давньоруські зверхники (передусім Олександр Невський) беззастережно орієнтувалися лише на політику нащадків Чингізхана.

Друга із подій відбулася у 1268 р., коли в Галицько-Волинській Русі правили вже сини Данила, а у Литві — син великого князя Миндовга Войшелк. Останній, прийнявши чернецтво, передав владу в країні Шварну, одному із Данилових синів, а не його брату Леву, чим викликав ненависть у останнього. Далі трагічні події розвивалися таким чином:

«В той же час прислав Лев [посла] до Василька (володимирського князя — О. М.), так кажучи: «Хотів би я зустрітися з тобою, [і] аби тут і Войшелк був». Василько тоді страсної неділі послав [посла] по Войшелка, так кажучи: «Послав до мене Лев, аби ми зустрілися. А ти не бійся нічого», бо Войшелк боявся Льва і не хотів їхати. Але поїхав за Васильковою порукою і приїхав на святій неділі у Володимир і став у монастирі святого Михайла великого.

Тим часом Маркольт, німчин, позвав усіх князів до себе на обід — Василька, Льва, Войшелка. І стали вони обідати, і пити і веселитися. Василько ж, напившись, поїхав додому спати, а Войшелк поїхав до монастиря, де ото він стояв.

Але після цього приїхав до нього в монастир Лев і почав говорити Войшелкові: «Куме! Ви-

ниймо по чаші вина!». І стали вони пити, а диявол, споконвіку не хотючи добра роду людському, вложив у серце Львовові [злий намір], і вбив він Войшелка од зависті, що той дав був землю Литовську брату його Шварнові. І так звершилось убивство його, і, опрятавши тіло його, положили [його] в церкві святого Михайла великого.

І княжив по Войшелкові Шварно в Литовській землі. Але, княживши літ небагато, і він представився. І положили тіло його в церкві святої Богородиці [в Холмі] поблизу отчого гробу» (Літопис Руський 1989, с. 427).

Можна погодитися із думкою М. Котляра, що тогочасні події далеко виходили за межі міждержавних Русі із Литвою. Адже один із синів Данила посів великокнязівський стіл Литви. Перед Шварном і всією династією Романовичів відкрилася блискуча можливість створення величезної й могутньої Русько-Литовської держави. Принциповим було те, що нею б правили не литовські, а руські зверхники. Але своїми ж діяннями один із синів Данила такий перспективний напрям розвитку державотворчих процесів й загубив (Котляр 1998, с. 215—216).

На Русі проживали й прибалтійські переселенці, про що свідчать археологічні та антропологічні матеріали із могильника часів Ярослава Мудрого на р. Росі часів зведення там великим князем київським оборонної лінії державного значення (польові роботи тривають).

Закінчивши розгляд «балтійського сюжету» в контексті піднятої проблеми, слід перейти до іншого, пов'язаного безпосередньо із Волго-Окським межиріччям. Тут основним етнічним компонентом, до масового переселення слов'ян, були фіно-угри. Інтеграційні процеси у цій зоні проходили ще більш складніше й триваліше, ніж у попередньому балто-слов'янському випадку. А культура місцевого населення набирала більш вагомому та серйозного впливу на загальний культурний фон північно-східних земель сучасних росіян. Той же П. Третьяков зазначав, що процеси у фіно-угорському середовищі в часи контактів із слов'янами проходили інакше, ніж у балтському світі на землях Верхнього Подніпров'я. Зокрема тут не сталося змін у формі поселень, що мало місце в зоні розселення балтів. Адже відомо багато городищ, життя на яких продовжувалося аж до кінця I тис. н. е. (Третьяков 1966, с. 288).

В останній чверті I тис. н. е. слов'яни почали освоювати й північну зону Східної Європи, де представники різних їхніх угруповань почали «вклинюватися» передусім у слабо заселе-

ну межову зону між прибалтійсько-фінським і волзько-фінським етнічними масивами. У цілому ж в їх поховальних пам'ятках — сопках та довгих курганах — можна простежити тенденцію зміни дослов'янських традицій у цій обрядовості та металевого убранстві. Поширюється звичай зведення городищ, матеріальна культура жителів яких стає близькою до слов'янських культур південного узбережжя Балтії та одночасно відмінною від таких південних культур, як лука-райковецька та роменська. Крайнім північним пунктом, образно розмішеним на вістрі слов'янського світу, який «вклинився» у тогочасне автохтонне фіно-угорське середовище, була Ладога. Цей населений пункт став першим значним контактним центром у слов'яно-скандинавських стосунках (Лебедев 1985, с. 199—203, 212).

Утворився своєрідний етнічний «казан», основними складовими якого стали новгородські словени, кривичі, чудь, меря і весь. А це у свою чергу вплинуло на формування «величезної різноетнічної федерації нашого Північного Заходу, яка складалася із племен західних і східних слов'ян та аборигенних племен фіно-угорського походження» (Янин 1997, с. 220). На той час південні переселенці були лише одним із компонентів нової міжетнічної конфедерації, а не її своєрідним «локомотивом» у соціальному розвитку. Лише згодом ситуація почала змінюватися на користь тих, хто прийшов останнім — тобто вихідців із півдня Східної Європи.

Про лояльні і союзницькі взаємини між автохтонами і переселенцями й поступове повне підпорядкування останнім говорить і такий історичний факт, як участь воєнізованих фіно-угорських формувань в акціях перших давньоруських князів, що повністю відрізнялося від вищенаведеної ситуації із балтами. Тому тут слід навести точку зору М. Котляра з цього приводу: «Розповідаючи про знамениту воєнну експедицію Олега з Новгороду до Києва близько 882 р., наслідком якої було об'єднання східнослов'янських племен Півночі і Півдня (що визначається сучасною наукою за початкову дату існування Давньоруської держави), Нестор пише: «Поиде Олег, поими вои многи, варяг, чудь, словени, мерю, весь, кривичи...». Так само не слов'янські племена перебували у складі величезного війська Олега, що рушило 907 р. на Царгород: «Иде Олег на Греки, Игоря оставив в Киеве, поя же множество варяг, и словен, и чудь, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны...». Але у війську наступника Олега Ігоря, що також пішло походом на Царгород 943 р., представники не слов'янських народів уже не названі. Логічно га-

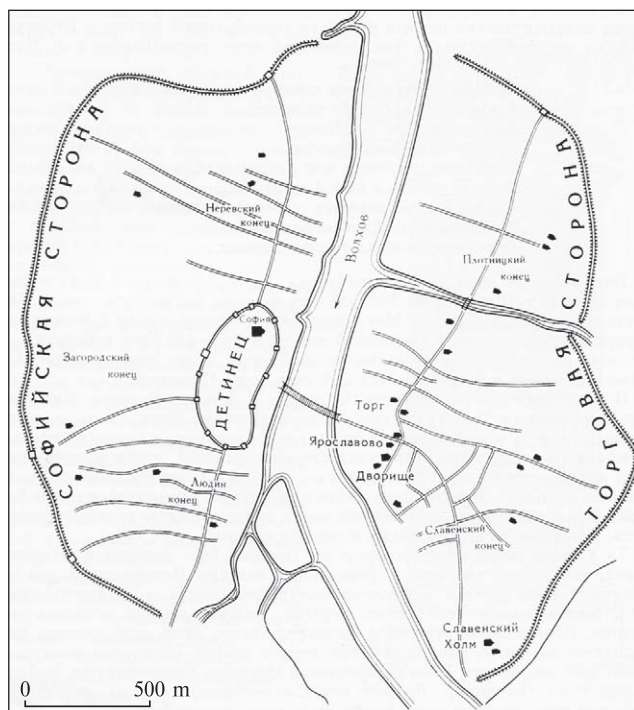

Рис. 4. Давньоруський Новгород (за: Б. Колчин 1957)

Fig. 4. Ancient Rus Novgorod (after B. Kolchin 1957)

дати, що одні із них (меря) були на той час поглинені Київською Руссю, інші тоді не мали з нею союзницьких взаємин. Надалі літопис жодного разу не нагадує воїнів з чуді, весі, мері та інших угро-фінських народів у складі військ руських князів» (Котляр 2002, с. 30—31).

Тож ситуація на Північному Заході східнослов'янського світу в давньоруські та більш пізні часи принципово відрізнялася від процесів державотворення на Північному Сході. Нагадаємо, що слов'янські переселенці тут із північних та південних територій власної ойкумени з'явилися вже після державного освоєння ними своїх «малих батьківщин». Про це, з нашої точки зору, цілком справедливо писав Р. Пайпс: «Не беручись розв'язати суперечки, що ведуться між істориками про те, домагання якої народності, великоруської чи української, на київський спадок мають під собою більш тверде підґрунтя, не слід ігнорувати важливу проблему, підняту критиками теорії про пряму спадковість між Кивом і Москвою. У Московській державі і насправді були введені істотні політичні новації, котрі створили в ній устрій, достатньо відмінний від київського. Походження багатьох із цих новацій можна вести від того, яким чином склалася Московська держава. В Київській Русі і в усіх князівствах, які вийшли з неї, окрім північно-східних, населення з'явилося попереду князів: спочатку утворилися поселення і лише потім політична влада. Пів-

нічний схід, навпаки, був у більшій частині колонізований за ініціативи та під проводом князів; тут влада випереджала заселення. В результаті цього північно-східні князі мали таку владу й престиж, на котру зроду не могли розраховувати їх побратими у Новгороді чи Литві. Землі, за їх переконанням, належали їм; міста, ліси, ниви, луки й річкові шляхи були їхньою власністю, так як будувалися, розчищалися та експлуатувалися за їх повелінням. Таке розуміння припускало також, що всі люди, хто проживав на їх землі, були їхньою челяддю або ж найманими; у будь-якому випадку, вони не могли претендувати на землю і мати які-небудь не відмінні власні «права». Так на північно-східній околиці склався якийсь власницький світогляд: пронизавши усі інститути політичної влади, він надав їм характер, подібності котрому були не знайдені ні в інших частинах Русі, ні у Європі» (Пайпс 2004, с. 62). Звичайно, і таку точку зору теж слід враховувати під час подальших досліджень.

Характерною особистістю став, наприклад, князь Андрій Боголюбський, коли «великорос вперше виступив на історичну сцену, і такий виступ не можна визнати вдалим» (Ключевський 1987, с. 325).

Піднявши питання про походження «поволзького авторитаризму», розширимо його щодо усієї давньоруської державної території, на якій у цілому універсальною моделлю залишалася князівська влада (про що коротко вже

йшла мова вище). Причина була у тому, що суспільні лідери-князі тривалий час були необхідним елементом соціально-політичного механізму самого існування усього тогочасного суспільства і виконували численні суспільно-позитивні функції, головною із яких було військове керівництво (Петров 2003, с. 138). Але в багатьох наукових працях подаються різні соціальні тенденції в розвитку самого функціонування державного організму на півночі та півдні Київської Русі: у першому випадку тяжіння до республіканських форм правління, а у другому — до монархічних. З нашої точки зору, на це також впливав етнічний фактор.

У зв'язку з цим слід нагадати бачення проблеми М. Алешковським і В. Яніним. Згідно з їх баченням, не лише Новгород Великий на Півночі Русі, але й інші міста регіону, виникли на різноплемянній основі. *«Слов'янський і неслов'янський елемент населення були однаково втягнуті в процеси соціального розвитку, що охопили всю північну половину давньоруської держави»* (Янин, Алешковский 1971, с. 60). На підтримку такого твердження можна навести свідчення різних літописних свідчень — як південного походження, так і північного:

859 р. *«Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян і з вятичів...»*.

862 р. *«Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди...Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідіть-но княжити і володіти»* (Літопис Руський 1989).

«Во времена же Киева и Щека и Хорива новгородстии людие, рекоми Словени, и Кривици и Меря; Словенъ свою волость имѣли, а Кривици свою, а Меря свою; каждо своимъ родомъ владѣюще; а Чюдъ своимъ родомъ; и дань даяху Варягомъ от мужа по бѣлѣи вѣверици; а иже бяху у нихъ, то ти насилье дѣяху Словеномъ, Кривичемъ и Мерямъ и Чюди. И вѣсташа Словенъ и Кривици и Меря и Чудъ на Варягы, и изгнаша я за море; и начаша владѣти сами собѣ и города ставити. И вѣсташа сами на ся воевать, и бысть межи ими рать велика и уособица, и вѣсташа град на град, и не бѣша в нихъ правды. И рѣша къ собѣ: «князя поищемъ, иже бы владѣлъ нами и рядилъ ны по праву». Идоша за море к Варягомъ и ркоша: «земля наша велика и обильна, а наряда у нас нѣту; да поидите к намъ княжить и владѣть нами» (Русские летописи 2001, с. 106).

Знову звернемося до вищезгаданої праці М. Алешковського і В. Яніна: *«Уявімо собі, далі,*

Рис. 5. Давньоруський Київ з місцями розкопок (за: П. Толочко 2018)

Fig. 5. Ancient Rus Kyiv with excavation sites (after P. Tolochko 2018)

що ці племена вигнали варягів і між ними почалися чвари. Здавалося б, що ці чвари повинні неминуче призвести до розпаду федерації, до відділення племен один від одного, до формування їх центрів. Однак федерація чомусь на розпадається. Навпаки, ворогуючі роди приймають спільне рішення призвати нового варязького князя, який правив би цією федерацією «поправу»... подібні дії, подібна згуртованість могли бути проявлені словенами, кривичами і мерянами лише у тому випадку, якщо вони були не окремими племенами, а окремими частинами одного міста, які вже не могли розійтися, а вимушені були розвиватися разом і тому не знайшли іншого виходу, як призвати князя, який мав завданням примирити ворогуючі сторони» (рис. 4).

І далі: *«Одне можна стверджувати без вагань. Якби північне населення було консолідоване у такі ж етнічні однорідні «племена», які існували в Південній Русі, то виникнення різноплеменного міста, яким нам уявляється Новгород, було б неможливе. Як неможливим було б і створення такої гігантської федерації різних племен. Таким чином, як це не парадоксально, централізація північного населення диктувалася якраз відсутністю місцевих центрів, тоді як їх наявність у Південній Русі, навпаки, затримувала об'єднання всіх «племен» навколо Києва; їх об'єднання відбулося лише за перших Рюриковичів, а не до них, як у Новгороді»* (Янин, Алешковский 1971, с. 53, 55).

Пізніші дослідження цього північноруського центру підтверджують вищенаведену точку зору, що поділ Новгорода на дві автономні час-

тини є більш старшим у порівнянні з його кончанським поділом і належить ще до часів розпаду родоплемінного ладу (Петров 2003, с. 44).

Однак ця стара концепція зовсім не відповідає результатам досліджень останніх десятиліть столиці держави на берегах Середнього Дніпра: з самого початку свого формування як єдиного урбанізаційного центру Київ виступав як міжплемінний центр не лише полянського племінного союзу, але й більш віддалених східнослов'янських земель (Толочко 1983, с. 29, 33). Також він у територіальному розумінні формувався як єдине ціле, а не з кількох частин (рис. 5). Також, на відміну від попереднього випадку, об'єднавчі й урбанізаційні процеси проходили в однорідному етнічному середовищі, а не різноетнічному. Ті самі особливості, імовірно, вплинули й на характер розвитку тенденцій — монархічної чи республіканської — в різних частинах «Руської землі». Що, у свою чергу, навіть вплинули на топографічні особливості столиць «зовнішньої» та «внутрішньої» Русі на півночі та півдні Східної Європи.

- Багрянородный Константин. 1991. *Об управлении империей*. Москва.
- Данилевский, И. Н. 2001. *Русские земли глазами современников и потомков (XII—XIV вв.)*. Москва.
- Етнічна історія давньої України. 2000. Київ.
- Иванов, В. В., Топоров, В. И. 1958. *К постановке вопроса о древнейших отношениях балтских и славянских языков*. Москва.
- Ключевский, В. О. 1987. *Курс русской истории*. Ч. I. Москва.

- Колчин, Б. А. 1957. Русский феодальный город Великий Новгород. *Советская археология*, 3, с. 278–288.
- Котляр, М. Ф. 1998. *Галицько-Волинська Русь*. Україна крізь віки. Т. 5, Київ.
- Котляр, М. Ф. 2002. *Історія давньоруської державності*. Київ.
- Літопис Руський. 1989. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ.
- Лебедев, Г. С. 1985. *Эпоха викингов в Северной Европе*. Историко-археологические очерки. Ленинград.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. 1950. Москва; Ленинград.
- Пайпс Ричард. *Россия при старом режиме*. Москва, 2004.
- Петров, А. В. 2003. *От язычества к Святой Руси. Новгородские убоицы. К изучению древнерусского вечевого уклада*. Санкт-Петербург.
- Полное собрание русских летописей. 1962. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. Т. I. Москва.
- Робинсон, А. Н. 1980. *Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв.* Москва.
- Русские летописи. 2001. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Т. 10. Рязань.
- Свод древнейших письменных известий о славянах. 1991. Т. 1. Москва.
- Толочко, А. П. 1992. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. Киев.
- Толочко, П. П. 1983. *Древний Киев*. Киев.
- Толочко, Петро. 1996. *Київська Русь*. Київ.
- Толочко, П. П. 2001. Варяги в Южной Руси. *Археологические вести*, 8, с. 250–257.
- Толочко, П. П. 2018. *Киев и Новгород в X—XIII вв. Исторические очерки*. Киев.
- Третьяков, П. Н. 1966. *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*. Москва; Ленинград.
- Янин, В. Л., Алешковский, М. Х. 1971. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы). *История СССР*, 2, с. 32–61.
- Янин, В. Л. 1997. *Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород*. Москва.

Надійшла 21.01.2020

А. П. Моця

Член-корреспондент НАН України, професор, завідує відомством давньоруської та середньовікової археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

КИЕВСКАЯ РУСЬ: НЕКОТОРЫЕ РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И ЭТНИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Недостаточная изученность процессов государственного развития общества Киевской Руси, известного современникам под названием «Русь» или же «Русская земля», предполагает еще раз обратиться к вопросу влияния на это глобальное событие исторического масштаба, связанное с переходом от первобытно-общинных отношений в восточнославянском мире к цивилизационным, со стороны разноэтнических компонентов в составе местного населения в разных регионах страны. Ведь известно, что Русь, кроме славян-автохтонов, населяли балты и финно-угры на Северо-Западе и Северо-Востоке; на юге на протяжении нескольких столетий земледельцы находились в тесных контактах с кочевниками (хазарами, печенегами, торками, половцами). В последнем случае, представители кочевнических обществ в целом не вошли в новый этнический состав страны, в отличие от скандинавов, которые через несколько поколений «растворились» в восточнославянском большинстве. Иная судьба прослежена у балтов, которые до расселения на их землях новых переселенцев составляли основную группу субстратного элемента. Часть из них была ассимилирована славянами, а другая часть развивалась собственным путем и в дальнейшем сформировала государство под названием «Великое княжество Литовское, Русское и Жемайтійское». Иная доля ожидала финно-угров на Севере Восточной Европы и в Поволжье: попав под административный прессинг со стороны древнерусских князей, местное древнее население явилось одним из компонентов будущего авторитарного Московского государства.

Вероятно, следует учитывать старую точку зрения М. Алешковского и В. Янина, согласно которой изучение процесса формирования северных урбанизационных центров, и в первую очередь, Великого Новгорода, предполагает участие в нем не только славянского компонента, но и иных составляющих, в первую очередь финского субстрата.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Русь, Русская земля, государство, этнос, восточные славяне, кочевники, балты, финно-угры, монархические и республиканские тенденции.

Oleksandr P. Motsia

Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, DSc, Head of the Old Rus and Medieval archaeology Department in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

KIEVAN RUS: SOME REGIONAL FEATURES OF STATE AND ETHNIC DEVELOPMENT

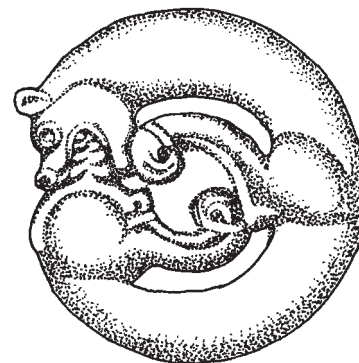
The insufficient knowledge of the processes of state development of the society of Kievan Rus, known to contemporaries as “Rus” or “Rus Land”, suggests once again addressing the issue of the impact on this global event of a historical scale associated with the transition from primitive communal relations in the Eastern Slavic world to civilizational, on the part of multiethnic components in the composition of the local population in different regions of the country. After all, it is known that Rus, besides the Slavs-autochthons, inhabited the Balts and Finno-Ugrians in the North-West and North-East; for several centuries, in the south, farmers were in close contact with nomads (Khazars, Pechenegs, Torques, Polovtsy). In the latter case, representatives of nomadic societies as a whole did not enter the new ethnic composition of the country, in contrast to the Scandinavians, who, after several generations, “disappeared” in the East Slavic majority. A different fate was traced for the Balts, who, before the resettlement of new settlers on their lands, constituted the main group of the substrate element. Some of them were assimilated by the Slavs, and the other part developed in its own way and subsequently formed a state called the Grand Duchy of Lithuania, Rus and Samogitia. A different share was expected of the Finno-Ugrians in the North of Eastern Europe and in the Volga region: having come under administrative pressure from the Old Rus princes, the local ancient population was one of the components of the future authoritarian Moscow state.

Probably, there should be taken into account the old point of view of M. Aleshkovsky and V. Yanin, according to which the study of the formation of northern urbanization centers, and, first of all, Novgorod the Great, involves not only the Slavic component, but also other components, primarily the Finnish substrate.

К е у о р д с: Rus, Rus land, state, ethnos, Eastern Slavs, nomads, Balts, Finno-Ugric peoples, monarchical and republican tendencies.

References

- Bagrianorodnyi Konstantin. 1991. *Ob upravlenii imperiei*. Moskva.
- Danilevskii, I. N. 2001. *Russkie zemli glazami sovremennikov i potomkov (XII-XIV vv.)*. Moskva.
- Etnichna istoriia davnoi Ukrainy*. 2000. Kyiv.
- Ivanov, V. V., Toporov, V. I. 1958. *K postanovke voprosa o drevneishykh otnosheniakh baltskikh i slavianskikh iazykov*. Moskva.
- Kliuchevskii, V. O. 1987. *Kurs russkoi istorii*, I. Moskva.
- Kolchin, B. A. 1957. Russkii feodalnyi gorod Velikii Novgorod. *Sovetskaia arkhologiia*, 3, p. 278-288.
- Kotliar, M. F. 1998. *Halytsko-Volynska Rus*. Ukraina kriz viky, 5, Kyiv.
- Kotliar, M. F. 2002. *Istoriia davnorusskoi derzhavnosti*. Kyiv.
- Liopys Ruskyi*. 1989. Za Ipatskym spyskom pereklev Leonid Makhnovets. Kyiv.
- Lebedev, G. S. 1985. *Epokha vikingov v Severnoi Evrope*. Istoriko-arkheologicheskie ocherki. Leningrad.
- Novgorodskaiia pervaiia letopis starshogo i mladshogo izvodov*. 1950. Moskva; Leningrad.
- Paips Richard. *Rossiiia pri starom rezhyme*. Moskva, 2004.
- Petrov, A. V. 2003. *Ot iazychestva k Sviatoi Rusi. Novgorodskie usobitsy. K izucheniiu drevnerusskogo vechevogo uklada*. Sankt-Peterburgh.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1962. Lavrentevskaia letopis i Suzdalskaia letopis po Akademicheskemu spisku, I. Moskva.
- Robinson, A. N. 1980. *Literatura Drevnei Rusi v literaturnom protsesse srednevekovia XI-XIII vv*. Moskva.
- Russkie letopisi*. 2001. Novgorodskaiia pervaiia letopis starshogo i mladshogo izvodov, 10. Riazan.
- Svod drevneishykh pismennykh izestii o slavnaikh*. 1991. I. Moskva.
- Tolochko, A. P. 1992. *Kniaz v Drevnei Rusi: vlast, sobstvennost, ideologiya*. Kyiv.
- Tolochko, P. P. 1983. *Drevnii Kiev*. Kyiv.
- Tolochko, Petro. 1996. *Kyivska Rus*. Kyiv.
- Tolochko, P. P. 2001. Variagi v Yuzhnoi Rusi. *Arkheologicheskie vesti*, 8, p. 250-257.
- Tolochko, P. P. 2018. *Kiev i Novgorod v X-XIII vv. Istoricheskie ocherki*. Kyiv.
- Tretiakov, P. N. 1966. *Finno-ugrt, baltt i slaviane na Dnepre i Volge*. Moskva; Leningrad.
- Yanin, V. L., Aleshkovskii, M. Kh. 1971. Proiskhozhdenie Novgoroda (k postanovke problemy). *Istoriia SSSR*, 2, p. 32-61.
- Yanin, V. L. 1997. *Ocherki kompleksnogo istochnikovedeniia. Srednevekovyi Novgorod*. Moskva.

D. D. Klochko *

ON ONE OF THE WEAPON TYPES OF CIMMERIAN TIME

The article is dedicated to the analysis of bimetallic swords and daggers of Cimmerian time, which were found both at Ukrainian territory and neighboring countries. The previously known and new findings are analyzed.

Key words: Northern Pontic Region, Cimmerians, Karasuk daggers, bimetallic swords and daggers.

The subject of Cimmerian weapons of East and Central-East Europe was initially raised by O. I. Terenozhkin in his article “Kimmeriiskie mechi i kinzhaly” in 1975, which was a part of “Skifskiy mir” collection (Тереножкин 1975, с. 3—34). O. I. Terenozhkin further developed this topic in his work “Kimmerijczy” (1976), where a separate chapter is dedicated to the swords and daggers. However, Oleksii Ivanovych managed only to divide pre-Scythian daggers from North Caucasus into variants, leaving most of the weapons without further attention and division into types. Based on his work the type of bimetallic swords and daggers with cross-shaped handle was specified. In the scientific literature of that time, such type was called BMK KR (“Биметаллические мечи и кинжалы с крестовидной рукояткой” in Russian). In 1970—1990-ies the Cimmerian weapons were a subject of interest of many scientists, including V. Podborsky (1970), S. L. Dudarev (Дударев 1991; 1999), J. Chochorowsky (1993), S. V. Makhortykh (Махортых 1997) etc. Three assumptions were made about the genesis of the weapons:

— bimetallic weapons with cross-shaped handle originated from the North Pontic Region, based on

the Karasuk type daggers, which was supported by O. I. Terenozhkin himself;

— bimetallic weapons with cross-shaped handle originated from the Caucasus and spread to the East and Central-East Europe from there, which is supported by scientists including S. L. Dudarev and S. V. Makhortykh;

— B. A. Shramko in 1977 assumed that these weapons did not have a specific center of origin (Дударев 1999, с. 27—28). Later the subject seems to evade the attention of scientists, however, the amount of the artifacts found in recent years in Ukraine, which have the morphologic signs of BMK KR type allows returning to the subject.

The aim of the paper is the examination and analysis of bimetallic swords and daggers of Cimmerian time, the handles of which have the same or similar features, which allows combining them into one type. The weapons of this type are found on wide area: from the west region of modern Russia (at the east) to the east borders of the Germany (at the west).

The type has the following general features: non-ornamented bronze handle with cylinder hilt, mushroom-shaped pommel and the crossguard. The weapon is very practical: the guard provides the protection for the wrist against enemy blade, and with the required agility could have been used as the stunning weapon just as the pommel, which could have been no less dangerous then the blade. Also the pommel was used as the counterweight for the blade. Such handles were forged in ceramics forms. Such complexity of the handles can be the sign of the Cimmerian sword-fight development, possible even to the level of fencing. It is indirectly indicated by the absence of the stirrups at that time that makes mounting fighting impossible (even though

* KLOCHKO Danylo Dmytrovykh — Master program student. Archaeology Department, Faculty of Humanities, National University of “Kyiv-Mohyla Academy”, ORCID 0000-0002-2154-5611, klochko.danil@ukr.net

some figures of that time (for example, on the sarcophagus at Klazomenai (fig. 1) (Дьяконов 1956, илл. 41), suggest otherwise), therefore, the combats happened on foot. Obviously, some features (the width of hilt, the length of the guard, etc.) can be different, since various weapons were crafted on different territories at different time by various masters, but the general pattern remained the same.

In order to make a picture of bimetallic swords and daggers of Cimmerian time spreading, the artifacts will be examined and analyzed from east to west.

The predecessors of these weapons are the so-called Karasuk daggers. According to N. L. Chlenova they originate at Minusinsk Hollow (Krasnoyarsk krai, Russia) (Членова 1976, с. 71; табл. 3). Later such weapons spread to the North China and Ordos (fig. 2: 1—5) in the east to the North Pontic Region in the west (fig. 2: 6—7) (Членова 1976, табл. 9; Mounted Nomads of Asian Steppe 1997, p. 37). Upon arrival to the North Pontic Region the people of Karasuk culture met with local people, who knew the iron at that time, judging by the archaeological findings. Therefore, as a result of combination of Karasuk technologies with local resources, the bimetallic swords and daggers with cross-shaped crossguard occurred.

The first weapon to be examined is the bimetallic sword with bronze handle and iron blade, which was found near Biljarsk village at modern Tatarstan (fig. 3: 1). The handle has big mushroom-shaped pommel and long straight crossguard. According to O. I. Terenozhkin, the sword's handle is i-beam in section (Тереножкин 1976, с. 117).

In the west (Dionkino village, Volsk district, Saratovo Region) the bimetallic dagger was found (fig. 3: 2). It has the following specifics within the type: narrow hilt, long and thin guard, small pommel, narrow and rhomboid in section blade. The handle is 10,5 cm long, the blade is 2 cm wide (Тереножкин 1976, с. 125). The lengths of the handle and of the blade are disproportional, which allows assuming that the blade was damaged and later the damaged edge was sharpened.

Three artifacts of the type were found in the north of Caucasus. The first one is the handle from Mugergan grave field (Dagestan) (fig. 3: 3). O. I. Terenozhkin called it the handle of the sword, however, it remains questionable since the blade decayed almost completely (Тереножкин 1976, с. 110). Comparing to others, this handle has a specific feature: the guard is not straight, but slightly inclined to the blade. It can be explained by either casting mold defect or the transformation into later forms. The latter would indicate that the finding

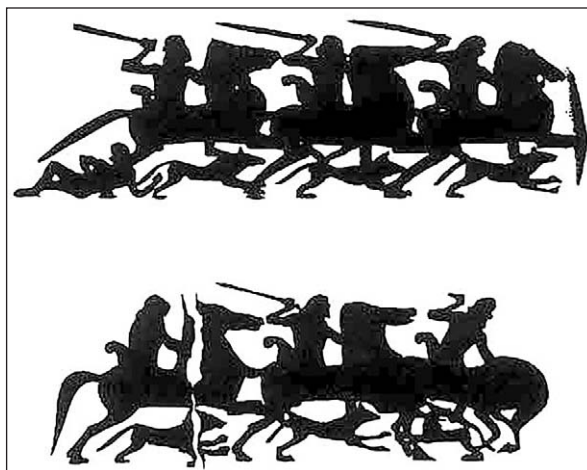

Fig. 1. The image from Klazomenai sarcophagus

from Mugergan grave field is somewhat earlier than others examined in the article.

The dagger from Serzhen-Yurt grave field has a little hole on one side of its crossguard (Тереножкин 1976, с. 114) (fig. 3: 4). There are only three daggers including this one, which have such feature. The blade of the dagger does not have the fuller. Only a few other artifacts have the same feature,

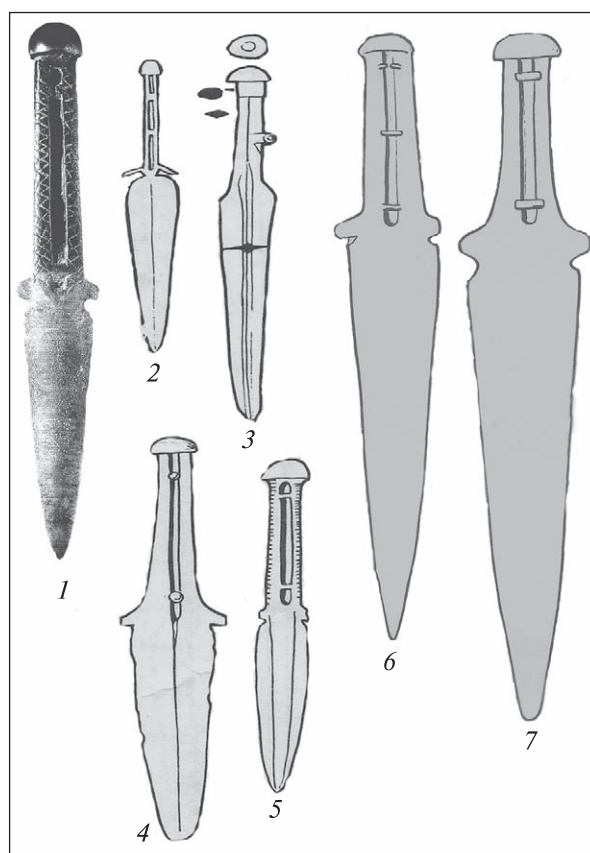

Fig. 2. The Karasuk type daggers: 1 — North China; 2 — North China; 3 — Ordos; 4 — Ordos; 5 — Ordos; 6 — Sybotiv; 7 — Kyiv Region

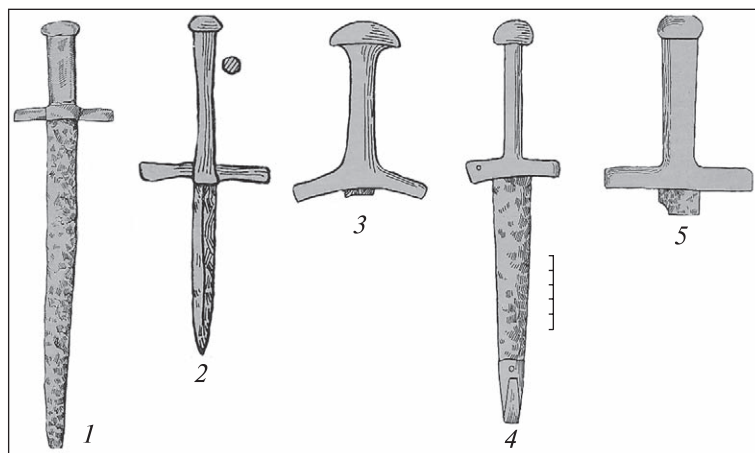

Fig. 3. Bimetalllic weapons from Russia: 1 — Biljarsk; 2 — Diomkino; 3 — Muger-gan grave field; 4 — Serzhen-Yurt grave field; 5 — Kislovodsk

however, it is impossible to be sure, since some of the findings do not have the blade. Still, the weapons without the fuller are probably older than those with it, as the appearance of such a detail is the sign of technology development. Also, the dagger from Serzhen-Yurt has a part of the scabbard on the edge of its blade.

At the grave field near the city of Kislovodsk the large amount of weapons of different variants and types were found in its time, including the one that this article is dedicated to (Тереножкин 1976, с. 125). Unfortunately, just as some other findings, it has only the bronze handle and small piece of the blade. Therefore, it's impossible to say whether it was a sword or a dagger (fig. 3: 5). Similar artifact (6 cm long) was found recently near Mariupol (accidental finding 17.05.19) (fig. 4: 1). However, the blade didn't remain.

Two other findings come from Kharkiv Region. The first one is a well-preserved bimetalllic sword (accidental finding 28.11.14) (fig. 4: 2). It has wide hilt with flattened mushroom-shaped pommel and long narrow crossguard. The blade most likely had the fuller. The second finding is a bronze handle with mushroom-shaped pommel which is similar to the one of the sword. The crossguard is approximately 8,5 cm long, the total length of the handle is 9 cm and it is wider than the blade. The blade is preserved partly, its width is 3 cm. The artifact was found in October 2019 (accidental finding 05.10.19) (fig. 4: 3).

The most famous Cimmerian time weapon, which was found in Ukraine, is the bimetalllic sword discovered as a part of the treasure at Subotiv settlement (Тереножкин 1976, с. 82—84). The total length of the sword is 1,08 m, the blade is 94,8 cm long. The bronze handle is inlaid with the imitation of the spiral (fig. 4: 4). It is assumed that this decoration had a practical meaning: for the better grip, the handle was coiled by the leather stripe,

which was fixated by the spiral. Despite these two specific features, the sword is within the type due to the materials and handle shape including the crossguard and the pommel. The bronze bouterolle was found at the edge of the blade. This indicates that the sword was carried on a belt with the edge of the blade touching the ground if not constantly being dragged. Could the swords of such size be carried behind the back? It is really doubtful, considering the number of anthropological nuances, first of all — the length of the hands. The alternative — on the shoulder with the scabbard, but such option does not require the tough bouterolle at the edge. Therefore, the owner of the sword was not a high man. It is possible that originally the sword (without the scabbard with bronze bouterolle) belonged to someone with more appropriate complexion and later became the property of his last owner as the inheritance, a gift or a trophy. The first two assumptions suggest the close relationship between people of Chernoles culture who occupied Subotiv settlement and people of Chernogorivka culture who were proto-Scythians, according to V. I. Klochko (Клочко 2009). The C14 dating indicates that the sword was the coeval of Subotiv settlement deacease (the end of IX — beginning of VIII cen. BC) (Klochko et al. 1998, p. 672). However, the treasure, where the sword comes from, also included artifacts attributed to the local Chernoles culture, which means that the sword belonged to the settlement resident. The handle of the “Subotiv sword” has an analogy — the Karasuk sword from Andreevskoe lake (outskirts of Tumen, Russia) (Членова 1976, табл. 7: 1-Б) (fig. 5). The handles are identical: mushroom-shaped pommel, the hilt surrounded with the spiral, small and straight crossguard. However, the handle is the only similar thing of two swords: the blade of “Andreevskoe sword” is made of bronze and is much smaller comparing to “Subotiv sword” making it similar to Karasuk pro-

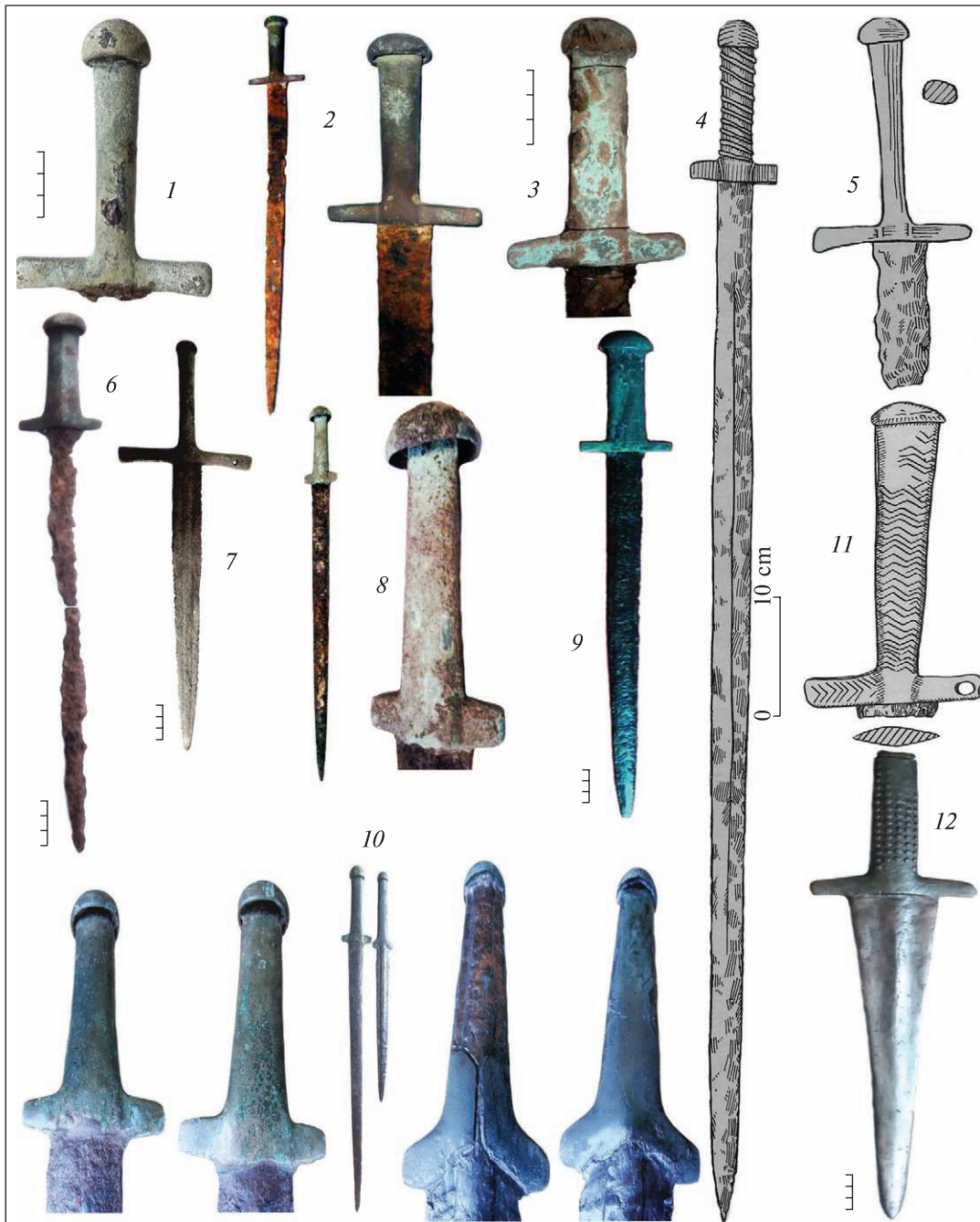

Fig. 4. Bimetallic weapons from Ukraine: 1 — Mariupol; 2 — Kharkiv Region; 3 — Kharkiv Region; 4 — Subotiv; 5 — Holoviatyno; 6 — Kropyvnytskyi Region; 7 — Vinnytsia Region; 8 — Vinnytsia Region; 9 — Vinnytsia Region; 10 — Khmelnytska Region; 11 — Suvorovo; 12 — Lviv Region

totypes. Despite this, the connections between the regions of initial Karasuk daggers spreading and North Pontic Region are obvious.

Another well-known (and also accidental) finding is a dagger from Holoviatyno village Smilianskyi district in Cherkasy Region (Тереножкин 1976 c. 70) (fig. 4: 5). According to O. I. Terenozhkin, V. Podborsky named one of two dagger variants of Central-East Europe after this one. Other weapons included by V. Podborsky to this type will be exam-

ined later. The artifact has a typical bronze handle: a small mushroom-shaped pommel, a rather long crossguard. The handle is 10,5 cm long, the blade is 2,5 cm wide. The fuller is absent. The blade was preserved partly (approximately 6 cm), therefore, only a small pommel can be considered as a feature of this artifact in favor of being a dagger and not a sword, and it cannot be considered a solid evidence.

50 cm long bimetallic sword was found near Kropyvnytskyi at the end of 2018 (accidental find-

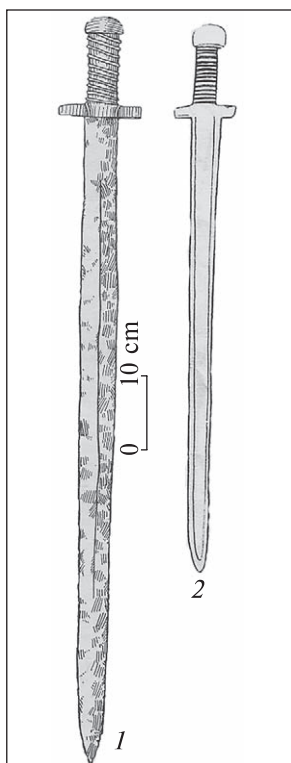

Fig. 5. Bimetallic sword from Subotiv (1) and bronze sword from Andreevskoe lake (2)

ing 12.12.18) (fig. 4: 6). The length of the handle is approximately 9 cm. The guard is short and somewhat asymmetrical. The iron blade is preserved completely, however, is in bad condition, therefore, it is impossible to determine the presence of the fuller.

The large amount of findings comes from Vinnytsia Region. The most recent is a 39 cm long weapon found in the middle of 2018 (accidental finding 24.05.18). The handle is 15 cm long. The pommel is small, the guard is long and has a small hole on one side, which is similar to the hole on the crossguard of the dagger from Serzhen-Yurt grave field (fig. 4: 7). The blade is well-preserved and has a fuller. It is possible that the blade was longer originally, just as with the dagger from Diomkino village. The handle of the sword that was discovered in 2017 has an unusual disposition of the pommel, which appears to be an added detail (accidental finding 27.08.17). It is possible that its own pommel was lost in the fight and later negligently replaced (fig. 4: 8). This fact indicates two things — the importance of the pommel and the caring attitude to the sword. The reasons for the latter can be different — from sentimental (the sword was a gift or a family relic) to economical (inability to acquire another sword). Short crossguard and the absence of the fuller are the signs of the sword's archaic origin. The third sword was found in 2016

(accidental finding 18.05.16). The total length is approximately 35 cm, the handle is approximately 8,5 cm. The bronze handle is quite wide, the guard is narrow and small (fig. 4: 9). Therefore, the sword has direct analogies with the examined swords from Kharkiv Region, Kropyvnytskyi and two former swords from Vinnytsia Region.

An interesting treasure was found in Khmelnytska Region in 2015 (accidental finding 27.02.15). It includes two bimetallic swords of different size (fig. 4: 10). The long swords have a wide handle, a large pommel and a short crossguard. The blade does not have the fuller. The guard on the short sword inclines to the blade. Its form and the size of the sword makes it similar to the weapons of Scythian time. In other words, the treasure contains swords of two types divided chronologically — archaic Karasuk form and transforming pre-Scythian. This does not mean that the swords themselves came from different periods, especially considering the fine preservation of them both. The archaic form could have been the tribute to the tradition. The usage of the swords remains questionable — either the long or the short ones could have been used depending on the situation, but also both of them could have been used simultaneously — the long sword was used for strikes, while the short one — for the blocks and counterattacks. The question of simultaneous usage of swords will be additionally examined below.

One more classical artifact of this type is a handle, which comes from the burial 2 of mound 5 near Suvorovo village (Ismail district, Odessa Region). It was described by O. I. Terenozhkin in his work (Тереножкин 1976, с. 64—65). Only the piece of blade remained, but its width was 2 cm. The handle is 9,6 cm long, its surface is covered by a zigzag ornament, the crossguard has a hole, which is much bigger than the hole on the crossguards of daggers from Vinnytsia Region and Serzhen-Yurt grave field (fig. 4: 11). It is possible that the hole was used for the noose, which surrounded the wrist in order not to lose the weapon during the battle. However, the presence of such a hole with a loop would negatively affect the efficiency of the attacks. An alternative was presented by S. L. Dudarev in 1999. Judging by the images from “Cimmerian steles” the author suggested that the loops, which were coming through the holes, were used to connect to the belt (Дударев 1999, с. 95). Primarily, such a stele was found at Kizburun-I settlement (Kabardino-Balkarian republic, Russia) (fig. 6: 1). The image from the sculpture can really be interpreted as the connection of the dagger to the belt through the hole. Also, this and other steles show that the

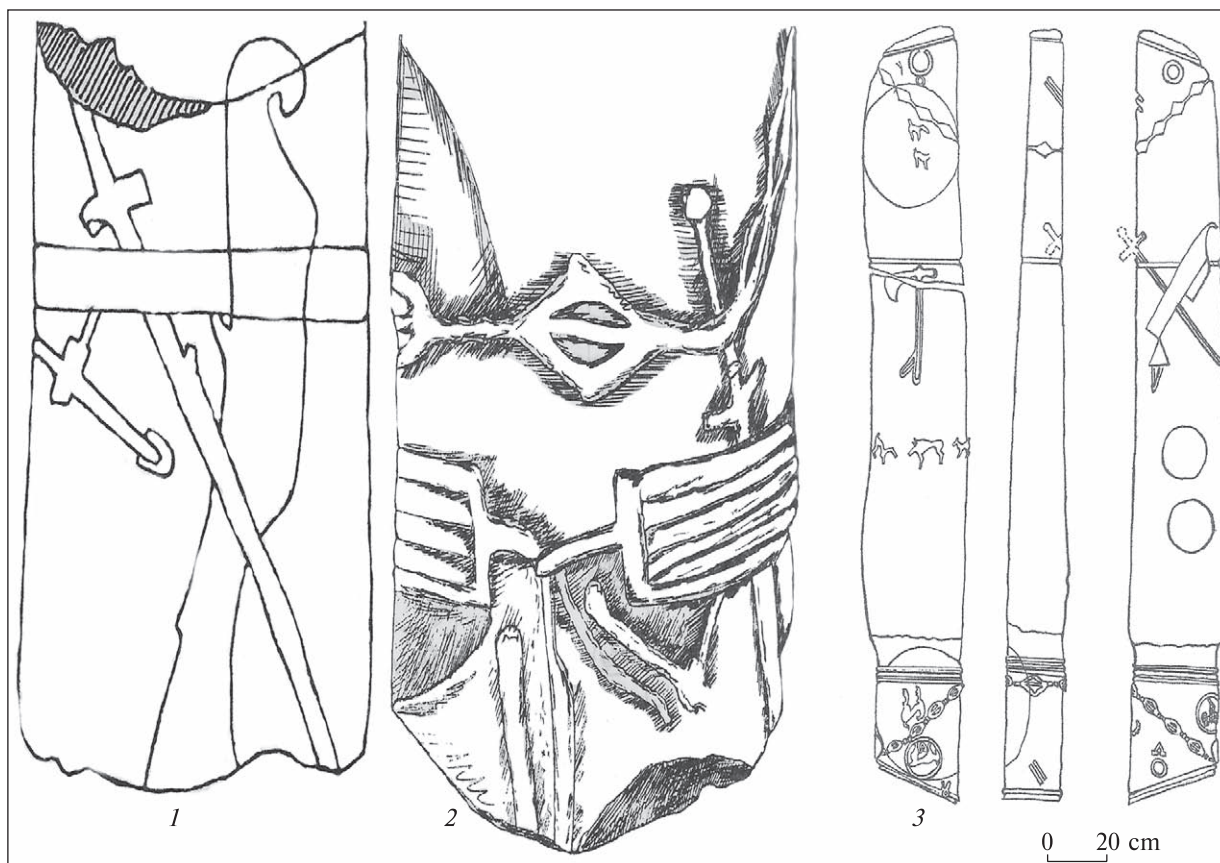

Fig. 6. Steles of Cimmerian time: 1 — Stele from Kizburun-I settlement (fragment); 2 — Stele from Armavir museum (fragment); 3 — Stele from Zubovsky small village

sword in the scabbard was held behind the belt or perhaps between its layers (fig. 6: 2). The questions rise: why were some daggers not carried the same way? And how practical this way of caring was? Two explanations are possible: the lace could have been weak enough to be torn by sudden and rush move or it could have been tied the way it could have been easily untied. Another explanation, which seems to be appropriate is that such daggers were the marks of a high rank in the society and were either completely decorative or were used only in ritual purposes (for instance, during a noble duel, etc.). The image on the stele is quite schematic, therefore it is hard to determine the connection algorithm between the dagger and the belt correctly as well as to answer to the raised questions.

Also, the steles provide us with the information about the battle arts in Cimmerian times: double caring (stela from Zubovsky small village (fig. 6: 3)) and possible simultaneous using of long and short weapons (a sword and an axe or a sword and a dagger), which also indicates the high level of sword-fight tradition at that time.

The bimetallic dagger found in Lviv Region in 2018 has interesting features (accidental finding 11.05.18). Its total length is 40 cm. The blade

is well-preserved and is approximately 5,5 cm wide at its top, but becomes thinner upon moving to the edge. The handle is approximately 9 cm long. The size of the crossguard is middle and the pommel is lost (fig. 4: 12). The hilt deserves a special attention. It is covered with small bolsters, presumably for the better grip. There is only one other object with this technique: bronze Karasuk dagger found at Tomsk grave field (West Siberia) (Членова 1976, табл. 7: 5) (fig. 7). Just as the handles of swords from Subotiv settlement and Andreevskoe lake it is a mark of close connections between Karasuk culture and North Pontic Region.

After reviewing the classical findings of Russia and Ukraine and also examining new artifacts in Ukraine, we are going to look at the western analogical findings. As it was said, the type of such artifacts was called after the artifact from Holoviatyno village by V. Podborsky. The alternative name was suggested by J. Chochorowsky — “Leibniz type” after one of the local findings (1993, p. 113). Such name seems incorrect since some scientists (including S. V. Makhortykh) consider that the sword from Leibniz as well as other artifacts of this “type” are not authentic products, but were brought to those lands by nomads during their campaigns. It is supported by the ab-

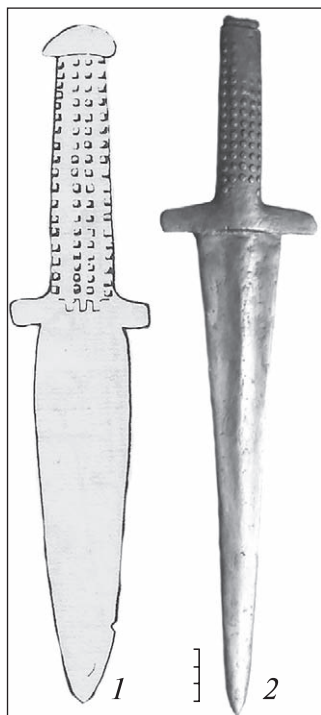

Fig. 7. Karasuk dagger from Tomsk grave field (1) and the dagger from Lviv Region (2)

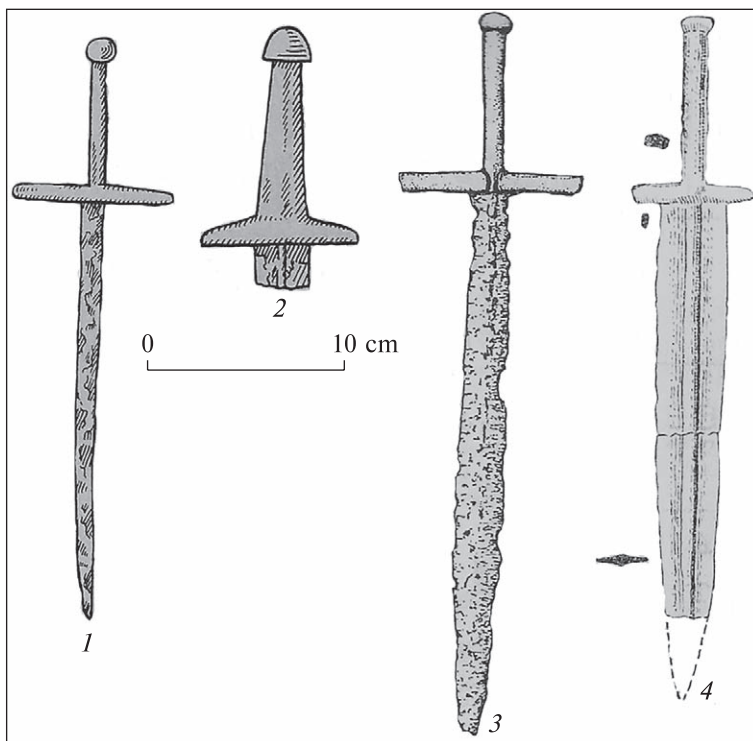

Fig. 8. Bimetalllic weapons at Europe: 1 — Penade; 2 — Komarno; 3 — Leibniz; 4 — Klein Neudorf

sence of findings that would support the local origin of such weapon (Makhortykh 2008, p. 171). In other words, the so-called “Leibniz type” is the western variant of bimetalllic weapons with cross-shaped handle from North Pontic Region just as findings from Russia are the eastern variant.

The most eastern artifact of this western variant is a bimetalllic dagger found in Penade village (Romania) (fig. 8: 1). The total length of the dagger is 39 cm. The pommel is somewhat atypical: it is not mushroom-shaped, but has a shape of a ball. The crossguard on the other hand is rather typical — long and straight. Despite the advance form of the dagger, the blade does not have a fuller (Тереножкин 1976, с. 121).

From Komarno village (Slovakia) comes a bronze handle, which O. I. Terenozhkin considered as a handle of a dagger (fig. 8: 2). Generally, it is similar to the rest of the artifacts, however, the crossguard has a unique feature of the nervure (the protruding rib) (Тереножкин 1976, с. 120). The most obvious explanation is the production specifics, however, the possibility of aesthetic aspect is high as well. Last, but not least, such feature can be a result of damages inflicted on the crossguard by enemy's blade. Also, the signs of a fuller are visible on the fragments of the blade.

The sword from Leibniz (Austria), which gave the name to J. Chochorowsky's typology, has all

features of the type: a bronze handle, a small mushroom-shaped pommel and a long straight cross-guard (fig. 8: 3). The iron blade does not have a fuller and is 45,5 cm long. The rectangular piece of the scabbard remained as well near the handle (Chochorowsky 1993, p. 114).

The most western artifact of the type was found at the beginning of the previous century near Klein Neudorf village in Eastern Germany. The handle itself is typical, however, the dagger has some specific features (fig. 8: 4). First of all, unlike the rest of the examined weapons, it is completely bronze, similar to Karasuk prototypes. The blade is much wider comparing to bimetalllic weapons. The wide blade is a typical feature of all bronze weapons that is a result of questionable toughness of the metal. The blade has a clearly visible fuller, the total length of the dagger is 34 cm (Тереножкин 1976, с. 121). Just as the finding from Khmelnytska Region in 2015, the dagger was found alongside weapons of another type.

To sum up, the following conclusions can be made: after spreading to the North Pontic Region from Siberia, the Karasuk daggers evolve on this territory into bimetalllic weapons with cross-shaped handle. It happened as a result of two factors: the conflicts during the migration processes and the adaptation of iron. The effectiveness of the weapons is indicated by the wide area of their spread-

ing — from Northern Caucasus in the east (Tatarstan, if including the lone findings) to the eastern edges of Germany in the west — which marks the zone of Protoscythian campaigns. The theory of North-Pontic origin of the bimetallic weapons with cross-shaped handle is supported by a large amount of findings on this territory both classical and new. Most of them are concentrated in Podillia, therefore the conflicts between people of Chernogorivka culture (the owners of bimetallic weapons with cross-shaped handle) and local peoples happened quite often (but obviously were not constant), which seems natural considering their closeness. Unfortunately, the present findings cannot help us answer the question of the location, where proto-Scythian smiths “got acquainted” with the iron and adapted it to their products.

Дударев, С. Л. 1991. *Из истории связей населения Кавказа с киммерийско-скифским миром*. Грозный.
Дударев, С. Л. 1999. *Взаимоотношения племен Северного Кавказа с кочевниками Юго-Восточной Европы в предскифскую эпоху*. Армавир.

Дьяконов, И. М. 1956. *История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э.* Москва; Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
Клочко, В. И. 2009. Происхождение скифов. *Эпоха раннего железа*. Ред: Бессонова, С. С. Киев; Полтава.
Махортых, С. В. 1997. Происхождение и хронология бронзовых ножей Северного Кавказа X-VIII вв. до н.э. *Памятники предскифского и скифского времени на Юге Восточной Европы*. МИАР, I. М.
Тереножкин, А. И. 1975. Киммерийские мечи и кинжалы. *Скифский мир*. Киев: Наукова думка.
Тереножкин, А. И. 1976. Мечи и кинжалы. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.
Членова, Н. Л. 1976. *Карасукские кинжалы*. Москва: Наука.
Chochorowsky, J. 1993. Znajdziska horyzontu kimmerijskiego w Europie Srodkowej. *Ekspancja kimmerijska na tereny Europy Srodkowej*. Kraków: Uniwersytet Jagiellonski.
Klochko, V. I. et al. 1998. The chronology of the Subotiv settlement. *Radiocarbon*, vol. 40, № 2, pp. 667-673.
Makhortykh, S. V. 2008. On the question of Cimmerian imports and imitations in Central Europe. In: Biehl, P. F., Rassamakin, Yu. A. (eds.). *Import and imitation in archaeology*. Beier & Beran, Langenweißbach, pp. 167-186.
Mounted Nomads of Asian Steppe. 1997. *Chinese Northern Bronzes*. Tokyo.
Podborsky, W. 1970. *Mahren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit*. Brno.

Received 27.03.2020

Д. Д. Клочко

Студент-магістрант, кафедра археології, Національний університет “Києво-Могилянська академія”,
ORCID 0000-0002-2154-5611, klochko.danil@ukr.net

ПРО ОДИН З ТИПІВ ЗБРОЇ КИММЕРІЙСЬКОГО ЧАСУ

Біметалеві мечі та кинжалі з хрестоподібним руків'ям були предметом активного вивчення у 1970—1990-х рр. Серед дослідників тією чи іншою мірою відзначилися такі науковці як О. І. Тереножкін, В. Подборський, С. В. Махортых, Я. Хохоровський, С. Л. Дударев та ін. Під час вивчення теми з'явилися три концепції походження зброї зазначеного типу: північно-причорноморська, кавказька та поліцентрична. За останні роки не було праць, в яких би дослідники розглядали мечі та кинжалі цього типу. Значний обсяг нових знахідок на території України дозволяє повернутися до цієї теми, одночасно розглянути знахідки вже відомі, а також ввести до наукового обігу нові.

З урахуванням порівняння східносибірських та українських знахідок, пропонується така гіпотеза: прототипами біметалевої зброї з хрестоподібним руків'ям є бронзові кинжалі карасукської культури, на подальшу трансформацію яких на території Північного Причорномор'я вплинуло опанування заліза, а також розвиток бою на мечах. Розвинута форма руків'я (наявність перехрестя (гарди) та грибоподібного навершя) вказує на існування повноцінного фехтування. Значна зона поширення знахідок (від Татарстану на сході до німецько-польського кордону на заході) вказує на територію військових походів загонів, озброєних біметалевими мечами та кинжалами з хрестоподібним руків'ям, а також засвідчує ефективність зброї. Значна концентрація знахідок цього типу на Поділлі свідчить про близькість цієї території до первинного центру їх виготовлення, однак точно встановити цей центр наразі не є можливим.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, киммерійці, карасукські кинжалі, біметалеві мечі та кинжалі.

Д. Д. Клочко

Студент-магістрант, кафедра археології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
ORCID 0000-0002-2154-5611, klochko.danil@ukr.net

ОБ ОДНОМ ИЗ ТИПОВ ОРУЖИЯ КИММЕРИЙСКОГО ВРЕМЕНИ

Биметаллические мечи и кинжалы с крестовидной рукояткой были предметом активного изучения в 1970—1990-х гг. Среди исследователей в той или иной мере отличились А. И. Тереножкин, В. Подборський, С. В. Махортых, Я. Хохоровський, С. Л. Дударев и др. В процессе изучения, возникло три концепции происхож-

дения оружия данного типа: северно-причерноморская, кавказская и полицентрическая. В последние годы не было работ, в которых исследователями рассматривались бы мечи и кинжалы этого типа. Значительное количество новых находок на территории Украины позволяет вернуться к данной теме, одновременно рассмотреть уже известные находки, а также ввести в научный оборот новые.

Учитывая сравнение восточносибирских и украинских находок, предлагается такая гипотеза: прототипами биметаллического оружия с крестовидной рукояткой являются бронзовые кинжалы карасукской культуры, на дальнейшую трансформацию на территории Северного Причерноморья повлияло освоение железа, а также развитие боя на мечех. Развитая форма рукоятки (наличие перекрестия (гарды) и грибовидного навершия) указывает на существование полноценного фехтования. Значительная зона распространения находок (от Татарстана на востоке, до немецко-польской границы на западе) указывает на территорию военных походов отрядов вооруженных биметаллическими мечами и кинжалами с крестовидной рукояткой, а также свидетельствует об эффективности оружия. Значительная концентрация находок этого типа на Подолье свидетельствует о близости этой территории к изначальному центру их изготовления, однако точно установить этот центр на данный момент не представляется возможным.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Северное Причерноморье, киммерийцы, карасукские мечи и кинжалы, биметаллические мечи и кинжалы.

References

- Dudarev, S. L. 1991. *Iz istorii svyazei naselenia Kavkaza s kimmeriisko-skifskim mirom*. Groznyi.
- Dudarev, S. L. 1999. *Vzaimootnoshenia plemen Severnogo Kavkaza s kochevnikami Jugo-Vostochnoi Evropy v predskifskuiu epokhu*. Armavir.
- Diakonov, I. M. 1956. *Istoria Midii ot drevneishykh vremen do IV v. do n. e.* Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Klochko, V. I. 2009. Proishozhdenie skifov. In: Besonova, S. S. (ed.). *Epokha raniego zheleza*. Kyiv; Poltava.
- Makhortykh, S. V. 1997. Proishozhdenie i khronologia bronzovykh nozhei Severnogo Kavkaza X-VIII vv. do n. e. *Pamiatniki predskifskogo i skifskogo vremeni na Yuge Vostochnoi Evropy*. MIAR, I. M.
- Terenozhkin, O. I. 1975. Kimmeriiskie mechi i kinzhaly. In: *Skifskii mir*. Kyiv: Naukova dumka.
- Terenozhkin, O. I. 1976. Mechi i kinzhaly. In: *Kimmeriitsy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Chlenova, N. L. 1976. *Karasukskie kinzhaly*. Moskva: Nauka.
- Chochorowsky, J. 1993. Znaleziska horyzontu kimmerijskiego w Europie Srodkowej. *Ekspansja kimmerijska na tereny Europy Srodkowej*. Kraków: Uniwersytet Jagiellonski.
- Klochko, V. I. et al. 1998. The chronology of the Subotiv settlement. *Radiocarbon*, vol. 40, № 2, p. 667-673.
- Makhortykh, S. V. 2008. On the question of Cimmerian imports and imitations in Central Europe. In: Biehl, P. F., Rassamakin, Yu. A. (eds). *Import and imitation in archaeology*. Beier & Beran, Langenweißbach, p. 167-186.
- Mounted Nomads of Asian Steppe. 1997. *Chinese Northern Bronzes*. Tokyo.
- Podborsky, W. 1970. *Mahren in der Spatbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit*. Brno.

І. О. Чечуліна *

АТТИЧНА ЧОРНОЛАКОВА КЕРАМІКА З ОЛЬВІЇ В ЗІБРАННІ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ІА НАН УКРАЇНИ

Аттична чорнолакова кераміка — надійне джерело датування археологічних комплексів та культурних нашарувань Ольвії. Колекція кераміки, що експонується в Археологічному музеї Інституту археології НАНУ, — доволі інформативна та цікава з точки зору різноманітності форм та орнаментування. В експозиції представлені як окремі речі, так і цілі комплекси посуду різного часу, переважно класичного та елліністичного.

Ключові слова: аттична чорнолакова кераміка, Ольвія, музейна колекція, Північне Причорномор'я, антична доба, класичний період, елліністичний період.

Чорнолакова кераміка займає особливе місце серед численних категорій імпорту з Аттики до Північного Причорномор'я. Ольвія — як один з найважливіших пунктів на торговому шляху з Афін до узбереж Евксинського Понту — дуже добре демонструє важливість вивчення цієї категорії посуду, чи не найважливішої складової заморської торгівлі.

Аттична чорнолакова кераміка водночас належить і до масового археологічного матеріалу, і до вишуканого столового посуду, який виготовляли не лише в Аттиці. Цю технологію намагались наслідувати у Великій Греції, Малій Азії, на островах Егейського басейну, Македонії та, звичайно, у Північному Причорномор'ї. Проте лише майстрам з Аттики вдалося зберегти технологію, що не змінилася з часом, блискучу якість покриття та вишуканості форм.

У Археологічному музеї ІА НАН України зберігається доволі численна та репрезентативна колекція античних старожитностей, що були знайдені в Ольвії. Це предмети культу, вироби зі скла, кістки, предмети побуту, прикраси, зброя та кераміка. Серед всієї колекції

античного посуду вирізняється чорнолаковий. До дослідженого нами матеріалу належить аттична чорнолакова кераміка, що була знайдена на території Ольвійського полісу, передусім у самій Ольвії, в різні роки експедицією Інституту археології НАН України, переважно з 1962 до 2000 рр.¹

У статті розглянуто шістнадцять цілих посудин з експозиції музею. Переважну більшість складають посудини для пиття вина, що за матеріалами Афінської Агори датуються у межах 500—325 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970)². Це, зокрема, чаші типу «болсал» 420 р. до н. е. — два екз.; канфароподібний килик 340—325 рр. до н. е.; два канфари елліністичного часу з накладним орнаментом кінця IV—III ст. до н. е., канфар класичної форми з канелюрами середини IV ст. до н. е. та один канфар — мікроформа; скіфосоподібний килик 410 р. до н. е.; чаша на високій ніжці 500 р. до н. е.; килик типу «delicate class» 430 р. до н. е. та килик на ніжці середини V ст. до н. е. («viscup»). Окрему групу столового посуду складають миски та тарілки: це миска з відігнутим назовні краєм, рибне блюдо 350—325 рр. до н. е. та солонка середини IV ст. до н. е. До рідкісних знахідок посуду закритих форм належить ойнохоя з рельєфним орнаментом V ст. до н. е.

Найдавнішим серед аттичного посуду, представленого в колекції, є т. зв. блюдо на ніжці («stemmed dish») (рис. 1). Форма складається з неглибокої широкої чаші та високої ніжки. Має стандартні розміри, 8,3 см заввишки, найбільший діаметр у вінцях 19 см. Характерною рисою є зігнутий до середини край вінець, що

* ЧЕЧУЛІНА Ірина Олексіївна — аспірантка кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, лаборант античного відділу Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-3783-6277, irusia500@gmail.com

¹ Речі походять з різних ділянок Ольвії, причому знахідки із розкопок до 1972 р. часто не зберегли свої польові номери, тому зараз нелегко встановити, в яких частинах міста вони були знайдені. Весь керамічний матеріал добре збережений, всі посудини належним чином відреставровані.

² У статті використано термінологію чорнолакового посуду, прийняту за матеріалами Афінської Агори.

Рис. 1. Блюдо на ніжці 0-48-2938

Fig. 1. Stemmed dish 0-48-2938

нагадує валик, з потовщенням на максимальній частині діаметру. Чорнолакове покриття дуже якісне як ззовні, так і зсередини посудини. Особливого декору немає, окрім смуги без покриття із зовнішнього боку валика ніжки. Згідно з типологією, що була розроблена за знахідками з Афінської Агори, цей тип датується близько 500 р. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 9: 958). Аналогічні форми бачимо серед матеріалів Ольвії, зокрема вони походять із Західного теменоса (Русяева, Назарчук 2006, с. 462, 461), Центрального кварталу міста (Назарчук 2014, с. 351), некрополя Ольвії (Скуднава 1988, с. 131—132) та античних міст Чорноморського регіону (Коровина 1987, с. 11; Божкова 2008, с. 121—122; Егорова 2014, с. 183).

Цей тип у різних розмірах був поширений в Атиці з кінця VI до другої чверті V ст. до н. е. Великі миски, ймовірно, застосовувалися для зберігання фруктів, горіхів, оливок. Можливо, миски на високій ніжці могли використовуватися і як пікиси.

Загалом, миски та тарілки різних розмірів та типів були популярними завжди, ймовірно через їх зручність та багатофункціональність, що стосується й цих форм у чорнолаковій техніці. У колекції, зокрема, представлена миска з відігнутим назовні краєм, рибне блюдо та маленька миска — солонка.

Миски з відігнутим краєм («outturned rim») були поширені з останньої чверті V ст. до н. е. Експонат має класичну форму, що складається з широкої неглибокої чаші, що стоїть на низь-

кій кільцевій ніжці з жолобком, вінця трохи потовщені та відігнуті назовні (рис. 2: 1). Розмір максимального діаметра становить 10 см у вінцях та 8,0 см у ніжці, висота 5,7 см. Цей екземпляр за аналогічними матеріалами датується в межах 350—325 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 8: 806). Характерним є орнаментування посудини — всередині розета з чотирьох пальметок (рис. 2: 1). Цікаво, що попри доволі погане покриття, сам штамп виконано дуже ретельно, що не є характерним для IV ст. до н. е. Знахідки посуду з таким орнаментом не раз виявляли в Ольвії раніше (Леви 1940, табл. XVII, XXIII; Папанова 2000, рис. 13). Аналогії знаходимо по всьому Північнопричорноморському регіону: Пантікапеї та поселенні «Чайка» (Егорова 2014, с. 177; 2005, с. 233), Німфеї (Соловьев 2003, с. 141), Херсонесі (Zolotarev 2005, р. 204; Стоянов 2005, с. 51), Мірмеції (Бутягин, Чистов 2005, с. 144—145) та в містах материкової та острівної Греції (Пётрос, Τσουράτσογλου 1997, р. 39; Blonde 2007, р. 41). Характерною відмінністю цього екземпляра є й те, що посудина всередині має коло з червоного покриття, що покриває й штамп. Ймовірно, це сталося через те, що миски ставилися одна на одну і таким чином, саме на це місце не потрапило достатньо кисню, через що посудина всередині набула червоного кольору, замість чорного.

З подібною метою, як і маленькі миски, використовували солонки, вони могли бути різних розмірів та, відповідно, належали до різних підтипів. Для IV ст. до н. е. були характерні маленькі миски та солонки із зігнутим до середини краєм на кільцевій ніжці. Солонка (рис. 2: 2) датується в межах 350—325 рр. до н. е. Особливістю є орнаментация стінок у вигляді канелюр — від вінця до придонного валика. Канелюри вертикальні, всі однакового розміру, йдуть майже паралельно одна до одної; канелюри опуклі, округлі. Розміри посудини стандартні — максимальний діаметр 8,0 см, з висотою 3,4 см (Sparkes, Talcott 1970, fig. 9: 949).

Одним з типів посуду для подавання їжі були різноманітні тарілки, що використовувалися повсякденно. До їх підтипу належать рибні блюда, що досить часто знаходять у чорнолаковому оформленні. Рибні блюда почали повністю покривати лаком близько 400 р. до н. е., проте ці екземпляри не численні, їх продовжують використовувати протягом елліністичного періоду (Rotroff 1997, р. 83—107).

Класичним прикладом рибного блюда є експонат з експозиції музею (рис. 2: 3). Датується в межах 350—325 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott

Рис. 2. Чорнолаковий посуд відкритих форм: 1 — Ол-62-1656 миска; 2 — Ю3А-0-73-492 солонка; 3 — Ол-62-1054 рибне блюдо

Fig. 2. Black-glazed pottery, «opened forms»: 1 — Ол-62-1656 bowl; 2 — Ю3А-0-73-492 saltcellar; 3 — Ол-62-1054 fish plate

1970, fig. 10: 1072). Блюдо має середні розміри — найбільший діаметр 18 см, висота 3,2 см. Форму можна назвати як профільованою, так і «пласкою» — вона утворює широку таріль, від вінець пласка, при переході до центру тарілки утворює «соусницю» — заглиблення у центрі посудини, що, ймовірно, використовували для подавання соусу чи стоку зайвої рідини. Рибні блюда мають характерні для цих форм глибоко відхилені назовні вінця та міцну кільцеву ніжку з жолобком. Подібні таріли відомі у Північному Причорномор'ї: хорі Ольвії, на поселенні Козирка 2 (Данильченко 2000, с. 220), поселеннях на Нижньому Дону (Брашинский 1980, с. 245), некрополях та сільській окрузі Німфею (Грач 1999, с. 223; Соловьев 2003, с. 141), Херсонесі (Стоянов 2005, с. 52), некрополі Істрії (Teleaga, Zirga 2003, Taf. 32, 35), такі само посудини, крім Афін, походять з Пафосу на Кіпрі (Blonde 2007, р. 53).

Окрему доволі численну категорію чорнолакової кераміки становлять посудини для пиття та зберігання вина. Найбільш поширеною формою були килики. До киликів витончених пропорцій належить тип киликів без висо-

кої ніжки (на кільцевому піддоні) — «Stemless». Для архаїчного часу килики цього типу вкрай рідкісні, поширюються після 480 р. до н. е. Килик з експозиції МА ІА НАН України має неглибокий тулуб, низьку ніжку, прямі вінця, що було характерно для початку століття та ребристу поверхню піддону із зовнішнього боку (рис. 3). Розміри стандартні — 10 см у діаметрі вінця, 6,0 см у висоті. Даний килик має особливість, характерну лише для киликів типу «delicate class» — виступ із внутрішнього боку тулуба. Форма датується 430 р. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 5: 487) і належить до класичної серії киликів цього типу з орнаментом. Килик має класичний для цього часу штамп: коло, коло з пальметок, геометрично правильна зірка, промені якої сходяться до центру композиції, з іншого боку завершуються рисочками (див. рис. 3). Зовнішній бік дна прикрашено двома концентричними колами чорного покриття із крапкою посередині. Серед матеріалів Ольвії цей тип знаходять нерідко (Фармаковский 1906, с. 151; 1911, рис. 3, 4; Папанова 2000, рис. 1; Назарчук 2014, рис. 20), як і серед знахідок у містах Причорномор'я: Херсо-

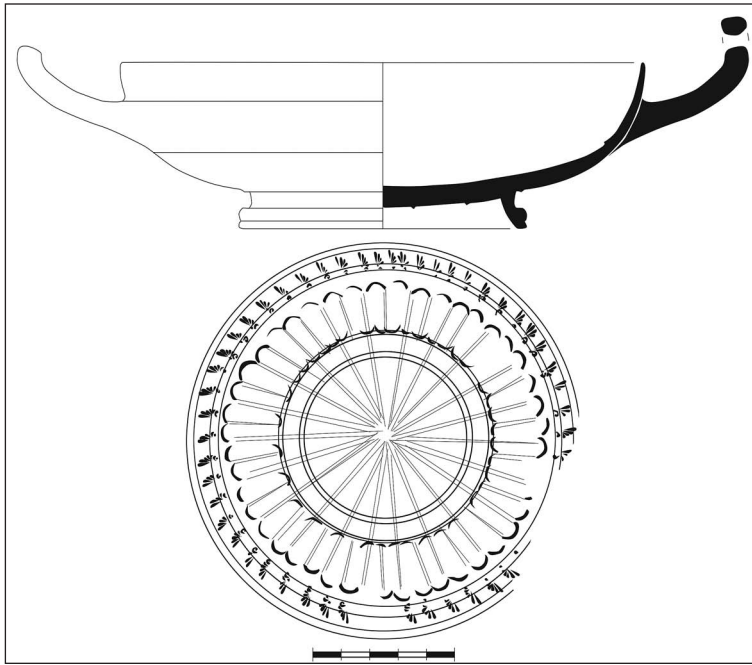

Рис. 3. Килик типу «delicate class»
O-2000/P-25/2732

Fig. 3. Cup, «delicate class» type O-2000/
P-25/2732

неса (Стоянов 2005, с. 50) і поселень його хори Панське-1 (Рогов 2011, с. 197; Рогов, Тункина 1998, с. 168), міст та поселень Таманського півострову (Рогов, Кашаев 2005, с. 209), Єлизаветинського поселення (Брашинский 1980, с. 222; Егорова 2017, с. 22), Аполонії Понтійської (Иванов 1963, с. 180), Гермонаси (Кастаян, Арсеньева 1984, с. 335).

Вишукану групу посуду продовжує килик на високій ніжці («*visur*»), що походить з ботросу, присвяченого Афродіті (рис. 4: 1) (Крапивина 2006, табл. 1: 1; Буйских 2015, с. 16; Bujskikh 2015, р. 241; Rusyaeva 2015, р. 252-255). Цей тип відрізняється прямими відокремленими вінцями, неглибоким тулубом, двома горизонтальними ручками на рівні вінець. Характерною особливістю також є вільний простір без лакового покриття попід ручками. За аналогією форма датується 460 р. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 5: 437). Лакове покриття дуже якісне, блискучого насиченого кольору, розміри менші від стандартних — максимальний діаметр 13 см, висота 5,3 см. Подібні форми були не раз виявлені в Ольвії (Скуднева 1988, с. 131—132; Handberg, Peterson 2010, р. 204; Русьяева, Назарчук 2006, с. 461; 2014, с. 347). Аналогії знаходимо серед матеріалів інших античних міст Чорноморського регіону (Онайко 1980, с. 162; Брашинский 1980, с. 222; Божкова 2008, с. 121—122; Егорова 2017, с. 20).

Серед ольвійських матеріалів середини V ст. до н. е. доволі часто трапляються килики типу «болсал» (Леви 1964, с. 165; Козуб 1974, с. 46; Кастаян, Арсеньева 1984, с. 335). У колек-

ції представлено два екз., що датуються 450—420 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 6: 541). Обидва килики мають стандартні форми — доволі глибоку напівсферичну чашу, охайну ніжку з характерним вигином назовні (рис. 4: 2, 3). Перший менший за розмірами — 10 см у діаметрі та 5,4 см заввишки. Має простий штамп на дні — коло, навколо якого розташовані чотири пальметки (рис. 4: 4). Подібні орнаменти відомі на посудинах, зокрема з некрополя Широкої балки біля Ольвії (Папанова 2000, рис. 3), поселень Таманського півострова (Рогов, Кашаев 1985, с. 210, рис. 10: 4).

Цей килик (рис. 4: 2) належить до комплексу посуду, присвяченого Афродіті, знайденого у ботросі на території Південного теменосу Ольвії (Крапивина 2006, табл. 1, 2; Буйских 2015, с. 16; Bujskikh 2015, р. 241). Із зовнішнього боку дна посвята Афродіті (Rusyaeva 2015, р. 252—255). Килик, що характерно для цього типу посуду, прикрашено ззовні дна колом без лаку, всередині якого намальовано ще два кола.

Другий килик не відрізняється за формою, має трохи більші розміри чаші — 6,4 см заввишки, за такого ж діаметра вінець. Відмінністю є й те, що вінця трохи увігнуті до середини, завершуючи напівсферичну форму чаші. Обидва килики виконані доволі ретельно, чорнолакове покриття якісне, без особливих відмінностей. Подібні форми нерідкісні серед матеріалів античних міст Північного Причорномор'я та їх некрополів (Сорокина 1957, с. 33; Иванов 1963, с. 178; Брашинский 1980, с. 222; Рогов, Тункина 1998, с. 168; Данильченко 2000, с. 219;

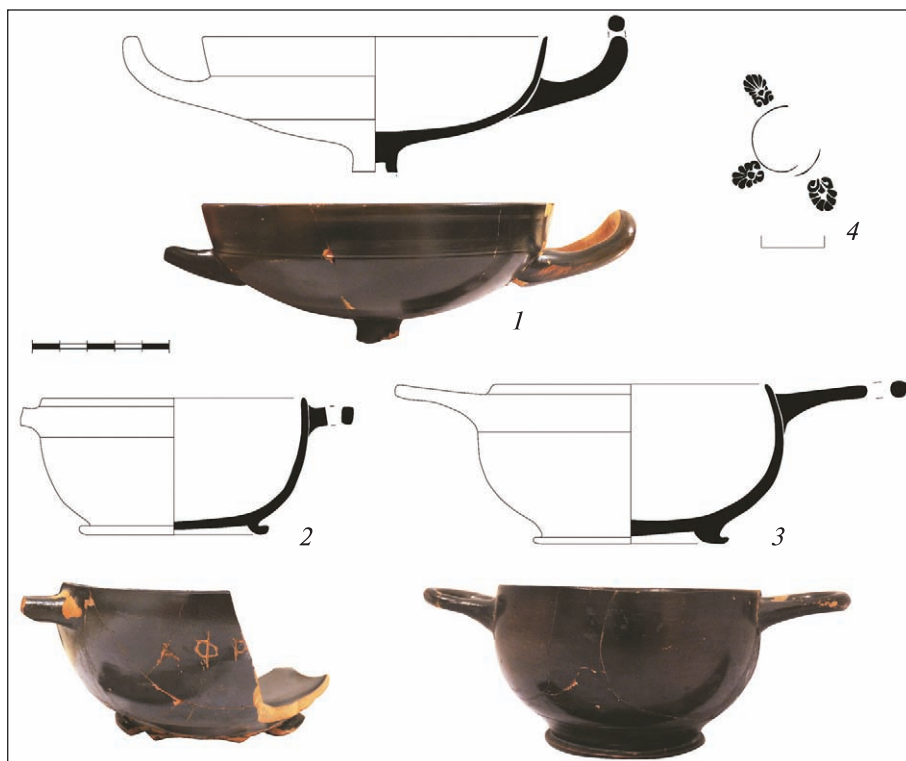

Рис. 4. Чорнолаковий посуд відкритих форм: 1 — 0-2000-р-25-2732 килік на ніжці; 2, 4 — 0-2000-р-25-2197 килік типу «болсал» зі штампом; 3 — АМ-3016-8626 килік типу «болсал»

Fig. 4. Black-glazed pottery, «opened forms»: 1 — 0-2000-p-25-2732 vicup; 2, 4 — 0-2000-p-25-2197 cup, type «bolsal» with stamp; 3 — АМ-3016-8626 cup, type «bolsal»

Рис. 5. Скіфосоподібний килік Ол-47-3024

Fig. 5. Cup-skyphos Ол-47-3024

Рис. 6. Чорнолакові канфари: 1 — O-56-779, AM 2618-7638 мікроформа; 2 — AM-1087-51-94; 3 — ЮЗА - 0-74-410, AM-2621-7640; 4 — AM 1089-5217

Fig. 6. Black-glazed kantharoi: 1 — O-56-779, AM 2618-7638 (microform); 2 — AM-1087-51-94; 3 — ЮЗА - 0-74-410, AM-2621-7640; 4 — AM 1089-5217

Рогов 2011, с. 137, 141; Егорова 2014, с. 187), античних центрів Греції, зокрема некрополя Дервені (Πέτρος, Τσουράτσογλου 1997, р. 136), Елефсіну (Μυλωνάς Γεώργιος 1975, р. 345) та Пафосу на Кіпрі (Blonde 2007, р. 53).

До проміжних типів належать т. зв. скіфосоподібні килики «cup-skyphos» — широкі чаші для пиття. За формою ручок та дна нагадують килики на кільцевому піддоні, проте вони глибші, діаметр значно менший та вінця мають добре профільовану частину, що відігнута назовні. Форма активно виготовлялась у V—IV ст. до н. е. Екземпляр з колекції датується 410 р. до

н. е. (рис. 5). Належить до підтипу з масивними стінками (Sparkes, Talcott 1970, fig. 6: 617), має такі розміри: максимальний діаметр за вінцями 14 см, висота 7,3 см. Форма виготовлена дуже якісно, що характерно для V ст. до н. е. Лакове покриття блискуче, насиченого чорного кольору. На дні має штамп — центральна розета — коло з ов, посередині якого сім з'єднаних між собою пальметок та маленьке коло посередині (рис. 5). Слід окремо зазначити, що штамп нанесений дуже ретельно, охайно, майже всі волюти на пальметках добре простежуються, як і пелюстки. Центральне коло між пальметками

розміщене точно у центрі композиції. Із зовнішнього боку дна залишено вільний простір від чорнолакового покриття, посередині якого коло та кружечок. Форма киліка була досить популярною, відомі аналогії серед матеріалів Ольвії попередніх років (Леви 1940, табл. XVI; Козуб 1979, рис. 14; 1974, рис. 9; Папанова 1993, рис. 10; 2000, рис. 4, 5, 6; Русяєва, Назарчук 2006, рис. 190; Назарчук 2014, рис. 20—24) та серед знахідок з античних міст Західного і Північного Причорномор'я (Іванов 1963, с. 178; Рогов, Тункина 1998, с. 168; Данильченко 2000, с. 219; Рогов 2011, с. 155; Чистов, Домжальський 2003, рис. 10; Бутягин, Чистов 2005, с. 144—145; Егорова 2014, с. 187).

Класичним прикладом посуду для пиття є канфари. Ця форма — другий за популярністю тип відкритого чорнолакового посуду для пиття. Характерною ознакою форми є дві вертикальні ручки, що підіймаються на рівень вінець. Канфари в колекції музею представлені типами класичної серії IV—III ст. до н. е. Це канфар з формованими вінцями, еліністичний канфар з плоскими вінцями та мікроформа-канфар.

Канфар класичної форми, з формованими вінцями (рис. 6: 3) має доволі великі розміри: висота 11,6 см, діаметр вінець 14,8 см (аналогію див.: Alexandrescu 1978, р. 89). Чорнолакове покриття насиченого чорного кольору, на рельєфних частинах покриття затерте, ймовірно, це сліди використання посудини або наслідок поганої збереженості. Тулово посудини прикрашено канелюрами, що пропорційно займають половину канфара. Канелюри опуклі, округлі, досить ретельно вироблені, кожна з них завершується жолобками. Цікаво, що канелюри нанесені й під ручками. Із зовнішньої частини на дно нанесено графіто «РВ ΔI», що, ймовірно, можна інтерпретувати, як скорочення особового імені (Русяєва 2010, с. 90, табл. 3: 7). На внутрішній частині канфар прикрашено штампом (рис. 6: 3). Це досить поширений штамп для цього виду посуду, схожі мають і канфароподібні киліки (Чечуліна 2016, с. 32, рис. 5). У центрі — коло, чотири з'єднані між собою пальметки та ряд насічок навколо. На дні покриття збереглося доволі погано, також, ймовірно, через довге використання, проте досі можна чітко простежити елементи штампу. Лінії, що з'єднують пальметки, були спеціально прокреслені, саме через це, навіть вже без лакового покриття маємо змогу відтворити штамп повністю. За аналогіями з матеріалів Афіньської Агори, форма датується у межах

350—325 pp. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 7: 700; Rotroff 1997, fig. 6, pl. 4: 38). Саме наявність штампу у придонній частині, що обумовлено приземкуватою формою канфару та достатньо широким горлом, є індикатором датування посудини у межах другої половини IV ст. до н. е. Така структура горла дозволяла доволі легко нанести штамп. Відмінністю цього типу канфарів є формовані вінця, що ніби напливають на зовнішній бік посудини. У процесі формування посудини, вінця були трохи зігнуті та завернуті назовні. Всередині вінця немає порожнини, характерної для кінця IV ст. до н. е. (Егорова 2009, с. 27). Подібні канфари виявляють на всій території Причорномор'я (Белов 1938, с. 207, 210; Іванов 1963, с. 181; Рогов, Тункина 1998, с. 170; Рогов 2011, с. 199).

Значно частіше виявляли канфари з прямими вінцями. Наприклад, це канфар із накладним орнаментом (рис. 6: 4). За аналогічними матеріалами можна датувати посудину кінцем IV — першою чвертю III ст. до н. е. (Парович-Пешикан 1974, с. 76; Rotroff 1997, fig. 6, pl. 3, 32; Rotroff 1991; Егорова 2009, с. 87). Цікаво, що в IV ст. до н. е. обидва типи класичної серії — із формованими вінцями та прямими розвиваються ніби паралельно, проте з першої чверті III ст. до н. е. канфари з прямими вінцями переважають (Alexandrescu 1966, р. 524; Thomson 1987, р. 20). Цей канфар має накладний орнамент з обох сторін посудини — у вигляді двох гілочок, що є досить поширеним орнаментом для кінця IV — першої чверті III ст. до н. е. як серед знахідок Ольвії (Парович-Пешикан 1974, с. 76; Handberg, Peterson 2010, р. 211—212), так і серед інших античних міст Причорномор'я (Белов 1962, с. 167; Alexandrescu 1966, р. 288; Брашинский 1980, с. 246; Самойлова 1988, с. 65; Bouzek 1990, р. 48; Bozkova 1997, р. 9; Данильченко 1999, с. 175; Zolotarev 2005, р. 203).

Подібними до канфарів класичних серій є т. зв. канфароподібні киліки «cup-kantharos», вони мають подібну форму тулова. Головна відмінність — у формі та у місцезнаходженні ручок. Ручки петлеподібні, підокруглі у перетині, обернені горизонтально та прикріплені на лінії максимального діаметра тулова (Егорова 2009, с. 28). Екземпляр з експозиції (рис. 6: 2) має формовані вінця, тулово чітко розділене на дві частини, датується в межах кінця IV — початку III ст. до н. е. за приблизною аналогією форми з матеріалів Афіньської Агори (Sparkes, Talcott 1970, fig. 7: 661), має невеликі розміри: 9,3 см заввишки, 6,0 см діаметр вінець. Канфар має цікаву орнаментацию, нанесену, ймовірно, анго-

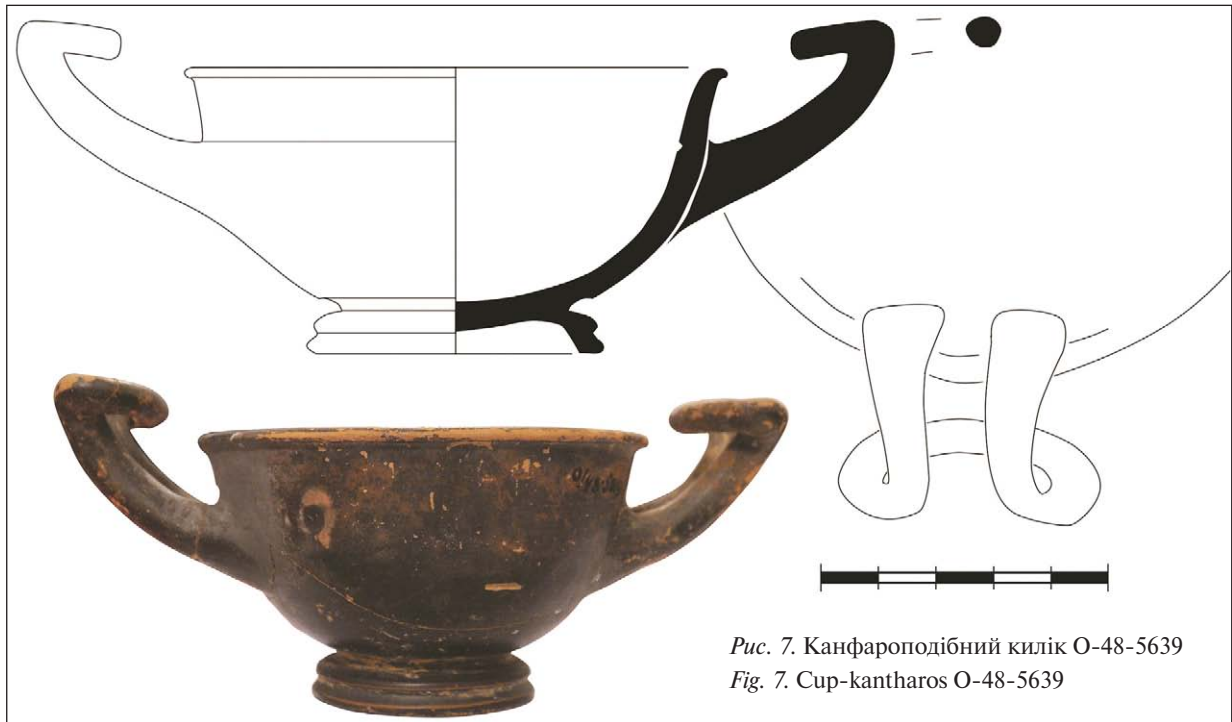

Рис. 7. Канфароподібний килик О-48-5639

Fig. 7. Cup-kantharos O-48-5639

бом та білою фарбою. Під горлом йде оливкова гілка, нанесена доволі неохайно, далі на місці найбільшого діаметра розташований пояс з геометричною орнаментациєю (чергування підквадратного меандру та ніби шахової дошки, де квадрати через один зафарбовані білою фарбою). Подібний орнамент має канфар III—II ст. до н. е. з Ольвії (Кастаян, Арсеньєва 1984, с. 335). Чорнолакове покриття дуже якісне, насиченого чорного кольору, деінде є сліди від використання посудини — на вінцях та ручках. Цікаво, що схожі орнаменти у техніці «західного схилу Агори» («West slope») бачимо серед матеріалів елліністичного часу під час декору інших форм — ойнохой та амфор III ст. до н. е. (Данильченко 2002, с. 125; Егорова 2014, с. 191; 2016, р. 525).

До середини IV ст. до н. е. належить наступний канфароподібний килик (рис. 7) — це т. зв. канфар «сидячого типу» («squat rim») (Sparkes, Talcott 1970, fig. 7: 684). Лакове покриття з часом втратило свою блискучість, збереглося досить погано. Деінде можна побачити коричневий колір, що є індикатором помилок при надходженні кисню під час обпалу посудини. Форма має невеликі розміри: 5,5 см заввишки, 9,0 см у діаметрі, особливістю є ручки, що підіймаються над вінцями майже на 1,0 см. Саме ручки, що підіймаються над краєм посудини є показником того, що килик належить до вже згаданої проміжної форми — канфароподібних киликів, всі інші характеристики майже співпадають з формою скіфосподібних кили-

ків з тонкими стінками. Форма не є унікальною, вона часто трапляється серед матеріалів Ольвії (Русяєва, Назарчук 2006, с. 462; Handberg, Peterson 2010, р. 193) та деяких центрів Західної Таврики (Егорова 2009, с. 206).

До поодиноких знахідок належать мікроформи, зокрема наступний варіант канфару з прямими вінцями. Ця форма досягає у висоті 5,6 см, діаметр 5,5 см. Імовірно, її використовували як поховальний інвентар (рис. 6: 1). Про це свідчить зокрема й погана якість покриття та досить неохайне формування посудини, не симетричні пропорції ручок. Проте з точки зору мініатюрності посудини це не викликає подиву.

Окремої уваги заслуговує ойнохоя (глек з трьома зливами), що класично була посудом для зберігання та розливання вина. Археологічно ціла ойнохоя (рис. 8) є унікальним експонатом з рельєфним орнаментом (Леви 1964, с. 16). За морфологією форми її можна датувати V ст. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, fig. 2: 90, 96). Ойнохоя має великі розміри, найбільший діаметр тулуба сягає 18 см та загальну висоту 25 см, діаметр вінець близько 9,0 см; класичні три зливи — два майже симетричні округлої форми (діаметр 6,5 см) і один — центральний, менший за розмірами, витягнутої форми, розташований навпроти ручки. Особливістю цієї посудини є широка ручка, що підіймається від верхньої частини тулуба до вінця, виходячи трохи за них. Під ручкою розташовані два де-

коративні наліпи округлої форми. Зверху ручка завершується рельєфною головою лева та двома смужками, що ніби імітують його лапи та простягаються по горлу ойнохої, ручка має ребро. Декорування чорнолакового посуду рельєфним орнаментом — не рідкість, це стосується й такої доволі рідкісної форми, як ойнохоя (Alexandropoulou 2002, Taf. 5: 2; Rotroff 1991, p. 73, 76). Подібний рельєфний декор у вигляді голови лева міститься на чорнолаковому аску, що походить з Ольвії³ та гутусі з кришкою з некрополя Аполонії Понтійської (Іванов 1963, с. 506, табл. 110). Ймовірно, подібний декор було винайдено як наслідування виробів з металу (Леви 1964, с. 16).

Усі наведені форми мають прямі аналогії серед матеріалів Афінської Агори та знахідок аттичного чорнолакового посуду з інших міст Північного Причорномор'я, Великої Греції, Малої Азії та островів Егейського басейну. Детальна хронологія чорнолакового посуду дозволяє датувати цілі об'єкти та археологічні комплекси. Під час дослідження городищ, поселень та некрополів античних міст вони стають надійним індикатором дати, на рівні зі знахідками розписного посуду, керамічних клейм чи монет. Це дозволяє надати датування цілим стратиграфічним одиницям, зокрема й іншому супровідному матеріалу, під час археологічних досліджень міст, поселень та некрополів.

Наведені форми належать до парадного столового посуду та ще раз свідчать про активні торгові зносини Ольвійського полісу з Аттикою протягом класичного часу. Наявність значної кількості аналогій з античних пам'яток Причорноморського регіону, зокрема міст Боспору, а також Херсонесу, Тіри, Істрії, Аполонії, некрополів та поселенських пам'яток їх сільських округ доводить, що імпорт аттичної кераміки до Ольвійського полісу був частиною великої торгової експансії з Аттики до держав Понту Евксинського в V—IV ст. до н. е. Торгові відносини мали системний характер, розвивалися послідовно, охоплювали все більше античних міст та поселень Північного Причорномор'я, що пролягав вздовж західного узбережжя, через Ольвію. Саме тому серед знахідок городища, хори та некрополів міста — майже всі ка-

Рис. 8. Чорнолакова ойнохоя AM 1102-5197

Fig. 8. Black-glazed oinochoe AM 1102-5197

тегорії цього виду посуду. Колекція матеріалів з Ольвії є еталонною для інших міст Північного Причорномор'я і саме тому потребує всебічного аналізу та ретельної уваги.

³ Наразі зберігається в Миколаївському краєзнавчому музеї «Старофлотські казарми», інвентарний номер 431, польовий номер О-57-1683.

Белов, Г. Д. 1938. *Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг.* Севастополь: Крым.

Белов, Г. Д. 1962. Эллинистический дом в Херсонесе. *Труды Государственного Эрмитажа*, 7, с. 143-183.

- Брашинский, И. Б. 1980. *Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э.* Ленинград: Наука.
- Буйских, А. В. 2015. Южный теменос Ольвии Понтийской. *Вестник древней истории*, 2, с. 6–21.
- Бутягин, А. М., Чистов, Д. Е. 2005. Новый комплекс IV в. до н. э. из Мирмекия. *Боспорские исследования*, 8, с. 131–152.
- Грач, Н. Л. 1999. *Некрополь Нимфея*. Санкт-Петербург: Наука.
- Данильченко, С. А. 2000. Чернолаковая аттическая керамика поселения Козырка II. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *ΣΥΣΤΛΙ. Сборник статей памяти Ю. В. Андреева*. Санкт-Петербург: Алетейя, с. 217–222.
- Данильченко, С. А. 1999. Чернолаковая керамика боспорских колоний Елизаветинского городища. *Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира*, 2, с. 173–176.
- Данильченко, С. А. 2002. Чернолаковая керамика из нимфейского святилища Деметры. *Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища*, ч. 1, с. 121–129.
- Егорова, Т. В. 2017. *Античная чернолаковая керамика из собрания Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина*. Москва: НП-Принт.
- Егорова, Т. В. 2014. Предварительный анализ комплекса чернолаковой керамики VI—II вв. до н. э. из раскопок Пантикапея 1945—1992 гг. *Древности Боспора*, 18, с. 174–195.
- Егорова, Т. В. 2009. *Чернолаковая керамика IV—II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма*. Москва: МГУ имени М. В. Ломоносова.
- Егорова, Т. В. 2005. Чернолаковые миски и солонки с городища «Чайка» близ г. Евпатория. *Боспорские исследования*, 8, с. 218–238.
- Иванов, Т. 1963. Античная керамика из некрополя Аполлонии. В: Венедиктов, И. (ред.). *Аполония. Разкопке в некрополя на Аполония през 1947—1947 г.* София: Българска академия на науките, с. 65–269.
- Кастаян, Е. Г., Арсеньева, Т. М. 1984. *Керамика. Античные государства Северного Причерноморья*. Москва: Наука.
- Козуб, Ю. И. 1974. *Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Козуб, Ю. И. 1979. Передмістя Ольвії. *Археологія*, 29, с. 3–34.
- Коровина, А. К. 1987. Раскопки некрополя Тирамбы (1966—1970). *Сообщения Государственного музея Изобразительных искусств имени А. С. Пушкина*, 8, с. 3–71.
- Крапивина, В. В. 2006. Новые данные о культе Афродиты в Ольвии. В: Журавлев, Д. В. (ред.). *Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Труды ГИМ*, 159. Москва, с. 188–199.
- Леви, Е. И. 1940. Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935, 1936 гг. В: Жебелев, С. А. (ред.). *Ольвия*. Т. 1. Киев: Академия наук УССР, с. 105–126.
- Леви, Е. И. 1964. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951—1960). В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва, Ленинград: Наука, с. 131–175.
- Назарчук, В. И. 2014. Чернолаковая керамика. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Жилые дома Центрального квартала Ольвии*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 13. Симферополь, Керчь: БФ «Деметра», с. 312–356.
- Онайко, Н. А. 1980. *Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта*. Москва: Наука.
- Папанова, В. А. 1993. *Некрополь Ольвии. История исследования, итоги раскопок*. Бердянск: Гортипография.
- Папанова, В. А. 2000. Чернолаковая керамика из семейно-родового участка некрополя Ольвии. *Старожитности Степового Причерноморья в Крыму*, 8, с. 194–216.
- Парович-Пешикан, М. 1974. *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. Киев: Наукова думка.
- Рогов, Е. Я. 2011. *Некрополь Панское-1 в Северо-Западном Крыму*. Симферополь: БФ «Деметра».
- Рогов, Е. Я., Кашаев, С. В., Форназир, Й. 2005. Керамический комплекс из хозяйственных ям поселения Вышестеблиевская-11 на юге Таманского полуострова. *Боспорские исследования*, 8, с. 177–218.
- Рогов, Е. Я., Тункина, И. В. 1985. Расписная и чернолаковая керамика из некрополя Панское-1. *Археологические вести*, 5, с. 159–175.
- Русяева, А. С., Назарчук, В. И. 2006. Аттическая керамика. В: Айбабин, А. И. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 2. Симферополь: БФ «Деметра», с. 169–177.
- Русяева, А. С. 2010. Граффити с именами владельцев сосудов из Ольвии (по данным коллекции из раскопок Л. М. Славина). *Археологія і давня історія України*, 3, с. 83–93.
- Самойлова, Т. Л. 1988. *Тира в VI—I вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.
- Соловьев, С. Л. 2003. *Археологические памятники сельской округи и некрополя Нимфея*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Сорокина, Н. П. 1957. *Тузлинский некрополь*. Москва: Советская Россия.
- Стоянов, Р. В. 2005. Расписная и чернолаковая столовая керамика из некрополя Херсонеса Таврического V—I вв. до н. э. *Боспорские исследования*, 8, с. 39–52.
- Фармаковский, Б. В. 1911. Памятники античной культуры, найденные в России. *Известия Императорской Археологической комиссии*, IV, 42, с. 134–143.
- Фармаковский, Б. В. 1906. *Раскопки в Ольвии в 1902—1903 годах*. Санкт-Петербург: Типография Главного Управления Уделов.
- Чечуліна, І. О. 2016. Штампований орнамент на аттичній чорнолаковій кераміці з Ольвії. *Археологія*, 2, с. 29–38.
- Чистов, Д. Е. 2003. Итоги работ на участке «Н» (1994—1998). *Материалы Нимфейской экспедиции*, 1, с. 3–41.
- Alexandrescu, P. 1966. *La necropole tumulaire (Fouilles 1955—1961)*. Histria, II. Bucuresti: Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Alexandrescu, P. 1978. *Le ceramique d'epoque archaïque et classique (VII—IV s.)* Histria, IV. Bucuresti: Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Alexandropoulou, A. 2002. *Gnati- und Westabhangkeramik*. Zurich: Scriptorium.
- Blonde, F. 2007. *Les ceramique d'usage quotidien a Thasos au IV siècle avant J.-C. Fascicule 2. Planches*. Paris: De Boccard Edition-Diffusion.
- Bouzek, J. 1990. *Greek pottery in the Black sea region*. Prague: Charles University.
- Bozkova, A. 1997. A Pontic Pottery Group Hellenistic Age. *Archaeologia Bulgarica*, 2, p. 8–17.
- Bujskikh, A. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222–250.
- Egorova, T. 2016. Hellenistic Black Glazed Pottery from Pantikapaum. In: Japp, S., Kogler, P. (eds.). *Traditions and innovations. Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods*. Wien: IARPotHP e.V., p. 517–529.
- Handberg, S., Peterson, J. H. 2010. Black-glossed pottery. In: Lejpunska, N. A., Bilde, P. G., Højte, J. M., Krapivina,

- V.V. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century A.D.* Aarhus: Aarhus University Press, p. 187–196. Black Sea Studies, 13.
- Rotroff, S. I. 1991. *Attic West Slope Vase Painting*. Hesperia, Vol. 60, 1. Athens: American School of Classical Studies at Athens.
- Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. The Athenian Agora, XXIX. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Rusyaeva, A. 2015. Graffiti from the Southern Temenos in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 251–279.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* The Athenian Agora XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Teleaga, E., Zirra, V. 2003. *Die Nekropole des 6. — 1. Jhs. V. Chr. Von Istria Bent bei Histria: Archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*. Internationale Archäologie, 83. Rahden: Leidorf.
- Thompson, H. A. 1987. *Hellenistic pottery and terracottas*. Hesperia. Princeton: New typography by the American School of Classical Studies at Athens.
- Zolotarev, M. I. 2005. A Hellenistic ceramic deposit from the North-eastern Sector of Chersonesos. *Chronologies of the Black sea area in the period c. 400—100 B.C.* Aarhus: Aarhus University Press, p. 194–216.
- Μυλωνάς Γεώργιος, Ε. 1975. *Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος-τόμοι*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Πέτρος Γ. Θεμελής, Γιάννης Π. Τσουράτσογλου. 1997. *Οι Τάφοι του Δερβενίου, Ταμείο αρχαιολογικών πόρων*. Athens: Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Надійшла 9.04.2020

И. А. Чечулина

Аспирантка кафедры археологии и музееведения исторического факультета Киевского национального университета им. Тараса Шевченка, лаборант античного отдела Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-3783-6277, irusia500@gmail.com

АТТИЧЕСКАЯ ЧЕРНОЛАКОВАЯ КЕРАМИКА ИЗ ОЛЬВИИ В СОБРАНИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ НАН УКРАИНЫ

Чернолаковая керамика занимает особое место среди многочисленных категорий импорта из Аттики в Северное Причерноморье. В Археологическом музее НАН Украины находится довольно многочисленная и репрезентативная коллекция античных древностей, найденных в Ольвии. Предметом исследования является аттическая чернолаковая керамика, которая была найдена в Ольвии в разные годы экспедицией ИА НАН Украины (1962—2000 гг.).

В статье рассмотрены шестнадцать целых сосудов из экспозиции музея. Подавляющее большинство составляют сосуды для питья вина, которые датируются главным образом в пределах 500—325 гг. до н. э. Это, в частности, чаши типа «болсал» — два экземпляра; канфароподобный килик, два канфара эллинистического времени с накладным орнаментом, канфар классической формы с каннелюрами и один канфар — микроформа; скифосоподобный килик, чаша на высокой ножке, килик типа «delicate class» и килик на ножке («vicup»).

Отдельную группу столовой посуды составляют миски и блюда. Это миска с отогнутым наружу краем, рыбное блюдо и солонка. К редким находкам посуды закрытых форм относится ойнохоя с рельефным орнаментом V в. до н. э.

Приведенные формы принадлежат к парадной столовой посуде и еще раз демонстрируют активные торговые отношения Ольвийского полиса с Аттикой в течении классического и эллинистического времени. Наличие большого количества аналогий с античными памятниками Причерноморского региона, в частности городов Боспора, Херсонеса, Тиры, Истрии, Аполлонии, некрополей и поселенческих памятников их сельских округ доказывает, что импорт аттической керамики в Ольвию был частью большой торговой экспансии с Аттики к государствам Понта Эвксинского в V—IV вв. до н. э. Ольвия была стратегическим пунктом на основном торговом пути в города и поселения Северного Причерноморья, проходившего вдоль западного побережья. Именно поэтому, среди находок городища, хоры и некрополей города встречаются почти все категории этого вида посуды. Коллекция материалов из Ольвии является эталонной для других городов Северного Причерноморья и именно поэтому требует всестороннего анализа и тщательного внимания.

К л ю ч е в ы е с л о в а: аттическая чернолаковая керамика, Ольвия, Северное Причерноморье, классический период, эллинистический период.

Iryna O. Chechulina

PhD student, Department of Archaeology and Museum Studies, Faculty of History, Taras Shevchenko Kyiv National University, laboratory assistant of the Classical Archaeology Department of the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0003-3783-6277, irusia500@gmail.com

ATTIC BLACK-GLAZED POTTERY FROM THE COLLECTION OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THE IA NASU

Amount of Attic tableware and ceremonial ware finds in the Northern Black Sea region is large, and that is why they are so important since they provide information for detailed chronology of ancient material.

The collection of finds from Olbia, which is exhibited in the Archaeological Museum of the IANASU is quite numerous. The investigated part of the material includes Attic black-glazed pottery, which was found in Olbia in different years at various sites of excavations, from 1962 to 2000.

The vast majority of the studied collection consists of vessels for drinking wine — eleven vessels of sixteen studied, dating by the Athenian Agora from 500 to 325 BC. Pottery for wine are represented by cups and kantharoi in various types. These are the cup — «bolsal» — two examples; cup-kantharos — two examples; one Hellenistic kantharos with an applique ornament and one kantharos — microform; cup-skyphos; stemmed dish; cup «delicate class» and a stemmed cup («vicup»).

«Opened» types of pottery include a bowl with an outturned rim 350—325 BC and a fish plate 350—325 BC, a saltcellar from the same time of production.

Rare finds of «closed» pottery forms are oinochoe with a relief ornament of V century BC.

All the forms above have direct analogies in the material

from the Athenian Agora and finds of Attic black-glazed ware from other cities of the Northern Black Sea. These forms belong to the ceremonial tableware and demonstrate an active trade relation of Olbia with the Attic region during the Classical and Hellenistic time. The abundance of analogies from the ancient sites of the Black Sea region, including the cities of the Bosphorus, as well as Chersonesos, Tyras, Histria, Apollonia, necropolises and settlements of their rural districts, proves that the import of Attic ceramics to Olbia was a part of a large trade expansion from Attica to the cities of Pont Euxine in V—IV centuries BC.

Trade relation were systematic, developing consistently, covering more and more ancient cities of the Black Sea region and beyond. Olbia was a strategic point on the main trade route to other cities and settlements along the western coast, across Olbia. For this reason, almost all categories of this type of tableware are among the finds of the settlement and necropolises of the city. Olbia's collection of materials is a benchmark for other Northern Black Sea cities, which is why it needs thorough analysis and careful attention.

Key words: Attic black-glazed pottery, Olbia, museum collection, Northern Black Sea coast, Classical period, Hellenistic period.

References

- Belov, G. D. 1938. *Otchet o raskopkakh v Khersonese za 1935-1936 gg.* Sevastopol: Krym.
- Belov, G. D. 1962. Ellinisticheskii dom v Khersonese. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 7, p. 143-183.
- Brashinskii, I. B. 1980. *Grecheskii keramicheskii import na Nizhnem Donu v V-III vv. do n. e.* Leningrad: Nauka.
- Buiskikh, A. V. 2015. Yuzhnyi temenos Olvii Pontiiskoi. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 6-21.
- Butiagin, A. M., Chistov, D. E. 2005. Novyi kompleks IV v. do n. e. iz Mirmekii. *Bosporskie issledovaniia*, 8, p. 131-152.
- Grach, N. L. 1999. *Nekropol Nimfeia*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Danilchenko, S. A. 2000. Chernolakovaia atticheskaia keramika poseleniia Kozyrka II. In: Zuev, V. Yu. (ed.). *ΣΥΣΤΙΑ. Sbornik statei pamiatii Yu. V. Andreeva*. Sankt-Peterburg: Aleteia, p. 217-222.
- Danilchenko, S. A. 1999. Chernolakovaia keramika bosporskikh kolonii Elizavetinskogo gorodishcha. *Bosporskii fenomen: grecheskaia kultura na periferii antichnogo mira*, 2, p. 173-176.
- Danilchenko, S. A. 2002. Chernolakovaia keramika iz nimfeiskogo sviatilishcha Demetry. *Bosporskii fenomen: Pogrebalnye pamiatniki i sviatilishcha*, 1, p. 121-129.
- Egorova, T. V. 2017. *Antichnaia chernolakovaia keramika iz sobraniia Gosudarstvennogo muzeia izobrazitelnykh iskusstv imeni A. S. Pushkina*. Moskva: NP-Print.
- Egorova, T. V. 2014. Predvaritelnyi analiz kompleksa chernolakovoi keramiki VI-II vv. do n. e. iz raskopok Pantikapeia 1945-1992 gg. *Drevnosti Bospora*, 18, p. 174-195.
- Egorova, T. V. 2009. *Chernolakovaia keramika IV-II vv. do n. e. s pamiatnikov Severo-Zapadnogo Kryma*. Moskva: MGU imeni M. V. Lomonosova.
- Egorova, T. V. 2005. Chernolakovye miski i solonki s gorodishcha 'Chaika' bliz g. Evpatoriia. *Bosporskie issledovaniia*, 8, p. 218-238.
- Ivanov, T. 1963. Antichnaya keramika iz nekropolia Apollonii. In: Venediktov, I. (ed.). *Apollonia. Razkopite v nekropola na Apollonia prez 1947-1947 g.* Sofia: Balgarska akademiia na naukite, p. 65-269.
- Kastaian, E. G., Arsenev, T. M. 1984. *Keramika. Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.
- Kozub, Yu. I. 1974. Nekropol Olvii V-IV st. do n. e. Kyiv: Naukova dumka.
- Kozub, Yu. I. 1979. Peredmistia Olvii. *Arheologia*, 29, p. 3-34.
- Korovina, A. K. 1987. Raskopki nekropolia Tiramby (1966-1970). *Soobshcheniia Gosudarstvennogo muzeia Izobrazitelnykh iskusstv imeni A. S. Pushkina*, 8, p. 3-71.
- Krapivina, V. V. 2006. Novye dannye o kulte Afrodity v Olvii. In: Zhuravlev, D. V. (ed.). *Severnoe Prichernomore v epokhu antichnosti i srednevekovie*. Trudy GIM, 159. Moskva, p. 188-199.
- Levi, E. I. 1940. Privoznaia grecheskaia keramika iz raskopok Olvii v 1935, 1936 gg. In: Zhebelev, S. A. (ed.) *Olviiia*. Vol. 1. Kyiv: Akademiia nauk USSR, p. 105-126.
- Levi, E. I. 1964. Itogi raskopok olviiskogo temenosa i agory (1951-1960). In: Gaidukevich, V. F. (ed.) *Olviiia. Temenos i agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, p. 131-175.
- Nazarchuk, V. I. 2014. Chernolakovaia keramika. In: Zinko, V. N. (ed.). *Zhilye doma Tsentralnogo kvartala Olvii. Materialy po arkhologii, istorii i etnografii Tavrii*, 13. Simferopol; Kerch: BF 'Demetra', p. 312-356.

- Onaiko, N. A. 1980. *Arkhaicheskii Torik. Antichnyi gorod na severo-vostoke Ponta*. Moskva: Nauka.
- Papanova, V. A. 1993. *Nekropol Olvii. Istoriia issledovaniia, itogi raskopok*. Berdiansk: Gortipografiia.
- Papanova, V. A. 2000. Chernolakovaia keramika iz semeino-rodovogo uchastka nekropolia Olvii. *Starozhitnosti Stepovogo Prichornomoria i Krymu*, 8, p. 194-216.
- Parovich-Peshikan M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Rogov, E. Ya. 2011. *Nekropol Panskoe-1 v Severo-Zapadnom Krymu*. Simferopol: BF 'Demetra'.
- Rogov, E. Ya., Kashaev, S. V., Fornazir, I. 2005. Keramicheskii kompleks iz khoziaistvennykh yam poseleniia Vyshesteblievskaiia-11 na yuge Tamanskogo poluostrova. *Bosporskie issledovaniia*, 8, p. 177-218.
- Rogov, E. Ya., Tunkina, I. V. 1985. Raspisnaia i chernolakovaia keramika iz nekropolia Panskoe-1. *Arkheologicheskie vesti*, 5, p. 159-175.
- Rusiaeva, A. S., Nazarchuk, V. I. 2006. Atticheskaia keramika. In: Aibabin, A. I. (ed.). *Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 2. Simferopol: BF 'Demetra', p. 169-177.
- Rusiaeva, A. S. 2010. Graffiti s imenami vladeltsey sudov iz Olvii (po dannym kollektsii iz raskopok L. M. Slavina). *Arkheologiya i davnia istoriia Ukrainy*, 3, p. 83-93.
- Samoilova, T. L. 1988. *Tira v VI-I vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Solovev, S. L. 2003. *Arkheologicheskie pamiatniki selskoi okrugii i nekropolia Nimfeia*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Sorokina, N. P. 1957. *Tuzlinskii nekropol*. Moskva: Sovetskaia Rossiia.
- Stoianov, R. V. 2005. Raspisnaia i chernolakovaia stolovaia keramika iz nekropolia Khersonesa Tavricheskogo V-I vv. do n. e. *Bosporskie issledovaniia*, 8, p. 39-52.
- Farmakovskii, B. V. 1911. Pamiatniki antichnoi kultury, naidennye v Rossii. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii*, IV, 42, p. 134-143.
- Farmakovskii, B. V. 1906. *Raskopki v Olvii v 1902-1903 godakh*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Glavnago Upravleniia Udelovie.
- Chechulina, I. O. 2016. Shtampovanyi ornament na attichnoi chernolakovii keramitsi z Olvii. *Arheologia*, 2, p. 29-38.
- Chistov, D. E. 2003. Itogi rabot na uchastke N (1994-1998). *Materialy Nimfeiskoi ekspeditsii*, 1, p. 3-41.
- Alexandrescu, P. 1966. *La necropole tumulaire (Fouilles 1955-1961)*. Histria, II. Bucuresti: Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Alexandrescu, P. 1978. *Le ceramique d'epoque archaïque et classique (VII-IV s.)*. Histria, IV. Bucuresti: Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Alexandropoulou, A. 2002. *Gnathia- und Westabhangkeramik*. Zurich: Scriptorium.
- Blonde, F. 2007. *Les ceramique d'usage quotidien a Thasos au IV siècle avant J.-C. Fascicule 2. Planches*. Paris: De Boccard Edition-Diffusion.
- Bouzek, J. 1990. *Greek pottery in the Black sea region*. Prague: Charles University.
- Bozkova, A. 1997. A Pontic Pottery Group Hellenistic Age. *Archaeologia Bulgarica*, 2, p. 8-17.
- Bujskikh, A. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222-250.
- Egorova, T. 2016. Hellenistic Black Glazed Pottery from Pantikapaeum. In: Japp, S., Kogler, P. (eds.). *Traditions and innovations. Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods*. Wien: IARPotHP e.V., p. 517-529.
- Handberg, S., Peterson, J. H. 2010. Black-glossed pottery. In: Leybunskaya, N. A., Bilde, P. G., Højte, J. M., Krapivina, V. V. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century A. D.* Aarhus: Aarhus University Press, p. 187-196 (Black Sea Studies, 13).
- Rotroff, S. I. 1991. *Attic West Slope Vase Painting*. Hesperia, 60, 1. Athens: American School of Classical Studies at Athens.
- Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. The Athenian Agora, XXIX. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Rusyaeva, A. 2015. Graffiti from the Southern Temenos in Pontic Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 251-279.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B. C.* The Athenian Agora XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Teleaga, E., Zirra, V. 2003. *Die Nekropole des 6.-1. Jhs. V. Chr. Von Istria Bent bei Histria: Archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*. Internationale Archäologie, 83. Rahden: Leidorf.
- Thompson, H. A. 1987. *Hellenistic pottery and terracottas*. Hesperia. Princeton: New typography by the American School of Classical Studies at Athens.
- Zolotarev, M. I. 2005. A Hellenistic Ceramic Deposit from the North-eastern Sector of Chersonesos. *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 B. C.* Aarhus: Aarhus University Press, p. 194-216.
- Μυλωνάς Γεώργιος, Ε. 1975. *Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος-τόμοι*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- Πέτρος Γ. Θεμελής, Γιάννης Π. Τσουράτσογλου. 1997. *Οι Τάφοι του Δερβενίου, Ταμείο αρχαιολογικών πόρων*. Athens: Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

В. С. Аксьонов *

АМУЛЕТИ З ПАЗУРІВ ХИЖИХ ПТАХІВ КАТАКОМБ ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

До наукового обігу вводиться колекція амулетів з пазурів хижих птахів та їх імітацій із бронзи, що походять із поховальних комплексів ранньосередньовічного Верхньо-Салтівського катакомбного могильника та зберігаються у фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.

К л ю ч о в і с л о в а: салтово-маяцька культура, алани, амулети, кігті хижих птахів, культ небесного вогню.

У поховальних пам'ятках аланського населення лісостепового варіанту салтово-маяцької культури доволі часто виявляють різноманітні підвіски-амулети. Як свідчать археологічні матеріали з поховальних пам'яток алан, різні амулети були невід'ємною частиною костюму жінки, яка виконувала функцію домашньої жриці. Наступні за багатством наборів амулетів — поховання дітей, які завжди були під захистом жінок (Албегова 2001, с. 95). У традиційних суспільствах ці дві категорії населення (жінки і діти), у наслідок їх фізичної слабкості, потребували особливого захисту від впливу злих потойбічних сил (Албегова 1995, с. 13).

С. О. Плетньова зазначала, що до найбільш поширеної групи салтівських амулетів належать амулети з кісточок та зубів тварин: просвердлені зуби та п'ясні кісточки лисиці, зуби собаки та вовка, довгі фаланги задніх заячих лапок (Плетнева 1967, с. 172). Такі амулети переважають серед усіх інших амулетів у матеріалах могильників, які відображають дмитрієвсько-нижнелуб'янську та маяцьку поховальні традиції салтово-маяцького населення Подоння (Албегова 2001, с. 94). Для поховань же аланського населення, котрі складають верхньосалтівсько-ютанівську поховальну традицію, більш характерні амулети інших

різновидів: металеві колесоподібні амулети, кільця з пташиними голівками, кільця з потовщеннями, культові скриньки, лунниці, фігурки коней та птахів (Албегова 2001, с. 94). Тому нечисленні амулети з пазурів диких тварин та їх відтворення у кольоровому металі, що походять з катакомбних поховань Верхньо-Салтівського могильника, не можуть залишитися поза нашою увагою.

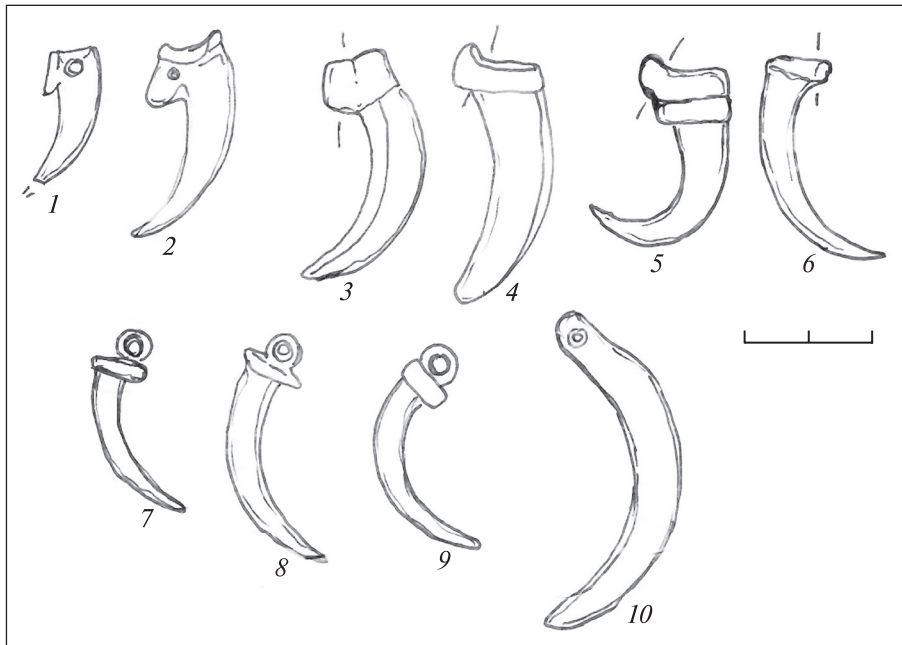
В археологічній колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова (ХІМ) зберігаються матеріали з розкопок Старо-Салтівського (1982, 1983 р.), Рубіжанського (1987, 1995 р.), з першої, третьої та четвертої ділянок Верхньо-Салтівського (ВСМ-I, ВСМ-III та ВСМ-IV) (1984—2019 рр.) могильників (понад 300 поховальних комплексів). У цій колекції добре репрезентовані металеві кільцеподібні та солярно-зооморфні підвіски-амулети різних типів, кількість яких на 2014 р. становила 138 екземплярів (Хоружа 2014, с. 288). Натомість, амулети-натуралії з пазурів хижих птахів не такі численні. Вони знайдені в катакомбах 30 і 71 четвертої ділянки Верхньо-Салтівського могильника (ВСМ-IV).

У катакомбі 30 (ВСМ-IV) амулет з пазура хижого птаха з родини яструбиних (рід орла, ймовірно, орла степового)¹ (рис. 1: 1) було знайдено біля ліктьового суглоба лівої руки молодої жінки (поховання 5), кістяк якої розташовувався біля входу до поховальної камери (рис. 2: 1, 2). Небіжчицю супроводжував численний інвентар, що складався з прикрас: сережками зі складною рухомою привіскою; намистом зі скляних, сердолікових та гагатових намистин, серед яких були присутні дві бронзові арабські монети, що були перетворені на підвіски; бронзові дратові браслети (8 екз.); бубонці; дратові спіралеподібні пронизки; два срібних персня зі скляними вставками; сріб-

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

¹ Визначення Вл. Бондаренка, палеозоолога Музею природи Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Рис. 1. Амулети з кігтів хижих птахів та їх бронзові імітації з катакомб Верхнього Салтова: 1 — катакомба 30 (ВСМ-IV); 2 — катакомба 71 (ВСМ-IV); 3 — катакомба 96 (ВСМ-IV); 4 — катакомба 37 (ВСМ-IV); 5, 6 — катакомба 36 (ВСМ-I); 7 — катакомба 60 (ВСМ-I); 8 — катакомба 119 (ВСМ-IV); 9 — катакомба 137 (ВСМ-IV); 10 — катакомба 67 (ВСМ-IV)

Fig. 1. Amulets made of birds of prey claws and their bronze imitations from the catacombs of Verkhniy Saltiv. 1 — catacomb 30 (BSM-IV); 2 — catacomb 71 (BSM-IV); 3 — catacomb 96 (BSM-IV); 4 — catacomb 37 (BSM-IV); 5, 6 — catacomb 36 (BSM-I); 7 — catacomb 60 (BSM-I); 8 — catacomb 119 (BSM-IV); 9 — catacomb 137 (BSM-IV); 10 — catacomb 67 (BSM-IV)

ні бляшки та наконечники від ремінців взуття. До складу інвентарю входили: набір з двох залізних ножів та свинцевий обушок від кістена. Поряд з плечовою кісткою правою руки жінки зафіксовано комплекс предметів, який складався з бронзового дзеркала, двох бронзових гудзиків-дзеркалец та намистин зі скла та роговику разом із бронзовими дрововими спіралеподібними пронизками. За елементами поясної гарнітури, що супроводжували небіжчика 4 (рис. 2: 3—13, 16, 17) та прикрасами ремінців взуття (рис. 2: 14, 15), знайденими у катакомбі, цей поховальний комплекс датується межею II/III хронологічних горизонтів салтівських старожитностей, тобто кінцем першої чверті IX ст. (Комар 1999, табл. 4).

Амулет із кігтя хижого птаха родини яструбиних (рід орла, беркут) (рис. 1: 2) у катакомбі 71 ВСМ-IV лежав на підлозі камери серед кісток навмисно зруйнованих у давнину людських кістяків (рис. 3: 1, 2). Знайдені в камері елементи поясної гарнітури (рис. 3: 3—7) та прикраси ремінців взуття (рис. 3: 9—12) дозволяють датувати цей поховальний комплекс IV хронологічним горизонтом салтівських ста-

рожитностей (друга половина IX ст.) (Комар 1999, табл. 4).

Обидва амулети з пазурів у катакомбах 30 та 71 ВСМ-IV належать птахам — типовим представникам фауни Східної Європи і, зокрема, Лісостепової та Степової зон Дніпро-Донецького межиріччя (Штегман 1937, с. 163).

Металеві амулети у вигляді пазурів (тип 5 амулетів, за класифікацією С. О. Плетньової), на наш погляд, імітують саме пазури хижих птахів, бо кігті хижих денних птахів, у порівнянні з пазурами хижих тварин (рисі, ведмедя, вовка тощо), більш тонкі, гострі, сильніше загнуті, пристосовані для хапання та міцного утримання здобичі (Штегман 1937, с. 16). До того ж такі птахи, як орли, яструби, луні та інші, схопивши здобич, сильно стискають її лапами, простромлюючи її при цьому пазурами, таким чином одночасно задушують та заколюють здобич (Штегман 1937, с. 17). До того ж, лапа у найбільшого представника виду орлиних — беркута — сильніша за лапи усіх інших хижих птахів Палеарктики (Штегман 1937, с. 163). Саме це і сприяло тому, що кігті цих хижих птахів стали використовуватися як амулети.

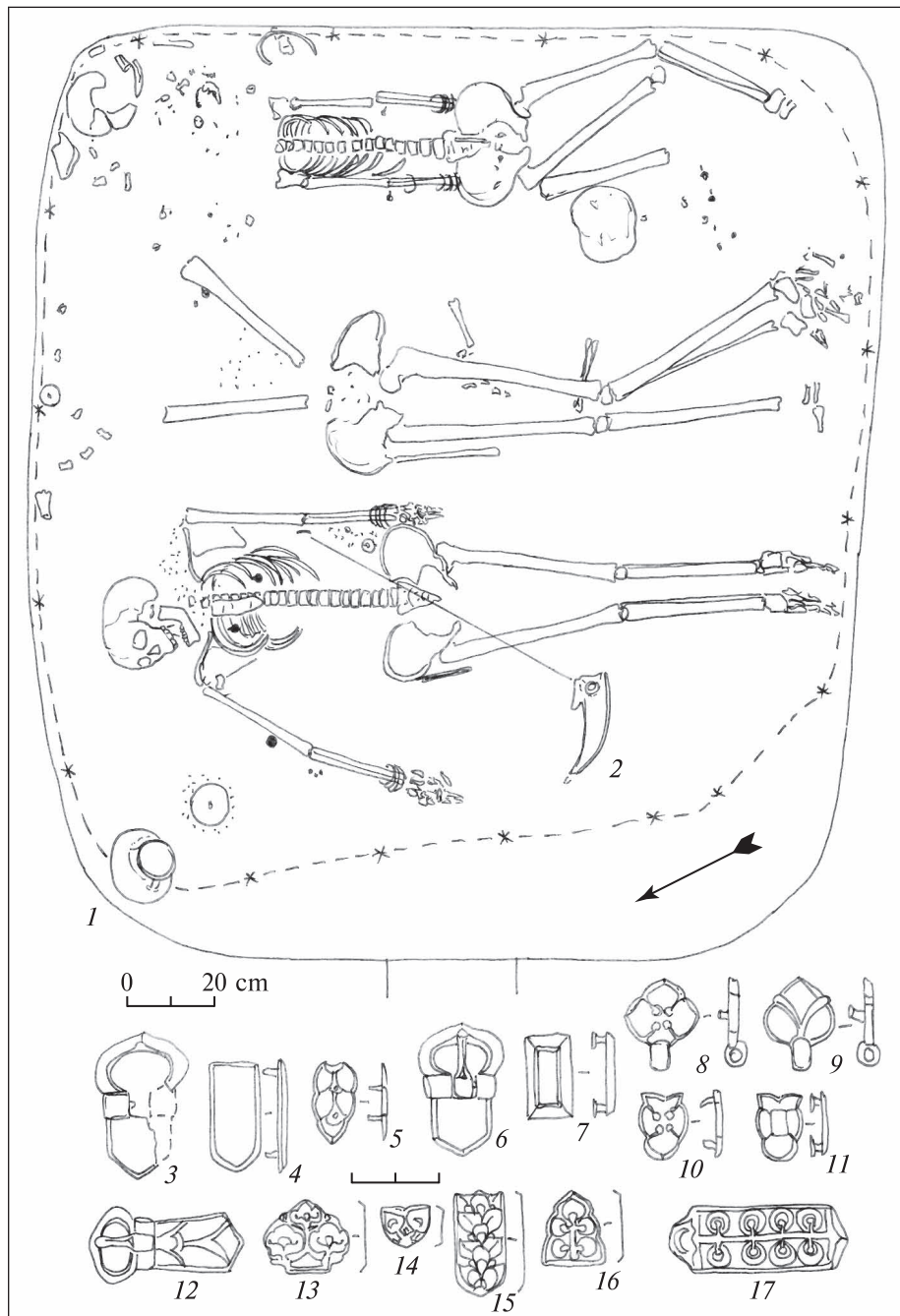

Рис. 2. Катакомба 30 (BCM-IV): 1 — план поховальної камери; 2 — амулет із кігтя хижого птаха; 4—13, 16, 17 — елементи поясної гарнітури; 14, 15 — металеві прикраси ремінців взуття

Fig. 2. Catacomb 30 (BCM-IV). 1 — a plan of the burial chamber; 2 — an amulet made of the bird of prey claw; 4—13, 16, 17 — elements of the belt set; 14, 15 — metal adornments of shoe straps

Колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова налічує 13 металевих амулетів, що імітують кігті хижих птахів. Вони походять із катакомб 15, 36, 60 BCM-I, катакомб 13, 37, 67, 96, 99, 119, 137 BCM-IV. Найчастіше поховальний комплекс містив тільки одну підвіску у вигляді пазура, і лише у ката-

комбі 36 BCM-I їх було дві, а в катакомбі 60 BCM-I — три екземпляри.

Ці бронзові підвіски-амулету представлені трьома видами.

Вид 1 — це реалістично виконані в металі імітації вигнутих кігтів хижого птаха (рис. 1: 3—6). Петелька для підвішування амулета пов-

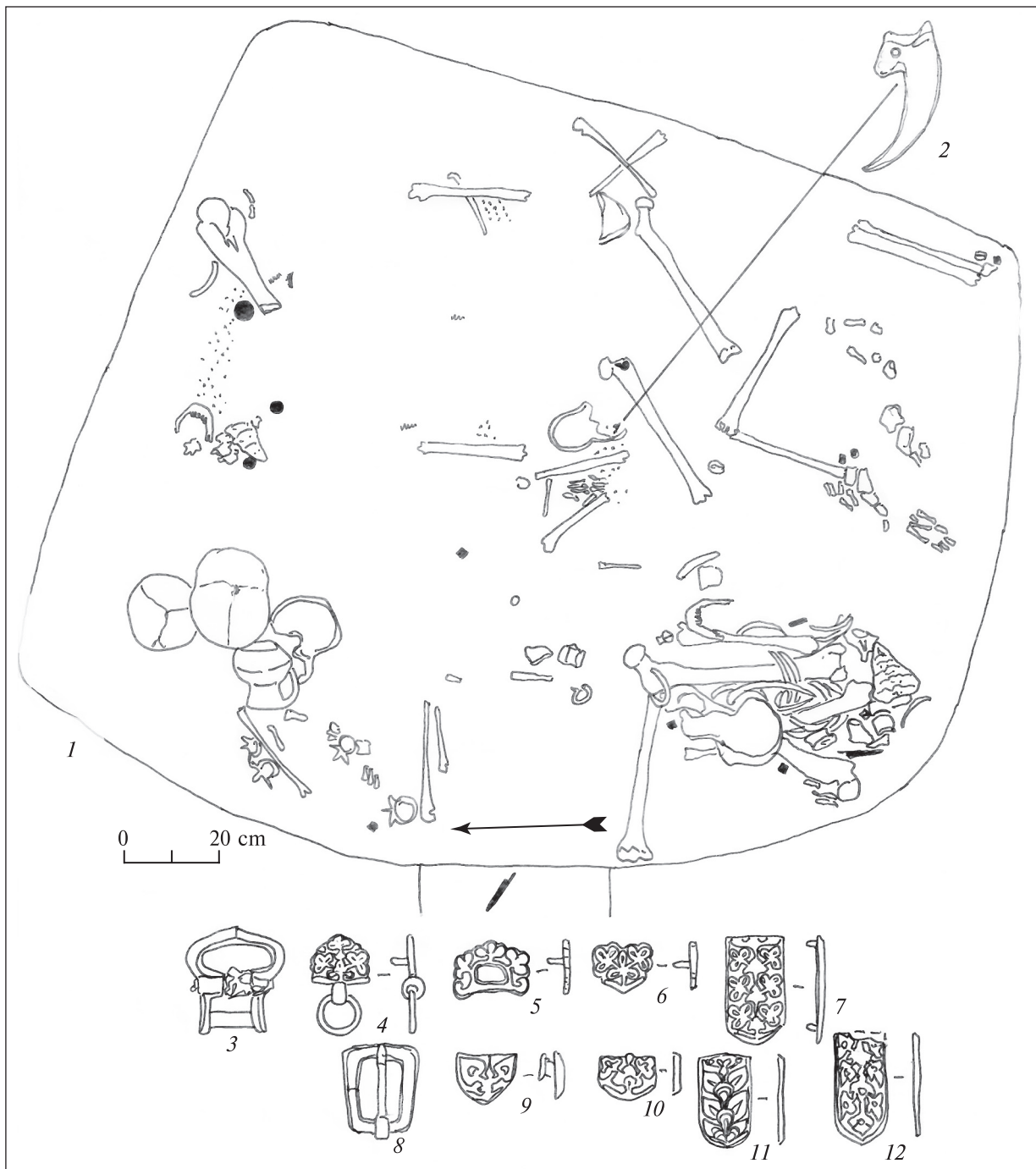

Рис. 3. Катакомба 71 (BCM-IV): 1 — план поховальної камери; 2 — амулет із кігтя хижого птаха; 3—7 — елементи поясної гарнітури; 8—12 — металеві елементи від ремінців взуття

Fig. 3. Catacomb no. 71 (BCM-IV). 1 — a plan of the burial chamber; 2 — an amulet made of the bird of prey claw; 3—7 — elements of the belt set; 8—12 — metal adornments of shoe straps

торює форму суглоба в основі пазура та має вертикальну спрямованість. Амулети цього виду представлені в катакомбах 13, 37, 96, 99 BCM-IV, 15 BCM-I (по одному екземпляру), 36 BCM-I (3 вироби). Подібні підвіски-амулети походять з катакомб середини — другої половини IX ст.: 108, 152 Дмитрієвського могильника (Плетнева 1989, рис. 48). Підвіски-амулети

саме цього виду, як предмети хозарського імпорту, відомі на пам'ятках лісового Прикам'я другої половини VIII — першої половини IX ст. (Іванов, Чичко 2016, с. 212, рис. 1: 20, 21).

Вид 2 — підвіски, що повторюють вигнуту форму пазура хижого птаха, петелька для підвішування, що розташована у верхній частині виробу, плоска з горизонтальним отвором

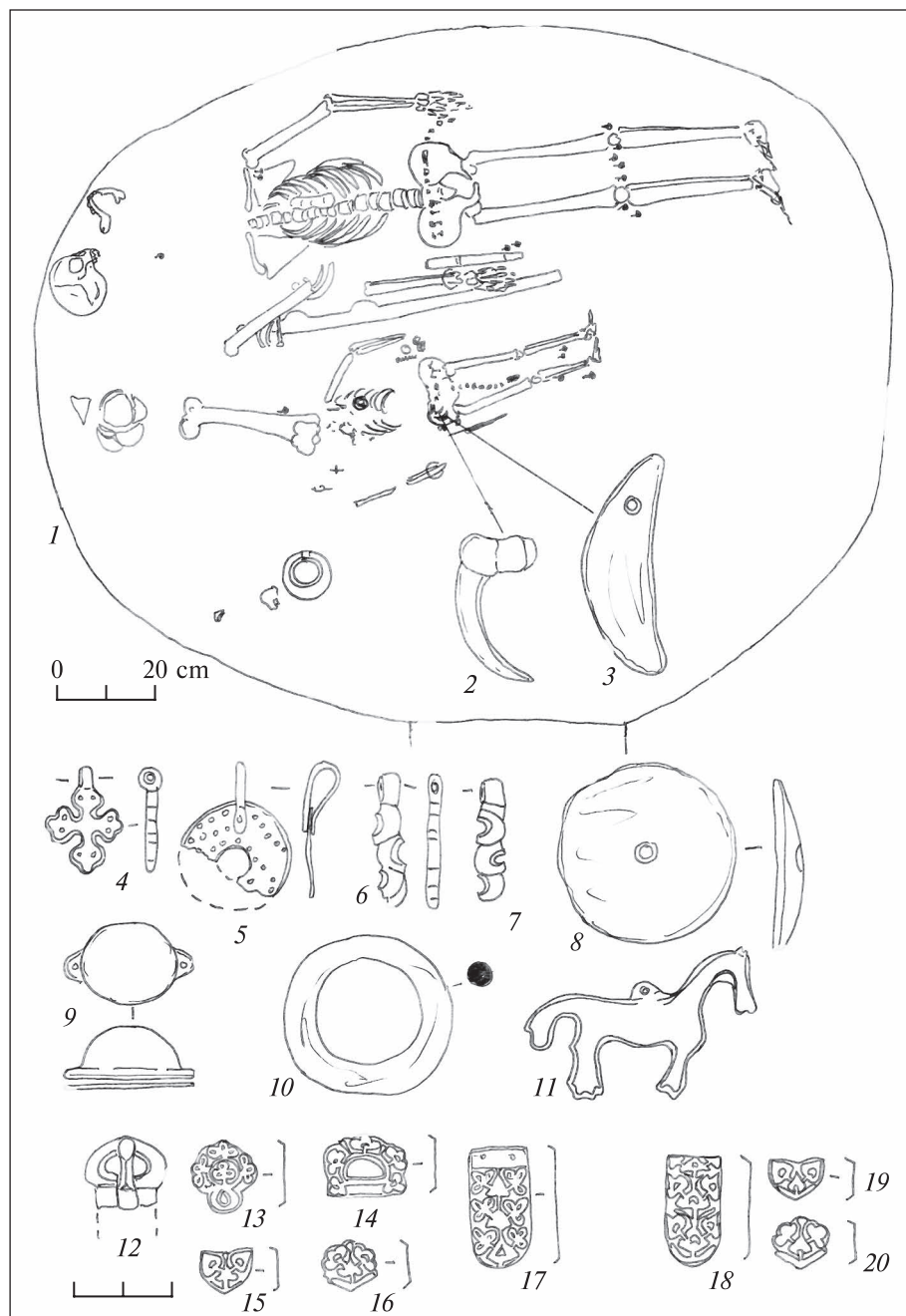

Рис. 4. Катакомба 99 (BCM-IV): 1 — план поховальної камери; 2 — амулет у вигляді кігтя; 3 — амулет з ікла ведмедя; 4 — натільний хрестик; 6—7, 11 — підвіски-амулети; 8 — пряжка-гудзик зі стулки морського молюска; 9 — туалетна скринька; 10 — кільце з кістки; 12—17 — елементи поясної гарнітури; 18—20 — металеві прикраси ремінців взуття

Fig. 4. Catacomb no. 99 (BCM-IV). 1 — a plan of the burial chamber; 2 — an amulet in the shape of a claw; 3 — an amulet made of fang of the bear; 4 — a pectoral cross; 6—7, 11 — amulets-pendants; 8 — a button-buckle made of the valve of a marine mollusk; 9 — a toilet box; 10 — a bone ring; 12—17 — elements of the belt set; 18—20 — metal adornments of shoe straps

та має округлу у перетині форму (рис. 1: 7—9). Підвіски цього типу походять з катакомб 60 BCM-I (2 екз.), 119, 137 BCM-IV (по 1 екз.). Підвіски цього виду знайдено в похованні дитини (дівчинки) 29 Великотіганського могиль-

ника кінця VIII — першої половини IX ст. (Халикова, Халиков 2018, табл. XXIV: 7).

Вид 3 — підвіска виготовлена з пластини вигнутої серпоподібної форми, один кінець якої загострений, а протилежний — заокру-

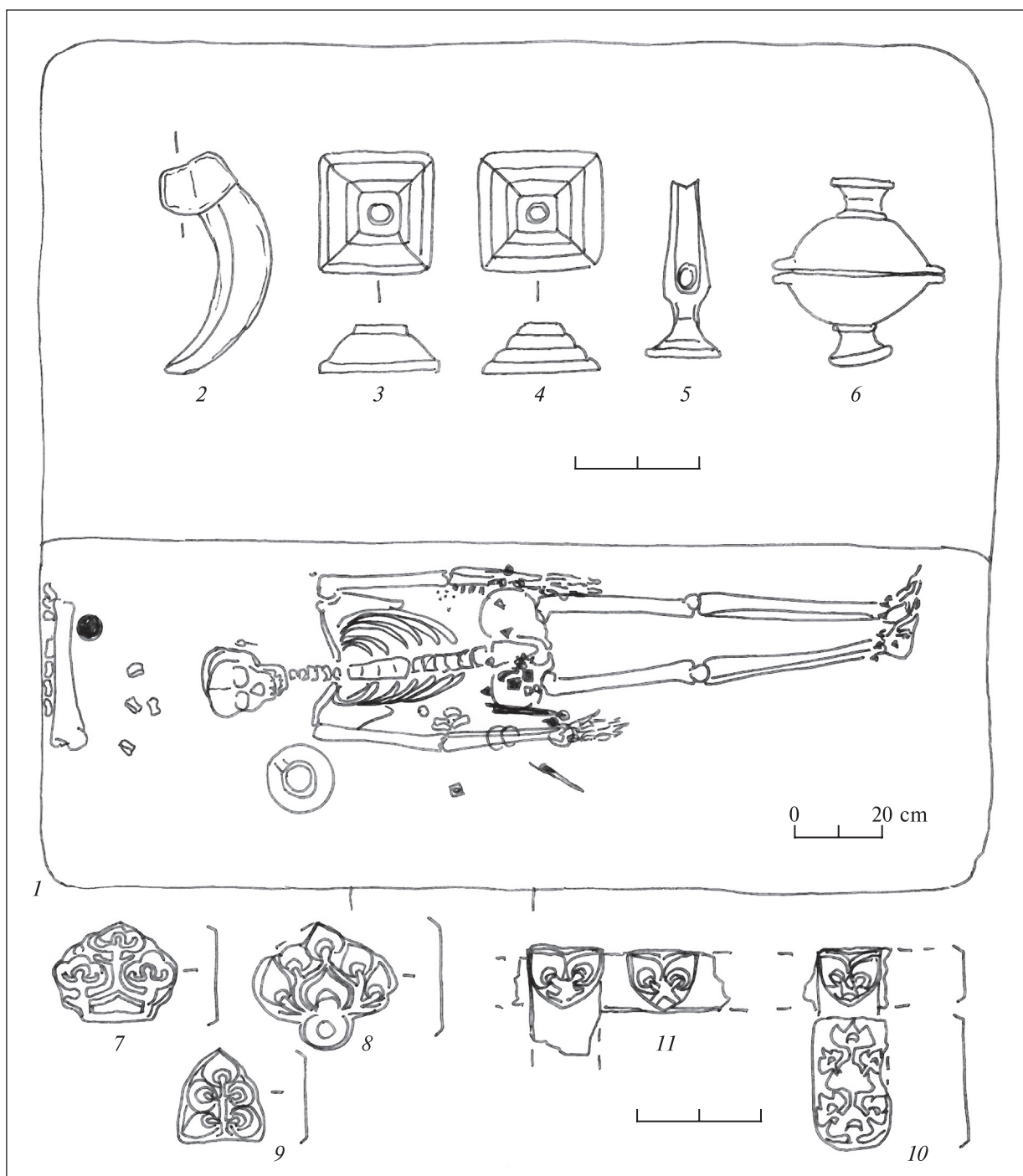

Рис. 5. Катакомба 96 (поховання 4): 1 — план поховальної камери; 2 — амулет у вигляді кігтя; 3, 4 — ворворки; 5 — підвіска-печатка; 6 — туалетна скринька; 7–9 — елементи поясної гарнітури; 10, 11 — металеві прикраси ремінців взуття

Fig. 5. Catacomb no. 96 (burial no. 4). 1 — a plan of the burial chamber; 2 — a claw-shaped amulet; 3, 4 — vorvorkas; 5 — a pendant-signet; 6 — a toilet box; 7–9 — elements of the belt set; 10, 11 — metal adornments of shoe straps

глений з наскрізним отвором для підвішування (рис. 1: 10). Підвіска цього виду знайдена лише в катакомбі 67 ВСМ-IV. Ця підвіска є найбільш примітивним відтворенням пазура хижого птаха.

За матеріалами поясних наборів та прикрас ремінців взуття (рис. 4: 7–10; 5: 12–20), які були

виявлені в зазначених катакомбах Верхнього Салтова з бронзовими підвісками у вигляді пазура, поховальні комплекси датуються серединою IX ст. (кат. 13, 37, 67, 96, 137 ВСМ-IV, 36, 60 ВСМ-I) — другою половиною IX ст. (кат. 15 ВСМ-I, кат. 99, 119, 137 ВСМ-IV) (Аксенов 1998, с. 7; 2010, с. 358; Комар 1999, табл. 4).

Бронзові підвіски-амулету у вигляді кігтя хижого птаха входили до індивідуальних комплексів, що належали переважно підліткам. Лише в катакомбах 96 та 99 ВСМ-IV вони входили до наборів, що належали молодим жінкам. У тих випадках, коли кістяки людей лежали у анатомічному порядку, амулети розташовувалися в районі поясу небіжчика, найчастіше на правій тазовій кістці. Лише в катакомбі 13 ВСМ-IV підвіска-пазур була знайдена в районі грудної клітки похованого підлітка, а в катакомбі 60 ВСМ-I два бронзових пазура знайдено разом з круглою бляшкою-нашивкою на голівну стрічку в районі черепа небіжчика.

За етнографічними даними, у багатьох народів світу для захисту від впливу потойбічних сил на людину, і передусім на дитину, використовувалися різноманітні предмети. Ці предмети виконували подвійну функцію: поперше, вони повинні були захистити людину; по-друге, заручитися підтримкою з боку божественних сил та отримати від них певних якостей (здоров'я, розуму, сили, сміливості, відваги тощо) (Чвирь 1977, с. 96). Для захисту людини від впливу потойбічних сил використовувалися як звичайні побутові предмети із заліза (ножиці для дівчат, ножі для хлопчиків) (Дьяченко 1988, с. 191; Пчелина 1937, с. 94), так і елементи дикої природи: кістки, зуби, кігті, лапи, пір'я тварин та птахів, котрі спершу підвішувалися до колиски, а з часом входили до складу наміста або пришивалися на одяг дітей (Абрамзон 1949, с. 120, 122, рис. 11—17; Борозна 1975, с. 284; Дьяконова 1988, с. 157; Столба 2009, с. 115; Толеубаев 1991, с. 81; Широкова 2002, с. 85). Використання частин тварин у контексті концепції, що частина символізує цілу тварину («pars pro toto»), була спрямована і на отримання конкретних властивостей, що відповідали тій, чи іншій тварині. Так, баран, цап, курка, заєць пов'язувалися з ідеєю родючості; вовк — уособлював хоробрість; лисиця була уособленням розуму та хитрості (Гаджиев 1977, с. 118, 119, 120, 121); з ведмедем пов'язували силу та сміливість (Иванов 1977, с. 88).

Зважаючи на вище сказане, можна припустити, що включення до складу прикрас костюму пазурів хижих птахів або їх імітацій з металу мали мету захистити людей від впливу потойбічних сил та отримання властивостей, притаманних тому чи іншому хижому птаху.

Поховання людей, в яких були знайдені бронзові підвіски-амулети у вигляді пазура, відрізняє досить багатий та різноманітний поховальний інвентар. Самі ж підвіски

супроводжувалися доволі часто іншими амулетами. Особливо показовими є поховальні комплекси, де кістяки людей лежали у анатомічному стані. Так, до комплексу амулетів з поховання хлопчика у катакомбі 99 ВСМ-IV разом з підвіскою-пазуром було виявлено: натільний хрестик кримського типу (рис. 4: 4); дві підвіски-печатки; підвіска солярного типу (рис. 4: 5); два амулети, що пов'язані з місячною символікою (рис. 4: 6, 7); амулет з ікла ведмедя (рис. 4: 3); бронзова підвіска у вигляді коня та бронзова лита туалетна скринька у вигляді черепашки (рис. 4: 9, 11). На поясі у жінки з катакомби 119 разом з бронзовим пазуром була знайдена: прикамська підвіска з протомами коней; підвіска-печатка із зображенням качки; дві підвіски у вигляді грифона; та шість амулетів у вигляді «грифона в колі» (Аксенов 2016, с. 111, рис. 5: 13—17). У катакомбі 96 ВСМ-IV разом з бронзовим пазуром на правому крилі тазу молодої жінки лежали дві бронзові ворворки у вигляді чотирьохгранних пірамід та туалетна скринька у вигляді «самовара» (рис. 5: 3, 4, 6). У катакомбі 15 ВСМ-I у похованні підлітка разом із підвіскою-пазуром знайдено дві хрестоподібні підвіски та прикамська підвіска з протомами коней (Аксенов 1998, рис. 1: 27, 28). Семантика переважної більшості зазначених вище підвісок детально розглянута (Флєрова 2001). При цьому колесо-подібні підвіски-амулети, підвіски з пташиними голівками, амулети у вигляді грифона та вершника на грифоні більшістю дослідників пов'язується з солярним культом (Плетнева 1967, с. 175—176; Ковалевская 1995, с. 132, 144; Флєрова 2001, с. 42, 52—53).

У міфології осетин та інших народів Північного Кавказу такі хижі птахи, як орел, сокіл були доволі популярними образами (Таказов 2014, с. 72; Чибиров 2008, с. 193—194). Це пов'язано з тим, що ці птахи були маркерами верхнього світу, виступаючи символом сонця, небесного вогню (Таказов 2014, с. 102; Голан 1993, с. 101; Флєрова 2001, с. 74). Це дає нам можливість стверджувати, що амулети з пазурів хижих птахів та їх імітації з бронзи у аланського населення Верхнього Салтова також були пов'язані з культом сонця, виступаючи його символом. За спостереженням дослідників, саме птах є домінуючим елементом образного ладу металевих амулетів, які носили жінки та діти Донської Хозарії (Флєрова 2001, с. 74). У цьому контексті цікаво, що герої аланського (нартського) епосу вважалися «дітьми сонця» (Калоев 1997, с. 265—266).

На слов'янських пам'ятках VIII—XI ст. Лісової зони Подоння амулети-натуралії з пазурів хижих птахів не відомі, проте доволі часто зустрічаються підвіски-амулети, що зроблені з кігтів ведмеда та рисі (Винников 2011, с. 91—92, рис. 3: 5—8). Такі амулети більшість дослідників пов'язують із мисливською магією (Флєрова 2001а, с. 111).

Присутність у костюмі аланських підлітків та жінок фертильного віку амулетів з пазурів хижих птахів та їх бронзових імітацій вказує на бажання їх носіїв отримати захист від одного з головних божеств — сонця, символом якого і були птахи. Проте, можливо, що використання цих амулетів мало б забезпечити чудовий зів його власнику, бо саме хижим птахам приписувалася здатність дивитися на сонце без наслідків для очей та видивлятися здобич з великої відстані (Іванов, Топоров 1997, с. 260).

Таким чином, у катакомбах Верхньо-Салтівського могильника, на відміну від інших аланських некрополів регіону, частіше виявляють амулети, що імітують кігті хижих птахів. Це ще раз доводить особливе місце Верхньо-Салтівського археологічного комплексу на теренах північно-західної Хозарії. Датування поховальних комплексів Верхнього Салтова з пазурами хижих птахів та їх бронзовими імітаціями підтверджує думку С. О. Плетньової, що амулети-натуралії з іклів, пазурів та п'яних кісточок тварин у аланського населення лісостепоного варіанту салтово-маяцької культури отримали широке розповсюдження з середини IX ст. (Плетнева 1967, с. 176).

- Абрамзон, С. М. 1949. Рождение и детство киргизского ребенка. *Сборник Музея антропологии и этнографии*, т. 12. Москва; Ленинград, с. 78-138.
- Аксенов, В. С. 1998. Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине. *Finn-Ugrica*, 1 (2), с. 3-12.
- Аксёнов, В. С. 2010. Катакомба № 99 Верхне-Салтовского IV могильника (к вопросу распространения христианства среди салтовского населения Подонцовья). *Сугдейский сборник*, IV. Киев; Судак: Горобец, с. 354-364.
- Аксенов, В. С. 2016. Катакомба № 119 Верхне-Салтовского IV могильника под Харьковом. *Российская археология*, 4, с. 106-123.
- Албегова, З. Х. 1995. К вопросу о религии алан (по амулетам салтово-маяцкой культуры). *Базы данных в археологии*. Москва: б/и, с. 10-33.
- Албегова, З. Х. 2001. Палеосоциология аланской религии VII—IX вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона). *Российская археология*, 2, с. 83-96.
- Борозна, Н. Г. 1975. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии. *Доисламские верования и обряды в Средней Азии*. Москва: Наука, с. 281-297.

- Винников, А. З. 2011. Костяные амулеты со славянского Животинного городища VIII — начала XI века. *Вестник ВГУ. Серия: история, политология, социология*, 1, с. 87-94.
- Гаджиев, Г. А. 1977. Вераования лезгин, связанные с животными. *Советская этнография*, 3, с. 117-124.
- Голан, А. 1993. *Миф и символ*. Москва: Русслит.
- Дьяконова, В. П. 1988. Детство в традиционной культуре тувинцев и теленгиров. *Традиционное воспитание детей у народов Сибири*. Ленинград: Наука, с. 152-185.
- Дьяченко, В. И. 1988. Воспитание детей у якутов. *Традиционное воспитание детей у народов Сибири*. Ленинград: Наука, с. 186-205.
- Иванов, В. А., Чичко, Т. В. 2016. Хазарский импульс в материальной культуре населения Предуралья второй половины I тыс. н. э. *Степи Восточной Европы в средние века*: Сборник памяти Светланы Александровны Плетневой. Москва: «Авторская книга», с. 210-222.
- Иванов, В. В., Топоров, В. Н. 1997. *Орел. Мифы народов мира*, 2. Москва: Большая Российская Энциклопедия, с. 258-260.
- Иванов, С. В. 1977. О детских «амулетах» нанайцев. *Сборник Музея антропологии этнографии*, 33, с. 80-89.
- Калоев, Б. А. 1997. Осетинская мифология. *Мифы народов мира*, 2. Москва: Большая Российская Энциклопедия, с. 265-266.
- Ковалевская, В. Б. 1995. Хронология древностей средневековых алан. *Аланы: история и культура*. Владикавказ: СОИГИ, с. 123-183.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонт Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita antiqua*, 2, с. 111-136.
- Плетнева, С. А. 1967. От кочевий к городам: салтово-маяцкая культура. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 146.
- Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.
- Пчелина, Е. Г. 1937. Родильные обычаи у осетин. *Советская этнография*, 4, с. 85-103.
- Столба, В. Ф. 2009. Бусы, подвески и амулеты: вера в сглаз у греческого и местного населения Таврики. *Вестник древней истории*, 2, с. 109-128.
- Таказов, Ф. М. 2014. *Мифологические архетипы модели мира в осетинской мифологии*. Владикавказ, 2014.
- Толеубаев, А. Т. 1991. *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX — начало XX в.)*. Алма-Ата.
- Флєрова, В. Е. 2001а. *Образы и сюжеты мифологии Хазарии*. Иерусалим; Москва: Мосты культур, 2001.
- Флєрова, В. Е. 2001б. *Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло. По материалам Саркела — Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа*. Санкт-Петербург.
- Халикова, Е. А., Халиков, А. Х. 2018. Ранние венгры на Каме и Урале (Больше-Тиганский могильник). *Археология евразийских степей*, 25. Казань.
- Хоружа, М. В. 2014. Кільцеподібні та солярно-зооморфні амулети салтово-маяцької культури в колекції Харківського історичного музею. *Двадцять Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», 18 квітня 2014 р.* Харків: Майдан, с. 287-295.
- Чибиров, Л. А. 2008. *Традиционная духовная культура осетин*. Москва.
- Чвьрь, Л. А. 1977. *Таджикские ювелирные украшения*. Москва: Наука.

В. С. Аксёнов

Кандидат исторических наук, заведующий отделом археологии Харьковского исторического музея им. Н. Ф. Сумцова, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

АМУЛЕТЫ ИЗ КОГТЕЙ ХИЩНЫХ ПТИЦ ИЗ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ КАТАКОМБ ВЕРХНЕ-САЛТОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Данная работа вводит в научный оборот коллекцию из когтей хищных птиц и их бронзовых имитаций, обнаруженных в катакомбах раннесредневекового могильника у с. Верхний Салтов. В катакомбах четвертого участка могильника были обнаружены амулеты, сделанные из когтей хищной птицы семейства ястребиных (орел степной — катакомба 30 ВСМ-IV, беркут — катакомба 71 ВСМ-IV). Бронзовые амулеты, имитирующие когти хищных птиц, представлены 13 экземплярами, происходящими из катакомб 15, 36, 60 ВСМ-I, катакомб 13, 37, 67, 96, 99, 119, 137 ВСМ-IV. Бронзовые амулеты в виде когтя, в зависимости от того насколько они реалистично повторяют свои прототипы, разделяются на три вида. Вид 1 (восемь экземпляров) представлен изделиями, которые реалистично воспроизводят коготь птицы, благодаря тому, что петелька для подвешивания амулета имитирует сустав в основании когтя. Вид 2 (четыре экземпляра) представлен изделиями, которые повторяют форму когтя, но снабжены округлой плоской петелькой, характерной для большинства салтовских бронзовых амулетов. Вид 3 представлен единственным изделием в виде простой изогнутой в виде когтя пластины с пробитым отверстием в верхней части. Комплексы, в которых обнаружены амулеты из когтей хищной птицы и их бронзовые имитации, датируются концом первой четверти IX в. (катакомба 30) — второй половиной IX в. (кат. 15 ВСМ-I, кат. 99, 119, 137 ВСМ-IV). В большинстве случаев амулеты входили в состав инвентаря подростков. Только в катакомбах 96 и 99 они найдены в захоронениях молодых женщин. Амулеты зачастую располагались в районе пояса человека, на правой тазовой кости. Только в катакомбе 13 амулет был найден в районе груди погребенного подростка, а в катакомбе 60 — в районе головы. Включение в состав костюма когтей птиц и их имитаций должно было обеспечить защиту человека от воздействия потусторонних сил и получение определенных качеств, являющихся характерной чертой той или иной хищной птицы (зоркость, скорость, быстрота и т. п.). В связи с тем, что в осетинской и шире индоевропейской мифологии, птицы были маркерами верхнего мира, то данные амулеты следует рассматривать как символы солнца, небесного огня, а их ношение связывать с культом солнца.

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтово-маяцкая культура, аланы, амулеты, когти хищной птицы, культ небесного огня.

Viktor S. Aksionov

PhD, Head of the archaeology department of the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical museum, in History, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

AMULETS MADE OF BIRDS OF PREY CLAWS FROM THE VERKHNI SALTIV BURIAL GROUND CATACOMBS

This work introduces into scientific circulation a collection of birds of prey claws and their bronze imitations found in the catacombs of the early medieval burial ground near Verkhni Saltiv village. Amulets made of the hawk family claws (steppe eagle — catacomb no. 30 BCM-IV, golden eagle — catacomb no. 71 BCM-IV) were found in the fourth section of the burial ground catacombs. Bronze amulets imitating the birds of prey claws are represented by 13 specimens originating from catacombs no. 15, 36, 60 BCM-I and catacombs no. 13, 37, 67, 96, 99, 119, 137 BCM-IV. Claw-shaped bronze amulets, depending on the extent they repeat their prototypes, are represented by three types: Type 1 (8 items) is represented by products that realistically reproduce the bird's claw, due to the fact that the eyelet for hanging the amulet imitates the joint at the base of the claw. Type 2 (4 items) is represented by examples that repeat the shape of the claw, but are equipped with a rounded flat eyelet, typical for most Saltiv bronze amulets. Type 3 is represented by a single item in the shape of a simple bent plate repeating the form of the claw with a punched hole in the upper part. Complexes, in which amulets made of claws of birds and their bronze imitations are found, are dated from the end of the first quarter of IX century (catacomb no. 30) — second half of IX century (cat. no. 15 BCM-I, cat. no. 99, 119, 137 BCM-IV). In most cases the amulets were included to the teenagers' implements. Only in the catacombs no. 96 and no. 99 they were found in the burials of young women. The amulets are often placed close to the human waist at the right pelvic bone. Only in the catacomb no. 13 the amulet was found close to the chest of a buried teenager and in the catacomb no. 60 it was at the head. The inclusion of bird claws and their imitations in the costume was supposed to provide protection for a human against the impact of supernatural forces and to obtain certain qualities of a certain bird of prey (sharp-sightedness, speed etc.). Due to the fact that in Ossetian and wider Indo-European mythology, birds were markers of the upper world, these amulets should be considered as symbols of the sun, heavenly fire, and their wearing should be associated with the cult of the sun.

Key words: Saltiv-Maiak culture, Alans, amulets, birds of prey claws, cult of heavenly fire.

References

- Abramzon, S. M. 1949. Rozhdenie i detstvo kirgizskogo rebenka. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii*, 12. Moskva; Leningrad, pp. 78-138.
- Aksenov, V. S. 1998. Novye naxodki konkovykh podvesok v saltovskikh zahoroneniyah na Kharkovshchine. *Finno-Ugrica*, 1 (2), pp. 3-12.
- Aksenov, V. S. 2016. Katakomba № 119 Verhne-Saltovskogo IV mogilnika pod Harkovom. *Rossiyskaya arheologiya*, 4, pp. 106-123.
- Aksyonov, V. S. 2010. Katakomba № 99 Verhne-Saltovskogo IV mogilnika (k voprosu rasprostraneniya hristianstva sredi saltovskogo naseleniya Podonczovya). *Sugdejskij sbornik*, IV. Kyiv; Sudak: Horobets, pp. 354-364.
- Albegova, Z. H. 1995. K voprosu o religii alan (po amuletam saltovo-mayaczkoj kultury). *Bazy dannyh v arheologii*. Moskva: b/i, pp. 10-33.
- Albegova, Z. H. 2001. Paleosocziologiya alanskoj religii VII-IX vv. (po materialam amuletov iz katakombnyh pogrebenij Severnogo Kavkaza i Srednego Dona). *Rossiyskaya arheologiya*, 2, pp. 83-96.
- Borzna, N. G. 1975. Nekotorye materialy ob amuletah-ukrasheniyah neseleniya Srednej Azii. *Doislamskie verovaniya i obryady v Srednej Azii*. Moskva: Nauka, pp. 281-297.
- Vinnikov, A. Z. 2011. Kostyanye amulety so slavyanskogo Zhivotinnogo gorodishha VIII - nachala XI veka. *Vestnik VGU. Seriya: istoriya, politologiya, socziologiya*, 1, pp. 87-94.
- Gadzhiev, G. A. 1977. Verovaniya lezgin, svyazannye s zhivotnymi. *Sovetskaya etnografiya*, 3, pp. 117-124.
- Golan, A. 1993. *Mif i simbol*. Moskva: Russlit.
- Ivanov, S. V. 1977. O detskih 'amuletah' nanajczev. *Sbornik Muzeia antropologii etnografii*, 33, pp. 80-89.
- Ivanov, V. A., Chichko, T. V. 2016. Hazarskij impuls v materialnoj kulture naseleniya Preduralya vtoroj poloviny I tys. n. e. *Stepi Vostochnoj Evropy v srednie veka*: Sbornik pamyati Svetlany Aleksandrovny Pletnevoj. Moskva: Avtorskaya kniga, pp. 210-222.
- Ivanov, V. V., Toporov, V. N. 1997. *Orel. Mify narodov mira*, 2. Moskva: Bolshaya Rossiyskaya Enciklopediya, pp. 258-260.
- Kaloev, B. A. 1997. Osetinskaya mifologiya. *Mify narodov mira*, 2. Moskva: Bolshaya Rossiyskaya Enciklopediya, pp. 265-266.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskij gorizont Vostochnoj Evropy (voprosy khronologii). *Vita antiqua*, 2, pp. 111-136.
- Kovalevskaya, V. B. 1995. Khronologiya drevnostej srednevekovykh alan. *Alany: istoriya i kultura*. Vladikavkaz: SOIGI, pp. 123-183.
- Pchelina, E. G. 1937. Rodilnye obychai u osetin. *Sovetskaya etnografiya*, 4, pp. 85-103.
- Pletneva, S. A. 1967. Ot kochevij k gorodam: saltovo-mayaczkoj kultura. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 146. Moskva: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slavyano-khazarskom pograniče. Dmitrievskij arheologicheskij kompleks*. Moskva: Nauka.
- Stolba, V. F. 2009. Busy, podveski i amulety: vera v sglaz u grecheskogo i mestnogo naseleniya Tavriki. *Vestnik drevnej istorii*, 2, pp. 109-128.
- Takazov, F. M. 2014. *Mifologicheskie arkhetyipy modeli mira v osetinskoj mifologii*. Vladikavkaz: IPCz SOIGSI VNCz RAN i RSO-A.
- Toleubaev, A. T. 1991. *Relikty doislamskikh verovanij v semejnoj obryadnosti kazakhov (XIX - nachalo XX v.)*. Alma-Ata: Gylym.
- Flyorova, V. E. 2001a. *Obrazy i syuzhety mifologii Khazarii*. Ierusalim; Moskva: Mosty kultur.
- Flyorova, V. E. 2001b. *Reznaya kost yugo-vostoka Evropy IX - XII vekov: iskusstvo i remeslo. Po materialam Sarkela - Beloj Vezhi iz kollekczii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Aleteja.
- Khalikova, E. A., Khalikov, A. H. 2018. Rannie vengry na Kame i Urale (Bolshe-Tiganskij mogilnik. *Arheologiya evrazijskikh stepej*, 25. Kazan: Fən.
- Khoruzha, M. V. 2014. Kiltsepodibni ta soliarno-zoomorfni amulety saltovo-maiatskoj kultury v kolekczii Kharkivskoho istorichnoho muzeiu. *Dvadtsiati Sumtsovski chytannia: zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoï konferentsii Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezhenia tradytsii, 18 kvitnia 2014 r.* Kharkiv: Majdan, pp. 287-295.
- Chvyr, L. A. 1977. *Tadzhikskie yuvelirnye ukrasheniya*. Moskva: Nauka.
- Chibirov, L. A. 2008. Traditsionnaia dukhovnaia kultura osetin. Moskva.
- Shirokova, Z. A. 2002. Detskaya odezhda tadzhikov i svyazannye s nej obryady. *Etnograficheskoe obozrenie*, 4, pp. 83-88.
- Shtegman, B. K. 1937. *Dnevniye hishchniki*. Moskva; Leningrad: Akademia nauk SSSR.

В. М. Скороход, Д. Блажчек *

ДОСЛІДЖЕННЯ ШЕСТОВИЦЬКИХ КУРГАНІВ¹

Розглянуто нові археологічні дослідження у III курганній групі Шестовицького некрополя. Дослідження проведені у північній частині III курганної групи, де вибрано два насипи, що були досліджені однією ділянкою. В одному з курганів виявлено інгумацію чоловіка з ножем та залишками залізного кістено, що належить до X ст. Один з курганів поховань X ст. не містив. У верхній частині насипу виявлено впускне поховання XII ст.

К л ю ч о в і с л о в а: Шестовицький могильник, курган, поховання, інгумація, давньоруський час.

У сезоні 2018 р. експедицією Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка спільно з Інститутом археології Варшавського університету (Республіка Польща) під керівництвом автора проведено наукові археологічні дослідження Шестовицького некрополя.

Шестовицький археологічний комплекс в уроч. Коровель складається з городища, посаду, подолу і могильника, у складі якого Д. І. Бліфельд виділив шість курганних груп.

Перші дослідження Шестовицьких курганів пов'язані з ім'ям чернігівського археолога П. І. Смолічева 1925—1927 рр., який розкопав 42 кургани у різних групах. Основну свою увагу він приділив групам, що піддавалися руйнації внаслідок господарчої діяльності мешканців села. Сам дослідник під час обстеження території села та опитування його мешканців зазначав, що територія навколо городища, розташо-

ваного в селі та городища в уроч. Коровель була вкрита могилами, від яких збереглися лише поодинокі насипи в садибах деяких селян, особливо в південній частині села (Смолічев 1926, с. 178—180; Бліфельд 1977, с. 10—11).

У 1946 р. експедицією Я. В. Станкевич було досліджено шість курганів у I групі. В районі старого кладовища на території села на той час збереглося два насипи, один з яких також був розкопаний дослідницею (№ 7). Я. В. Станкевич висловила припущення про можливість існування тут окремої курганної групи, що не збереглася (Станкевич 1962, с. 6—29). Наступного, 1947 р. І. І. Ляпушкіним під час зачистки стінки протитанкового рову в уроч. Узвіз, на відстані 150 м на північний схід від схилу гори, було досліджено поховання з трупоспаленням на стороні, яке Д. І. Бліфельд зарахував до п'ятої курганної групи (Бліфельд 1977, с. 11).

У 1948 і 1956—1958 рр. розкопки курганів у Шестовиці були продовжені Д. І. Бліфельдом. Він дослідив 106 насипів у різних курганних групах, але загалом увага дослідника була спрямована на перші три групи курганів. І лише чотири насипи було досліджено в V групі (Ситий 2006, с. 173).

Розташування перших трьох груп у заплаві було зумовлене особливостями рельєфу. III група Шестовицького могильника знаходиться в уроч. Діброва на відстані 750 м на захід від городища в уроч. Коровель, на невеличкому видовженому підвищенні, що омивалося давнім струмком. Місце розташування курганів у III групі характеризується наявністю густої рослинності та старих дубів. У звіті Д. І. Бліфельда 1948 р. зазначено, що рослинність ускладнює точніший підрахунок курганів. Загалом він нарахував тут 18 насипів (Бліфельд 1948, с. 2—10). Один з курганів дослідив П. І. Смолічев (1925 р.), вісім — Д. І. Бліфельд (1948, 1956—1958 рр.), два насипи — М. А. Попудренко (1970 р.). У 2005 р. Ю. М. Ситим було складено план 11 недосліджених насипів, три з яких мають сліди грабіжницьких ям та 10 за-

* СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, ORCID 0000-0001-5317-0896, skorohod-sv@ukr.net

БЛАЖЧЕК Даріуш — Доктор хаб., викладач Інституту археології Варшавського університету (Республіка Польща), ORCID 0000-0002-3798-247X, d.blaszczyk@uw.edu.pl

¹ Стаття підготовлена в контексті роботи Комісії із слов'янської археології при Міжнародному комітеті славістів.

лишків розкопаних курганів, вісім з яких описано у книжці Д. І. Бліфельда (Ситий 2006, с. 173—186).

У 2017 р. співробітниками Інституту археології НАН України під керівництвом автора було знято детальний топографічний план Шестовицького археологічного комплексу, зокрема і III курганної групи, де виявлено залишки 20 насипів (разом із дослідженими) (рис. 1) (Скороход та ін. 2017, с. 1—51; Скороход та ін. 2019, с. 343—344).

У сезоні 2018 р. дослідження проведені у північній частині III курганної групи в уроч. Діброва, де вибрано два насипи, що були розкопані однією ділянкою. На плані 2017 р. це кургани 14 та 17. У 2018 р. нумерація курганів була такою: № 14 — курган 2, № 17 — курган 1.

Місцевість ділянки розкопу поросла старими дубами та чагарником. Кургани III групи розташовані ланцюжком із півночі на південь на невеличкій терасі давнього струмка, що протікав із півночі і на сьогодні він являє собою лише неглибокий яр.

Розкоп 1 площею 220 м² було розбито з урахуванням досліджень двох насипів однією великою площею. Ділянка розкопу була витягнута із півночі на південь, квадрати 2,0 × 2,0 м пронумеровані із заходу на схід, рядами з півночі до півдня від 1 до 55. Насип кургану 1 потрапив до квадратів 1—31, насип кургану 2 — до квадратів 32—55. У центрі розкопу, від квадратів 2—3 з півночі до квадратів 53—54, за віссю північ—південь було залишено стратиграфічну бровку, що проходила по центру обох курганів. За нульовий репер (R⁰) було взято позначку на вершині насипу кургану 1.

Курган 1 перед початком робіт мав висоту 0,38 м і діаметр близько 6,0 м. У північно-західній частині кургану ріс дуб, що значно ускладнювало його дослідження. Роботи велися зачистками пошарово з урахуванням конфігурації насипу. Під дерново-гумусним шаром сірого супіску потужністю 0,20—0,25 м, під яким знаходився сірий плямистий супісок товщиною від 0,2 до 0,4 м, що у квадратах 3, 25, 30 просідає у ровик кургану. У цьому шарі на глибині 0,4—0,5 м від вершини насипу, у квадраті 20 було виявлено залишки поховання дуже поганої збереженості. Слідів могильної ями простежити не вдалося. Збереглася лише верхня частина кістяка до рівня тазу. Поховання було здійснено за обрядом інгумації, головою на захід із незначним відхиленням до півночі. Від кістяка збереглася більша частина черепа, плечові кістки, кістки ключиці, хребці та час-

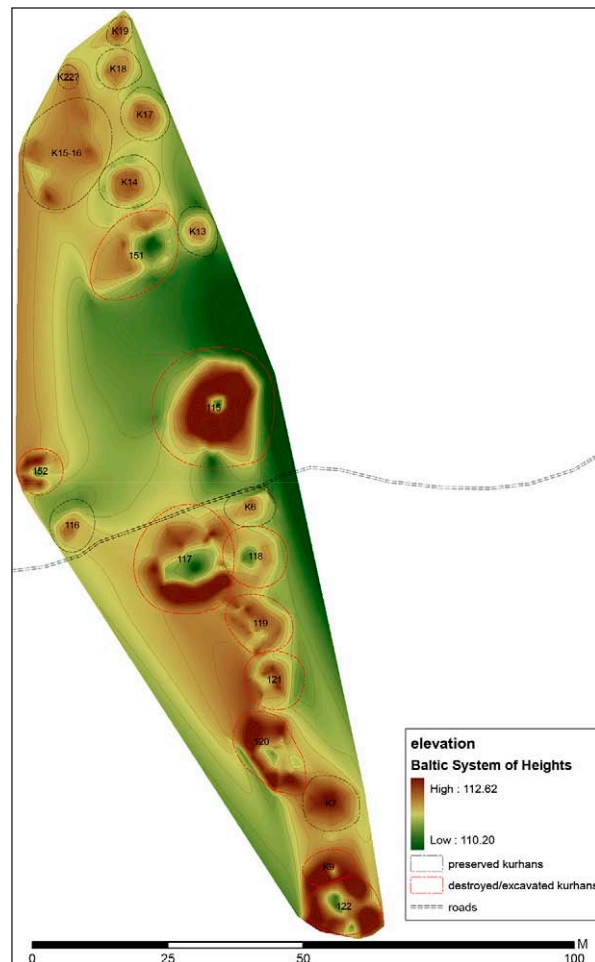

Рис. 1. Топографічний план III курганної групи Шестовицького могильника 2017 р.

Fig. 1. Topographic plan of the III mound of Shestovytsia burial ground 2017

тина ребер (рис. 2). Біля похованого виявлено риб'ячу луску. Кістяк належав підлітку (Скороход, Блажчек, Жигола 2018, с. 16—34).

У цьому ж шарі виявлено залишки від розвалу та окремі фрагменти гончарної кераміки XII ст. Керамічний матеріал виявлений у просадці курганного ровику і може бути залишками від тризни.

Нижче, у центральній частині насипу залягав шар світло-сірого плямистого супіску потужністю до 0,3 м, нижче прошарок похованого дерново-гумусного шару у вигляді сіро-коричневого супіску, нижче якого залягали лінзи жовто-сірого суглинку, біло-сірого та біло-сірого плямистого піску. Нижня частина насипу була підстелена шаром світло-жовтого плямистого супіску потужністю 0,2—0,4 м, що лежав на материках. Інших слідів поховання під насипом виявлено не було.

На глибині 0,8—1,0 м (на рівні материка) було зроблено план зафіксованих плям. Навко-

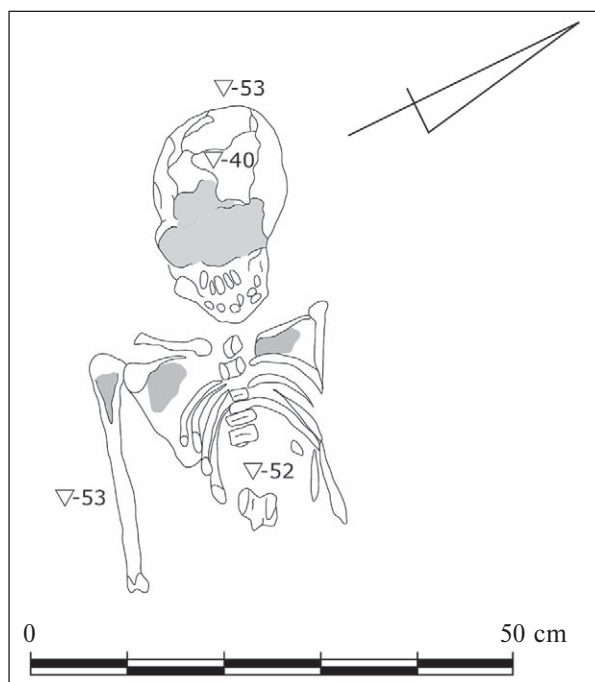

Рис. 2. План впускного поховання в кургані 1
Fig. 2. Plan of the inlet burial in the mound no. 1

ло курганного насипу виявлено курганний ровик шириною 1,2–1,8 м і глибиною до 0,5 м. Ровик заповнений сірим та сіро-жовтим плямистим супіском і має розриви (перемички), що зафіксовані із півдня та заходу, рівно за сторонами світу. Судячи з конфігурації ровика, курган

мав напівкруглу форму, частково видовжений із заходу на схід. Зовнішні розміри кургану складають 9,5 × 11 м. Розміри площадки 7,0 × 9,0 м.

Таким чином, у кургані 1 було виявлено інгумацію підлітка у верхній частині насипу, що датується XII ст.

Курган 2 мав округлий насип висотою 0,39 м. Довжина за віссю північ—південь складає 7,2 м, по лінії захід—схід — 8,2 м. Вершина кургану мала позначку –5 від R⁰ (місцевість у південній частині розкопу мала незначне пониження). Східна частина південної ділянки розкопу була зайнята великим дубом, тому досліджувалася частково. Окрім того у південній частині розкопу знаходилася частина відвалів від сусіднього кургану (кенотафу), що, найімовірніше, досліджувався 1970 р. М. А. Попудренком.

За стратиграфічними спостереженнями, під дерново-гумусним шаром рівномірно залягав шар сірого супіску від 0,5 до 0,8 м товщиною. На межі квадратів 33, 37 цей шар змито у ровик із насипу кургану. Нижче залягає шар жовтого супіску від 0,5 до 0,7 м, під яким зафіксовано похований шар у вигляді смуги жовто-коричневого та коричневого супіску товщиною 0,20–0,25 м. У центральній частині насипу похований шар відсутній і фіксується просадка жовтого супіску. Під ним залягають шари жовто-сірого та біло-сірого супісків

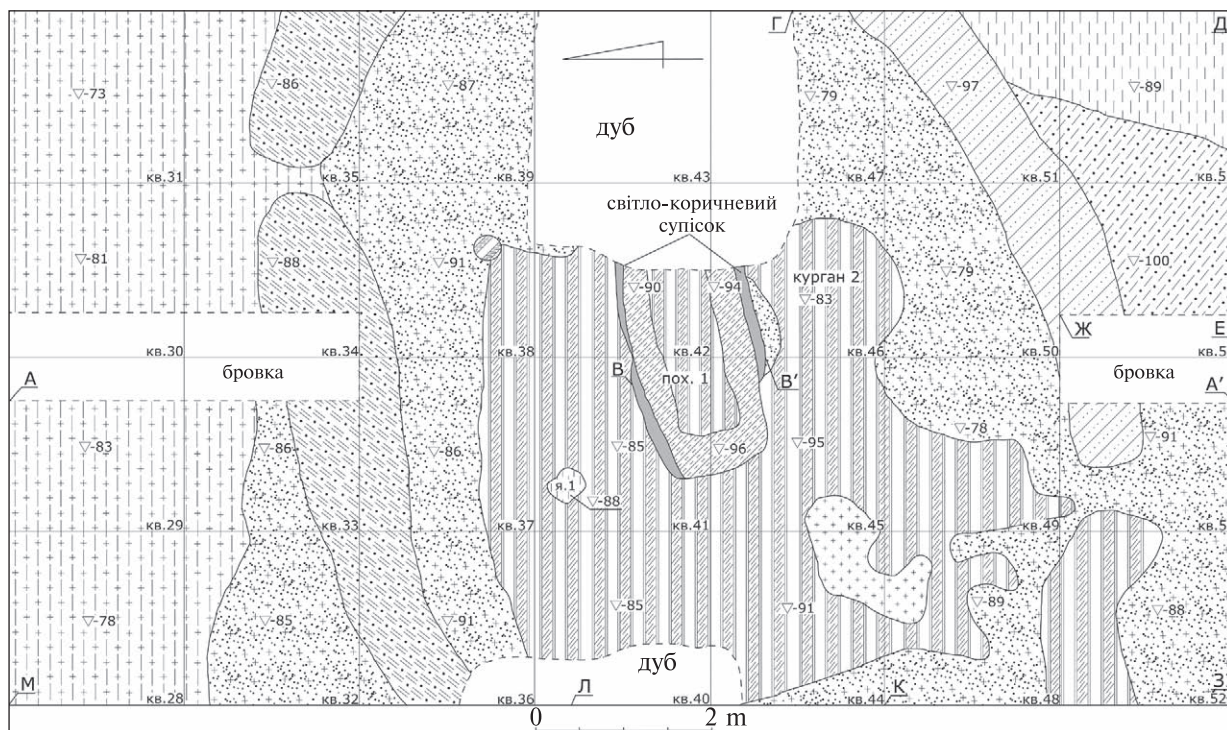

Рис. 3. План зафіксованих плям у кургані 2
Fig. 3. Plan of stains in mound no. 2

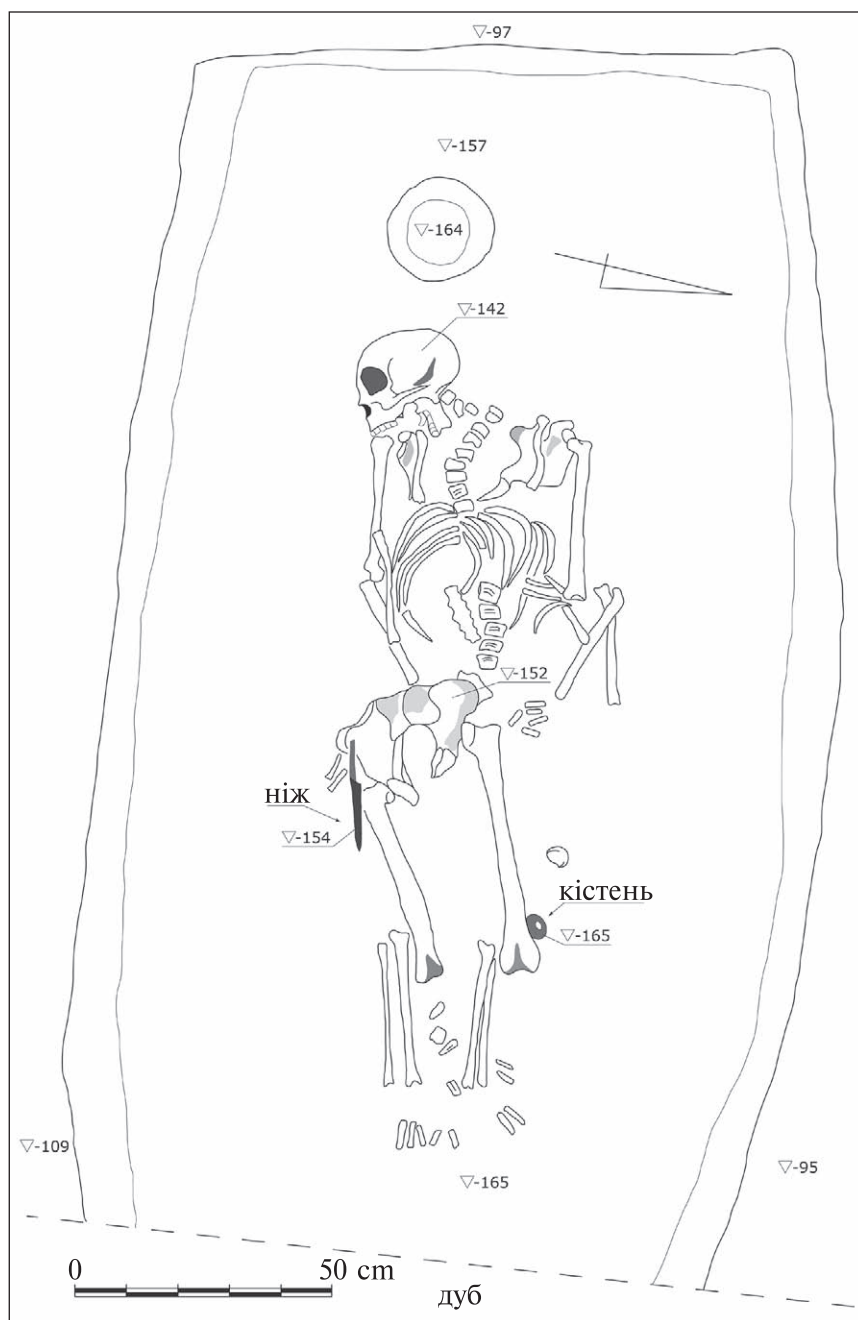

Рис. 4. План поховання у кургані 2

Fig. 4. Burial plan in the mound no. 2

потужністю 0,3—0,4 м, до позначки –80 — –95 за R^0 . На цій глибині у шарі жовтої глини із вкрапленнями білого піску виявлено пляму поховальної ями, прямокутної форми розмірами $1,4 \times 2,4$ м орієнтовану за віссю захід—схід, з незначним відхиленням на південь (рис. 3). Навколо поховальної ями знаходився шар жовтої глини із вкрапленнями білого піску розмірами $2,3 \times 2,5$ м, що міг бути викидом під час її викопування, чи заздалегідь підготовленим майданчиком, пов'язаним із певними ритуальними особливостями обряду. По контуру

ями зафіксовано смужку світло-коричневого супіску товщиною до 0,1 м. Заповнення ями на цьому рівні складалося з темно-сірого плямистого супіску із плямою жовтого супіску у центрі. Стратиграфія поперечного перетизу могильної ями мала таке заповнення: під жовтим супіском, у центрі ями фіксується лінза жовтої глини товщиною до 0,1 м, під якою залягає лінза сірої плямистої глини товщиною до 0,15 м, під якими починається основне заповнення могили у вигляді сірого плямистого супіску глибиною 0,45 м і шириною 0,6 м. Ма-

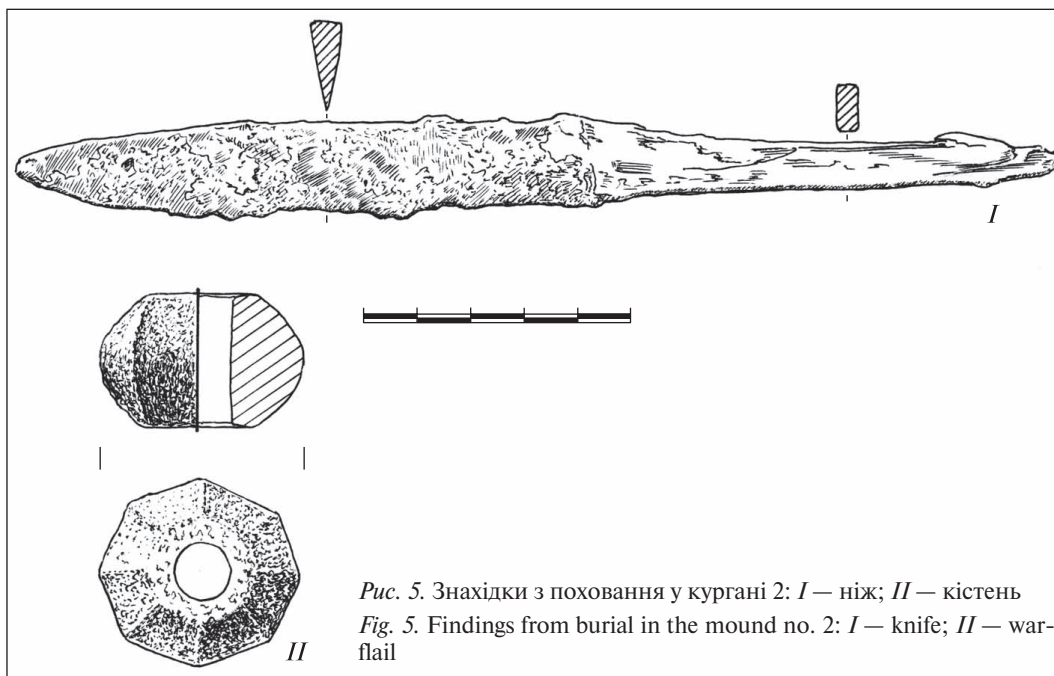

Рис. 5. Знахідки з поховання у кургані 2: I — ніж; II — кістень
 Fig. 5. Findings from burial in the mound no. 2: I — knife; II — war-flail

терикові стінки могили на позначці —88 мають ширину 1,4 м і поступово звужуються, де на позначці —168, що є дном ями, ширина становить 1,1 м. Між материковими стінами ями і основним заповненням могили можна простежити засипку домовини, оскільки у нижній частині з обох боків простежуються шари жовтої та світло-жовтої глини потужністю до 0,3 м, вище яких розміщуються шари сірого, сірого-плямистого та світло-сірого супіску, що скоріш за все, є просадкою насипу. За стратиграфічними даними, у материкову яму шириною 1,1—1,4 м було впущено дерев'яну конструкцію шириною 0,6 м, у якій знаходився небіжчик. Простір між материковими стінами поховальної ями і конструкцією був закиданий глиною і материковим піском.

На дні домовини виявлено кістяк дорослої людини, головою орієнтований на захід. Кістяк лежав на спині в анатомічному порядку, руки складені уздовж тіла. Череп небіжчика завалився на правий бік, хребці шиї, живота та кістки тазу теж частково зміщені. Привертає увагу положення кісток ніг, оскільки малі та великі гомілкові кістки однаково зміщені праворуч і вище колін, тоді як кістки стопи розміщені біля них. Обидві стегнові кістки паралельно відхилені ліворуч. Таке положення кісток ніг може засвідчувати той факт, що у небіжчика були підігнуті у колінах ноги, або ж щось було підкладено під коліна. Загальна довжина кістяка у розчищеному стані складає 1,7 м (рис. 4).

Біля правого стегна кістяка виявлено залізний ніж довжиною 19,5 см, де довжина леза становила 11,5 см, а ширина 1,7 см (рис. 5: I).

Під лівим коліном похованого знаходився наконечник залізного восьмигранного заокругленого кістень діаметром 3,5 см, висотою 2,8 см, діаметром отвору 1,2 см. Його вага становить 120 гр (рис. 5: II). Також під час досліджень було зроблено фотограмметричну фіксацію як поховання вцілому, так і окремо описаних артефактів (Жигола, Скороход 2019, с. 122, рис. 2).

Під час досліджень площі насипу, у квадраті 33 виявлено розвал нижньої частини горщика X ст. із клеймом у вигляді кола вписаного в коло і променями всередині.

Ровик кургану мав неправильну округлу форму і незначну глибину 0,1—0,4 м від материка. Заповнення складало мішаний жовтий пісок з глиною та світло-сірий супісок з глиною. Ширина ровика становила від 0,7 до 1,0 м. У північно-західній частині кургану виявлено материкову перемичку ровика 0,3 м шириною. У західній та східній частині південної ділянки розкопу, ровик від кургану 2 заходить у стінки розкопу. Курган мав округлу форму, з незначним видовженням за віссю захід—схід і мав розміри 9,5 × 10 м. Курган 1 розміщувався на відстані 2,0 м південніше кургану 2.

Таким чином, у сезоні 2018 р. досліджено підкурғанне поховання чоловіка X ст. за порядком інгумації та тіло покладення підлітка

ХІІ ст. у верхній частині насипу без супроводжувачого інвентарю.

Найявність поховання ХІІ ст. у курнній групі Х ст. є досить закономірним для Шестовицького археологічного комплексу. Зокрема під час розкопок третьої курганної групи Д. І. Бліфельдом у 1948 р. (курган 121) виявлено впускне поховання жінки, 1958 р. у кургані 122 виявлено п'ять впускних поховань (Бліфельд 1977, с. 181—182).

На городищі, посаді та подолі в уроч. Коровель існує культурний шар та забудова ХІІ—початку ХІІІ ст. Наймовірніше, у ХІІ ст. мешканці Шестовиці використовували території могильників Х — початку ХІ ст. У південній частині ІІІ групи курганів були відомі впускні поховання більш пізнього часу у курганных ровиках та насипах Х ст.

Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.

Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2019. Новітні методи фіксації в археології. *Археологія*, 1, с. 118-130. <https://doi:10.15407/archaeologyua2019.01.118>

Ситий, Ю. 2006. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця. *Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави ІХ—ХІ ст.). Матеріали міжнародного польового семінару*. Чернівці: Сіверянська думка, с. 173-186.

Скороход, В. М., Манігда, О. В., Зоценко, І. В., Жигола, В. С., Степаненко, С. 2017. Науковий звіт про топографічну зйомку Шестовицького археологічного комплексу у 2017 р. (обстеження, обміри та аналіз сучасного стану пам'ятки). *Науковий архів ІА НАНУ*, ф. е.

Скороход, В. М., Блажчек, Д., Жигола, В. С. 2018. Науковий звіт про археологічні дослідження Шестовицького археологічного комплексу (с. Шестовиця Чернігівського району Чернігівської області) у 2018 р. *Науковий архів ІА НАНУ*, ф. е.

Скороход, В., Манігда, О., Зоценко, І., Степаненко, С. 2019. Топографічна зйомка курганных груп Шестовицького некрополя (обстеження, обміри та аналіз стану пам'ятки). *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ: ІА НАНУ, с. 243-244.

Смолічев, П. І. 1926. Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 р. *Україна*, 1, с. 178-180.

Станкевич, Я. В. 1962. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года. *Краткие сообщения Института археологии*, 87, с. 6-30.

Надійшла 27.12.2019

В. М. Скороход¹, Д. Блажчек²

¹ Кандидат исторических наук, доцент кафедры археологии, этнологии и краеведческо-туристической работы Национального университета «Черниговский колледж» им. Т. Г. Шевченко, ORCID 0000-0001-5317-0896, skorohod-sv@ukr.net

² Доктор хаб., преподаватель Института археологии Варшавского университета (Республика Польша), ORCID 0000-0002-3798-247X d.blaszczyk@uw.edu.pl

ИССЛЕДОВАНИЯ ШЕСТОВИЦКИХ КУРГАНОВ

Шестовицкий археологический комплекс состоит из городища, посада, подола и обширного курганного некрополя, в котором Д. Бліфельд выделил шесть курганных групп. Курганы Шестовицы исследовались еще с 20-х годов XX в. До сегодняшних дней их было раскопано более 160.

В 2017 г. сотрудниками Института археологии НАН Украины снят новый детальный план некрополя, где были выделены исследованные и оставшиеся курганы. В целом, в рассматриваемой третьей курганной группе были насчитаны остатки 20 насыпей. Третья курганная группа Шестовицкого могильника расположена в ур. Диброва на расстоянии 750 м к западу от городища Коровель, на невысоком возвышении, что в древности омывалось небольшим ручьем старицы р. Десна.

В сезоне 2018 г. украинско-польская археологическая экспедиция исследовала 2 курганных насыпи в северной части третьей группы. Курганы исследовались одной площадью 220 кв. м.

В первом кургане, расположенном в северной части раскопа, исследованы остатки впускного погребения ХІІ в., которое находилось в верхней части по центру насыпи. Скелет принадлежал подростку и сохранился лишь частично. Никакого сопутствующего инвентаря и следов могильной ямы зафиксировать не удалось. Погребение Х в. не выявлено. Вокруг кургана прослеживался курганный ровик. Диаметр кургана — 7,0 × 9,0 м. В западной части насыпи и частично в верхних слоях заполнения ровика была найдена керамика ХІІ в.

Курган 2 находился южнее предыдущего. До начала исследований его высота была 0,39 м. Курган имел овальную форму и был вытянут с запада на восток 8,2 × 7,2 м. В кургане исследовано погребение мужчины в могильной яме, ориентированное головой на запад. Скелет лежал в анатомическом порядке с согнутыми в коленях ногами. Возле правого бедра у погребенного находился железный нож, а под правым коленом — железный восьмигранный наконечник кистеня. Диаметр кургана был 9,5 × 10 м.

Таким образом, в сезоне 2018 г. было раскопано 2 курганных насыпи в третьей группе Шестовицкого археологического комплекса. Тут выявлено погребение мужчины Х в. и впускное погребение ХІІ в. в одном из курганов Х в., где погребение отсутствовало, либо не сохранилось.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Шестовицкий могильник, курган, погребение, ингумация, древнерусское время.

STUDIES OF SHESTOVYTSIA BARROWS

Shestovitsa archaeological complex consists of the hill-fort, the upper town, the lower city and of the large mound necropolis, which D. Blifeld divided into six mound groups. Burial mounds have been investigated since 1920's. More than 160 of them have already been excavated till nowadays.

In 2017, scientific workers of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine took a new detailed plan of the necropolis, where the investigated and remaining mounds were identified. In total, the remains of 20 embankments were counted in the third mound group. The third mound group of the Shestovitsa necropolis is situated in the Dibrova boundary 750 m to the west from the hill-fort Korovel, at a low elevation, which in ancient times was washed by a small stream of the old channel of the Desna River.

Two mound embankments in the northern part of the third mound group were excavated by Ukrainian-Polish archaeological expedition in 2018. Burial mounds were investigated together, their total area of the excavation covered 220 m².

The remains of 12th century inlet burial, which was located in the upper part in the center of the embankment, were investigated in the first mound situated in the northern part of the excavation. The skeleton belonged to a teenager and preserved partially. No related equipment or traces of the grave pit were fixed. The burial of 10th century was not found. There was a mound ditch around the embankment. The diameter of the mound was 7.0 × 9.0 m. Fragments of 12th century ceramics were found in the western part of the embankment and partially in the upper layers of the ditch filling.

The mound no. 2 was situated to the south of the previous one. Before the beginning of the investigations it was 0.39 m high. The mound had an oval shape and was extended from west to east by 7.2 × 8.2 m. Man's burial in a grave pit with the head oriented to the west, was found in it. The skeleton laid in anatomical order with legs bent at the knees. There was an iron knife near the right thigh bone of the buried, and an iron octagonal tip of the knobstick under his right knee. The diameter of the mound was 9.5 × 10 m.

Thus, in the 2018 season, two burial mounds in the third group of the Shestovitsa archaeological complex were excavated. The burial of the man of 10th century and the inlet burial of 12th century in one of 10th century mounds, where the burial was absent or not preserved, were found here.

Key words: Shestovitsia burial ground, barrow, burial, inhumation, Ancient Rus time.

References

- Blifeld, D. I. 1977. *Davnoruski pamiatky Shestovytsi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zhyhola, V. S., Skorokhod, V. M. 2019. Novitni metody fiksatsii v arkeolohii. *Arheologia*, 1, pp. 118-130. <https://doi:10.15407/archaeologyua2019.01.118>
- Stankevich, Ya. V. 1962. Shestovitskoe poselenie i mogilnik po materialam raskopok 1946 goda. *Kratkie soobscheniia Instituta arkeologii*, 87, pp. 6-29.
- Skorokhod, V. M., Manihda, O. V., Zotsenko, I. V., Zhyhola, V. S., Stepanenko, S. 2017. Naukovi zvit pro topografichnu ziomku Shestovitskoho arkeolohichnoho kompleksu u 2017 r. (obstezhennia, obmiry ta analiz suchasnoho stanu pamiatky). *Naukovi arkhiv IA NANU*, f. e.
- Skorokhod, V. M., Blazhchek, D., Zhyhola, V. S. 2018. Naukovi zvit pro arkeolohichni doslidzhennia Shestovitskoho arkeolohichnoho kompleksu (s. Shestovitsia Chernihivskoho raionu Chernihivskoi oblasti) u 2018 r. *Naukovi arkhiv IA NANU*, f. e.
- Skorokhod, V., Manihda, O., Zotsenko, I., Stepanenko, S. 2019. Topografichna ziomka kurhannykh hrup Shestovitskoho nekropolia (obstezhennia, obmiry ta analiz stanu pamiatky). *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* Kyiv: IA NANU, pp. 243-244.
- Smolichev, P. I. 1926. Rozkopky siverianskykh mohyl v s. Shestovytsi na Chernihivshchyni vlitku 1925 r. *Ukraina*, 1, pp. 178-180.
- Sytyi, Yu. 2006. Do pytannia pro mistseznakhodzhennia kurhaniv ta kurhannykh hrup v ur. Korovel v s. Shestovitsia. *Rus na perekrestii svitiv (Mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoj derzhavy IX-XI st.). Materialy mizhnarodnoho polovoho seminaru*. Chernihiv: Siverianska dumka, pp. 173-186.

Г. Ю. Івакін†, Д. В. Бібіков,
В. Г. Івакін, В. І. Баранов*

ЗНАХІДКИ ПЛОМБ ДРОГИЧИНСЬКОГО ТИПУ З КИЄВА

У статті публікуються нові сфрагістичні матеріали з давньоруського Києва та його округи, а саме — товарні пломби т. зв. «дрогичинського типу», які були виявлені під час науково-рятивних досліджень Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України протягом 2016—2017 рр. Крім того, наводиться стислий огляд історіографії проблеми. Знахідки пломб з останніх років досліджень розглядаються у контексті сучасної сфрагістичної науки, класифіковані зображення на пломбах, робляться спроби їх персональної атрибуції.

Ключові слова: Давня Русь, Київ, сфрагістика, товарні пломби, атрибуція.

Історія вивчення проблеми

Давня Русь була однією з найбільших держав середньовічної Європи. Давньоруські міста функціонували на величезній площі — від Західного Бугу до Волги та від Балтійського моря до Чорного. Серед них справжньою перлиною був Стародавній Київ, помітно виділяючись серед інших як завдяки своїм розмірам, так і своєю економічною та політичною роллю в давньоруському суспільстві.

Археологічне вивчення Києва триває вже понад дві сотні років та активно продовжується і сьогодні. Зараз найбільш актуальним завданням, що постає перед українською археологічною наукою, є підготовка та поступове введення до наукового обігу окремих категорій археологічних матеріалів — як таких, що були виявлені раніше, так і тих, що походять з «найсвіжіших» польових досліджень.

Свинцеві пломби т. зв. «дрогичинського типу» є найменш вивченою категорією сфрагістичних старожитностей Давньої Русі. На сьогодні відсутній новий загальний каталог цих пам'яток, більшість з яких не введена до наукового обігу. Не відома й бодай приблизна кількість пломб, що зберігаються в розрізних колекціях: частково музейних, а переважно — у приватних. Серед дослідників відсутня єдина думка стосовно персональної атрибуції їх конкретних типів. Публікація каталогу пломб з території давньоруського Києва та його найближчої округи — справа майбутнього і, безперечно, його не можливо втиснути в межі однієї статті. Представлена робота має на меті менш амбітне, але від того — не менш важливе, завдання. За останні роки науково-рятивними дослідженнями Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України було виявлено цілу низку сфрагістичних старожитностей, значний відсоток з яких становлять саме пломби т. зв. «дрогичинського типу». Введення цих знахідок до наукового обігу та їх попередній аналіз і є головною метою нашої статті.

Пломбами «дрогичинського типу» прийнято називати булли, розмір яких загалом значно менший, ніж звичайних давньоруських печаток (Белецкий 2001, с. 71). Вважається, що діаметр печаток зазвичай становить приблизно 20 мм,

* ІВАКІН Гліб Юрійович † — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

БІБІКОВ Дмитро Валентинович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-4288-2091, bibikov@bigmir.net

ІВАКІН Всеволод Глібович — кандидат історичних наук, завідувача відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-0074-1963, wkniaz16@ukr.net

БАРАНОВ В'ячеслав Ігорович — науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-6388-4091, baranov.vyacheslav.1983@gmail.com

у той час як діаметр пломб — 10—12 мм (Янин 1970, с. 132). Однак розмір пломб та печаток є не настільки однозначною ознакою, як здається на перший погляд. Багато пломб відтиснуто на заготовках, що значно перевищували розміри діаметру матриці пломбарія, і таким чином їх розміри наближувалися до розмірів печаток. Разом з тим, відомі печатки дуже маленьких розмірів (Белецкий 2001, с. 71). С. В. Белецький запропонував інші критерії відокремлення пломб від печаток: за діаметром матриці буллатірія (у пломб він менший за 10 мм, а у печаток перевищує 15 мм) та вагою заготовки, яка для печаток перевищує 8,0 г, а для пломб менша, ніж 3,0—4,0 г (Белецкий 2001, с. 71).

Однак і ці критерії не є однозначними. Так, в колекції пломб з Білоозера у 25 % знахідок діаметр матриці дорівнював 15—16 мм, а вага найбільших пломб коливалася в межах від 5,5 до 7,1 г; при цьому дві найменші печатки мали вагу 4,1 та 6,2 г (Захаров 2005, с. 23).

Більшість заготовок для пломб виготовлялася шляхом відливання у двосторонніх формах зі вставним стрижнем для формування каналу для шнурка, але відомі пломби, виготовлені зі складеної навпіл пластини (Захаров 2005, с. 22). Процес пломбування, на думку С. Д. Захарова, виконувався тими ж особами, що й скріпляли печатками документи, на що вказує знахідка заготовки для печатки, на якій була відтиснута плomba (Захаров 2005, с. 22).

Уперше пломби т. зв. «дрогичинського типу» було виявлено 1864 р. у м. Дрогичин (зараз Підляське воєводство, Польща). У давньоруський час Дрогичин (Дорогичин) був центром прикордонного удільного князівства на Західному Бугі (уперше згадується літописом під 1142 р.). Місто було розташоване на важливій торговельній магістралі Дніпро—Прип'ять—Західний Буг—Вісла—Балтійське море, яка у XI—XIII ст. з'єднувала Русь з Польщею, прибалтійськими племенами, Чехією, Німеччиною та країнами Західної Європи (Перхавко 2018, с. 236). Майже від самого моменту виявлення, пломби стали предметом жвавої дискусії щодо їх походження, атрибуції та використання (Тышкевич 1865, с. 115—122; Котляревский 1865, с. 242—248; Авенариус 1890, с. 13—18; Лепардов 1890; Лучицкий 1892, с. 73—104). Київський дослідник К. В. Болсуновський першим здійснив найбільш повний огляд літератури за темою, ввів до наукового обігу чимало самих пломб і склав каталог, котрим активно користуються фахівці й сьогодні (Болсунов-

ський 1894). У 1930—1950-х рр. цю категорію старожитностей вивчали М. П. Ліхачов (1930), О. В. Орешніков (1930) та Б. О. Рибаків, який пояснював їх масові знахідки у Дрогичині торгівлею Русі по Західному Бугу (Рыбаков 1940, с. 244—245; 1948, с. 470). Польські дослідники Т. Левицький та К. Мусянович висловили думку, що пломби привішувались до т. зв. хутрянних грошей (Lewicki 1956, s. 289—297; Musianowicz 1957, s. 285—298). О. Л. Монгайт першим з радянських спеціалістів впевнено пов'язав знахідки пломб дрогичинського типу з процесом опечатування шкурок білки, описаним у праці арабського мандрівника XII ст. Абу Хамід аль-Гарнаті (Монгайт 1955, с. 59—62; 1959, с. 169—179). Б. О. Рибаків, трактуєчи пломби як атрибут експортних товарів, знахідки їх у Києві пояснював «прикордонним» значенням міста як останнього значного пункту на шляху товарів на південь (Рыбаков 1940, с. 245). Спеціально дрогичинські пломби, переважно новгородського походження, вивчав Б. Д. Єршевський, який присвятив їм свою кандидатську дисертацію та серію статей (Ершевский 1985, с. 36—57).

Значну увагу проблемі вивчення пломб дрогичинського типу присвятив відомий російський дослідник середньовічної руської торгівлі В. Б. Перхавко (1994, с. 241; 2018, с. 224—235). Грунтуючись на повідомленнях аль-Гарнаті, дослідник вважав, що пломбами скріплялися виключно зіпсовані шкурки. На його думку, виконуючи функцію грошей, вони, вочевидь, перебували в обігу лише у князівстві, на території якого були опечатані, й не використовувались для розрахунків з іноземними купцями. З цим пов'язані більш численні знахідки товарних пломб саме на Півночі Русі. Разом з хутом вони потрапляли на південно-руські землі, «куди найбільш цінні породи завозилися купцями з півночі» (Перхавко 1994, с. 241), Загалом на південно- та західно-руські землі (окрім самого Дрогичина), за підрахунками дослідника, припадає лише 3,0 % знахідок товарних пломб (Там само, с. 220).

Також важливі розробки з теми опублікували А. А. Молчанов (1985, с. 66—83) та С. В. Белецький (1999, с. 288—330; 2001, с. 71—74; 2003). На думку С. В. Белецького, частина пломб використовувалася під час товарно-грошових операцій — скріпляла тюки з товарами або затверджувала «міхові гроші», але також окремі пломби приєднувалися й до документів (Белецкий 2001, с. 74; Белецкий, Веретюшкин, Горлов 2017б, с. 147). За припу-

щенням П. М. Петрова, основною функцією plomb «дрогичинського типу» було засвідчення митних платежів, але також вони могли використовуватися як хутряні гроші, клейма виробника чи володаря товарів, чи як печатки (Петров 1997, с. 53).

Останнім часом інтерес до давньоруських plomb «дрогичинського типу» значно зріс. Р. Лівох вивчив plombи, знайдені в Дрогичині, що зараз зберігаються в Краківському археологічному музеї (Liwoch 2013, s. 105—113; 2015, s. 237—239). На думку дослідника, plombи використовувалися, насамперед, для таврування товарів — як знаки їх виробників або власників (Liwoch 2015, s. 238). Л. Павлата ввів до наукового обліку plombи з колекції Підляшського музею (м. Білосток) та Регіонального музею (м. Дрогичин) (Pawlata 2010, s. 151—184). На його думку, ці артефакти використовувалися у другій половині XI — першій половині XIII ст. для опломбування товарів, а наявність на plombах літер латинського алфавіту свідчила про участь у цьому процесі купців із заходу (Pawlata 2010, s. 172). Нещодавно дослідник видав ще одну працю, присвячену plombам «дрогичинського типу», де спробував розглянути феномен давньоруських plomb у цілому (Pawlata 2016, s. 71—126). Інша група польських дослідників у межах проекту «Сфінкс польської сігілографії» теж звернулася до plomb, що було знайдено в Червонських градах (Wołoszyn et al. 2015, s. 124—128, n. 1; Wołoszyn, Florkiewicz, Garbacz-Klempka 2016, s. 257—273). На їх думку, plombи «дрогичинського типу» скріпляли т. зв. міхові гроші. Вони з'являються наприкінці XI ст., коли фактично витісняють більш ранні дерев'яні plombи (Wołoszyn, Florkiewicz, Garbacz-Klempka 2016, s. 266—269). Слід зазначити, що дослідники вперше зробили сучасні металографічні аналізи plomb: їх хімічного складу та макроструктури (Там само, s. 261—262).

Активне використання металодетекторів під час археологічних досліджень значно розширило джерелознавчу базу сфрагістичних пам'яток давньоруського часу. Так у науковій обіг були введені plombи з давньоруського Чернігова (Коваленко, Молчанов 1993, с. 208—214, рис. 1: 10—11; 2: 11—16), Дубна (Петров, Пантелеєва 2014), Смоленська (Галанов 2015, с. 355—359; Олейников, Гайдуков 2017, с. 137—148), Білоозера (Захаров 2005, с. 20—63; Малоземов 2014, с. 243—246), Старої Ладogi (Кирпичников, Белецкий 1994, с. 132—133; 2009, с. 36—47; Белецкий 2018а, с. 105—132), Старої

Рязані та Ростиславля Рязанського (Милованов 2010, с. 9), Курська (Белецкий, Веретюшкин, Горлов 2017а, с. 347—360, 146—159), Городця на Волзі (Петров 1997, с. 59—67), Москви (Зайцев 2004, с. 350—352).

Останнім часом регулярно вводяться у науковий обіг plombи «дрогичинського типу», що походять з приватних колекцій. Так, завдяки білоруському досліднику Д. В. Гулецькому, публікуються plombи з території Полоцького (Гулецкий, Дорошкевич 2018, с. 125—181), Чернігівського та Смоленського князівств (Тигунцев, Гулецкий 2017, с. 104—142). Автор вважає, що право випуску plomb «дрогичинського типу» належало суверенам, незалежним володарям давньоруських земель і було пов'язано з обігом «міхових грошей». Засновником цієї традиції, на думку дослідників, був Ярослав Мудрий, і їх використання тривало до XV ст. (Гулецкий 2018, с. 116—119; Гулецкий, Ярошевский 2018, с. 88—89, 116—121). О. А. Алфьоров почав вводити до наукового обігу приватну колекцію Олексія Шереметьєва (Алфьоров 2011, с. 214—220). Необхідно зазначити, що цей дослідник, на відміну від переважної більшості своїх колег, поставив під сумнів використання свинцевих plomb «дрогичинського типу» як міхових грошей. На його думку, plombи слід розділити на декілька груп, пов'язаних як з княжим управлінським апаратом, зокрема й з митним, так і безпосередньо з власниками товарів (Там само, с. 193—194).

Необхідно зазначити, що незважаючи на великий обсяг опублікованих plomb, всі вони переважно походять з приватних колекцій, і, відповідно, не мають надійного контексту, що суттєво обмежує їх інформативність; проте необхідність публікації таких матеріалів не викликає сумнівів (Белецкий 2018б, с. 331).

Plombам Київського князівства присвячена нещодавня робота В. О. Анохіна (2012), проте вона повністю ґрунтується лише на матеріалах приватної колекції В. В. Нечитайла, джерела якої сумнівні та ненадійні (передусім щодо походження знахідки). Атрибуції багатьох plomb (насамперед, X — першої половини XI ст.) настільки гіпотетичні й недостатньо аргументовані, що С. В. Белецький запропонував взагалі не приймати до уваги «сміливі історичні висновки, принаймні до тих пір, поки не будуть оприлюднені обґрунтування цих висновків» (Белецкий 2018б, с. 311).

Таким чином, останнім часом plombи «дрогичинського типу» активно вводяться до наукового обігу, з'являються нові спроби їх ана-

Рис. 1. Схема розташування досліджуваних ділянок на мапі м. Києва

Fig. 1. Scheme of location of the studied sites on the map of Kyiv

лізу. Але поза увагою науковців залишаються знахідки, що походять з території столиці давньоруської держави Києва та його найближчих околиць. Дослідники приділяли головну увагу більш репрезентативному й численному різновиду сфрагістичних матеріалів — актовим печаткам, які, зі зрозумілих причин, надавали більше хронологічної та історичної інформації (Ивакин 1981). Самі пломби мали значно менший розмір за печатки й переважно малоінформативні зображення, які погано збереглися і, відповідно, не завжди чітко «прочитувалися». Загальна їх кількість на території Давньоруської держави точно невідома, але нараховує десятки тисяч екземплярів.

Переважає більшість свинцевих пломб позбавлена точних характеристик обставин їх знахідки (локалізація, культурний шар, супроводжуючі знахідки тощо), які можуть надати цінну історико-культурну інформацію. Саме тому, звертають на себе увагу нові знахідки таких пломб з останніх за часом археологічних досліджень міста. Протягом 2016—2017 рр. розкопками Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України на території сучасного Києва виявлено одну актову печатку, а також 28 пломб та заготовок під них — це більше, ніж за всі попередні роки досліджень міста (рис. 1). Крім того, в результаті робіт Центру археології Києва на Поштовій

площі на Подолі виявлено понад десяток печаток та пломб, але вони ще не опрацьовані.

Топографія та археологічний контекст знахідок

Більшість свинцевих пломб та заготовок виявлена під час науково-рятивних розкопок 2016 р. на вул. Кирилівська, 37 у Подільському р-ні Києва (рис. 1: I). Ділянка розкопу розташовувалася біля підніжжя гори Юрковиці в районі брами північних укріплень (літописного «столпія») середньовічного Подолу. Там розпочинався традиційний шлях на Дорогожичі з Кирилівським монастирем, де той розгалужувався на два стратегічні напрямки: на захід, на Білгород і вздовж Дніпра до Вишгорода та переправи на Чернігів. Більше половини пломб і заготовок під них (12 екз.) виявлено у перевідкладеному стані в культурних шарах XVII—XIX ст. Шість зразків походять з шару 3 (XII—XIII ст.). Однотипні пломби часом опинялися в різних культурно-хронологічних горизонтах. На шар 4 (XI ст.) припадає лише одна заготовка. Незвично велику кількість знахідок пломб і заготовок можна пояснити функціонуванням тут митниці давньоруського часу. В розкопі на кількох горизонтах чітко зафіксовано ознаки давнього шляху на Дорогожичі (Івакін та ін. 2017, с. 133—138). На це також вказує низка знахідок предметів імпорту (сердоликові намистини, візантійські амфори, фоліс імператора Василя II Болгаробійця (976—1025 рр.).

У 2016—2017 рр. тривали дослідження поселення останньої чверті XI—XII ст. на вул. Метрологічний в історичній місцевості Феофанія на півдні сучасного Києва (рис. 1: II). Поруч розташоване відкрите кілька десятиліть тому городище цього ж часу (рис. 1: 10). Певні категорії археологічних знахідок вказують на досить високий соціальний статус мешканців городища та їхню належність до давньоруської феодальної верхівки. Досліджений комплекс досить впевнено можна інтерпретувати як резиденцію представника великокнязівської адміністрації в цьому стратегічно важливому районі, який очолював форпост, що контролював підхід до Києва з південного заходу — давній шлях на Василів на Стугні і далі на Юр'їв (сучасне м. Біла Церква) на Росі. З певною обережністю цей комплекс поселень можна пов'язати із літописним Звенигородом Київським («єсть город мал у Києва яко десяти вѣрсти вдале»), де відбулося відоме осліплення князя Василька за наказом великого кня-

зя київського Святополка Ізяславича у 1097 р. (Івакін та ін. 2017, с. 140—143). Тут виявлено одну пломбу та одну заготовку в житловій споруді кінця XI — початку XII ст. Ще дві пломби походять із культурного шару поселення, що стратиграфічно не розділяється та широко датується кінцем XI — першою половиною XIII ст. Факт виявлення заготовки опосередковано підтверджує висновки про безпосередні зв'язки поселення з великокнязівською адміністрацією.

У 2017 р. здійснено масштабні розвідувальні роботи на частині великого середньовічного поселення (X—XIII ст.) в іншій історичній місцевості Києва — Китаєві (рис. 1: III). Вони проводились у зв'язку з підготовкою історико-містобудівної документації на пам'ятку, коли постало питання про встановлення чітких меж Китаївського археологічного комплексу. Городище Китаїв розміщене на високому останці на 12 км південніше Старокиївської гори, над правобережною заплавою Дніпра, де проходив стародавній шлях від Києва на південь вздовж Дніпра (на Треполь, Вітичів, Чучин, Заруб, Канів) (рис. 1: 8). Трохи на захід розташований вище згаданий комплекс поселень у Феофанії (літописний Звенигород). Вони поєднувалися зручним шляхом. Городище являло собою один із важливих оборонних пунктів, що захищали підступи до столиці Русі. Його планування через наявність численних ярів, ровів та валів досить незвичне, тому пам'ятку і віднесено до т. зв. складних городищ. До складу Китаївського комплексу на горі також належать три групи курганных могильників і печерний лабіринт. А біля її підніжжя, на протилежному лівому березі струмка, що тече до Дніпра, розташовані посад та селище (Мовчан 1993, с. 137). У культурному шарі посаду виявлено актову печать та дві пломби дрогичинського типу.

Типологія символів на пломбах

Детальний опис усіх знахідок поданий у каталозі (див. додаток). Використовуючи типологічні схеми В. Б. Перхавко (1994, с. 226) та С. В. Белецького (2003, с. 264), виділено основні категорії сюжетів і символів, які було виявлено на цих пломбах:

1. чотириконечний хрест;
2. шестиконечний розквітлий хрест;
3. князівський знак;
4. погрудне зображення святого або князя;
5. зображення голови;
6. кириличні літери.

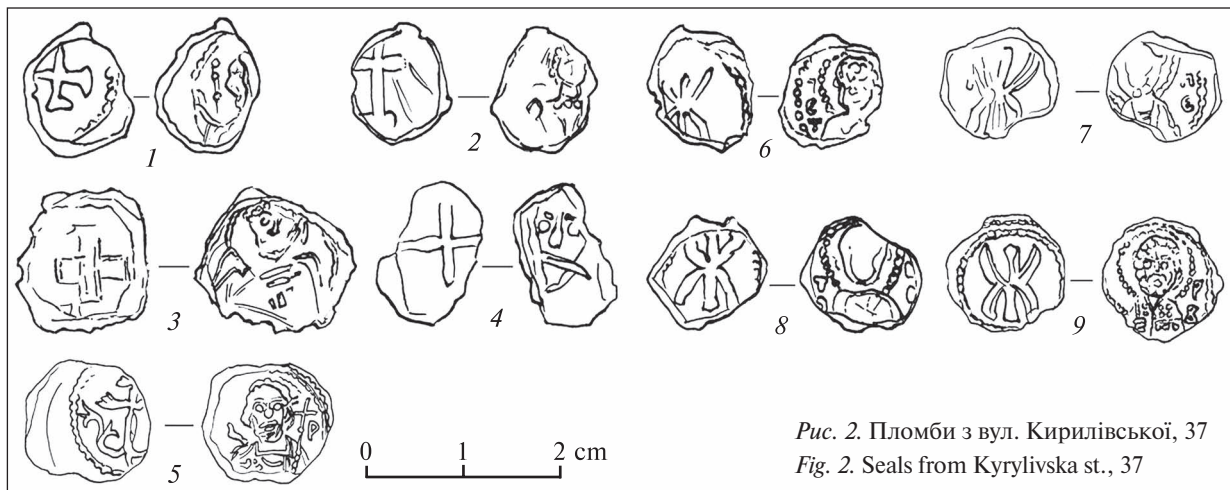

Рис. 2. Пломби з вул. Кирилівської, 37
Fig. 2. Seals from Kyrylivska st., 37

Поза сумнівом, сфрагістичні пам'ятки мали засвідчувати повноваження конкретної особи через набір зрозумілих сучасникам символів.

Хрест В. О. Анохін трактує як символ приналежності до церкви (Анохин 2012, с. 25). Проте новгородські печаті післямонгольського часу, що містять зображення хреста, належали представникам різних соціальних груп. На думку С. В. Белецького, в цей час він символізував владні повноваження, що не потребували у прийнятті рішень додаткової консультації з вищими органами (Белецкий 2003, с. 262). В. Л. Янін та П. Г. Гайдуков пов'язували зображення хреста зі світською владою і вважали його тотожним формулі на висячих печатках: «Господи, помози рабу своему (имя рек)» (Янин, Гайдуков 1998, с. 59). У нашому випадку хрест на пломбах може символізувати неподільність влади і вказувати на їх належність великому князю Київському.

На сьогодні вважають придатними для атрибуції тільки відтиски зі знаками Рюриковичів і упевнено визначають серед них лише пломби Мстислава Великого (1076—1132 рр.) та деяких його нащадків (Перхавко 1994, с. 234, 328). С. В. Білецький цей перелік починає з батька Мстислава — Володимира Мономаха (1999, с. 327—328).

Зображення святого на актових печатях символізувало хрестильне ім'я особи, котра мала стосунок до документа. Це, свого часу, переконливо довів ще М. П. Ліхачов. Відповідно, зображення святих з обох боків означало ім'я та по-батькові цієї особи. Подібним чином слід трактувати аналогічні зображення на товарних пломбах. Лише в деяких випадках зображення святого могло означати відповідний храм або монастир. Крім того, в рідкісних ви-

падках зображували не святого покровителя, а самого князя-власника пломби.

Стосовно значення одиничних кирилических літер у давньоруській сфрагістиці єдиної точки зору нема. Характерно, що вони зображенні майже завжди на пломбах. За Б. Д. Ершевським, літери могли означати певну одиницю ваги або об'єму товару (Ершевский 1985, с. 56—57). Також вони могли символізувати одиницю виміру часу, бути скороченням від імені князя тощо.

Лицьовою стороною печаток або пломб, за С. В. Белецьким, слід вважати ту, на якій зображено символи владних повноважень їх власника (емблема, хрест, «розетка» тощо), за зворотню — ту, що містить інформацію про самого власника (Белецкий 1999, с. 265). Зрозуміло, що за відсутності вказаних геральдичних знаків, поділ пломби на аверс і реверс досить умовний. На жаль, зображення на деяких пломбах лише частково потрапили на відтиск або не читаються. Достовірно можемо виділити такі поєднання зображень:

- а) хрест + святий;
- б) хрест + голова;
- в) розквітлий хрест + святий;
- г) тамга + святий;
- д) тамга + літери;
- е) святий + святий;
- є) голова + літера;
- ж) літера + літера.

Таким чином, у київських знахідках представлена більшість комбінацій зображень, нині відомих на давньоруських пломбах (Белецкий 1999, с. 265).

Пломби із зображенням хреста та архангела Михаїла. Однотипними є три пломби із зображенням хреста на підніжжі з однієї сторони та архангела Михаїла — з іншої. Дві з них зна-

йдено на вул. Кирилівській 1 і 2 (рис. 2: 1–2), а найкраще зберігся екземпляр з Китаївського комплексу (№ 27) (рис. 4: 4). Найбільш імовірно буде співвідносити ці пломби з одним із онуків Ярослава Мудрого — Олегом-Михайлом Святославичем або Святополком-Михайлом Ізяславичем. Перший із них княжив у Володимирі-Волинському (1073—1078 рр.), Тмутаракані (з 1083 р.), Чернігові (1094, 1097 рр.) та Новгород-Сіверському (1097—1115 рр.), до того ж, на відомих нині його печатях архангел зображувався на повний зріст (Янин 1970, с. 251, табл. 3, № 29). Тож, пломби слід атрибуувати як належні Святополку Ізяславичу, котрий протягом двадцяти років (1093—1113 рр.) займав великокнязівський стіл.

Гіпотетично, цьому ж князеві могла належати знайдена на тому ж розкопі пломба іншого типу: з простим рівнобічним хрестом та зображенням архангела (?) (№ 3) (рис. 2: 3).

На пломбі 4 поєднано зображення рівнобічного хреста та голови чоловіка з вусами й короткою бородою (рис. 2: 4). З огляду на відсутність німба, є всі підстави вважати, що тут зображено не святого патрона, а самого князя-власника пломби. Портрет виконано в досить архаїчному стилі.

Хрест зображено і на пломбі 22 (Феофанія) (рис. 4: 1).

Пломба із зображенням проквітлого хреста та Андрія Первозванного. На лицьовій стороні пломби 5 бачимо розквітлий хрест, на зворотній — святого з кучерявим волоссям у священницьких ризах, що в лівій руці тримає хрест (рис. 2: 5). Стилестика зображення розквітлого хреста доволі архаїчна, найбільш характерна для вислих печатей кінця XI — початку XII ст. (Янин, Гайдуков 1998, с. 60—62, 274—275, табл. 16; 17). Ліва частина зворотного боку пломби — нерозбірлива, на правій збереглася літера «Р». Подібним чином — з хрестом у руці — зображували двох святих: Іоанна Предтечу та Андрія Первозванного. Ми маємо справу з останнім, адже для іконографічного образу Іоанна характерне довге пряме волосся та довга борода. Є в імені Андрій і літера «Р». У цей період таке хрестильне ім'я носив лише один князь — Всеволод-Андрій Ярославич, про що відомо з графіто про його поховання з Софії Київської (Высоцкий 1956). Варто згадати, що деякі пломби з Дрогичина впевнено приписував Всеволоду Ярославичу ще Б. О. Рибаків (Рыбаков 1940, с. 245).

Пломби із символом у вигляді літери «Ж» та зображенням святого Петра/архангела Гавриїла.

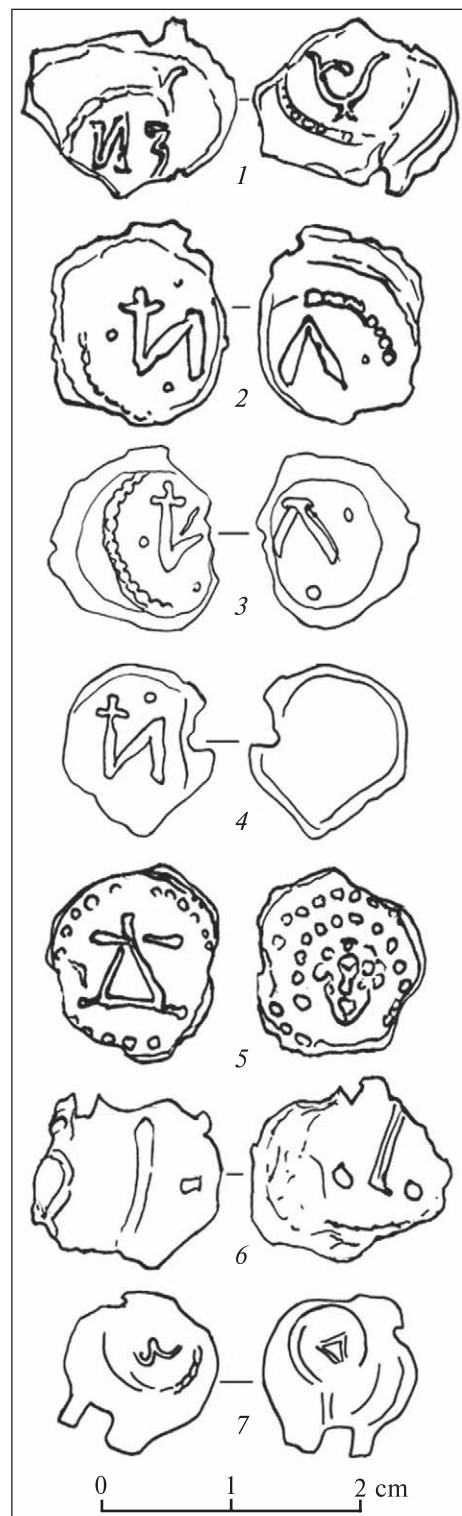

Рис. 3. Пломби з вул. Кирилівської, 37

Fig. 3. Seals from Kyrylivska st., 37

До однієї серії належать пломби з вул. Кирилівської, хоча всі вони відлиті за допомогою різних пломбаріїв і належать до кількох окремих типів. На аверсі зображено символ у вигляді букви «Ж», на реверсі — святий у священницькій ризи з кучерявим волоссям.

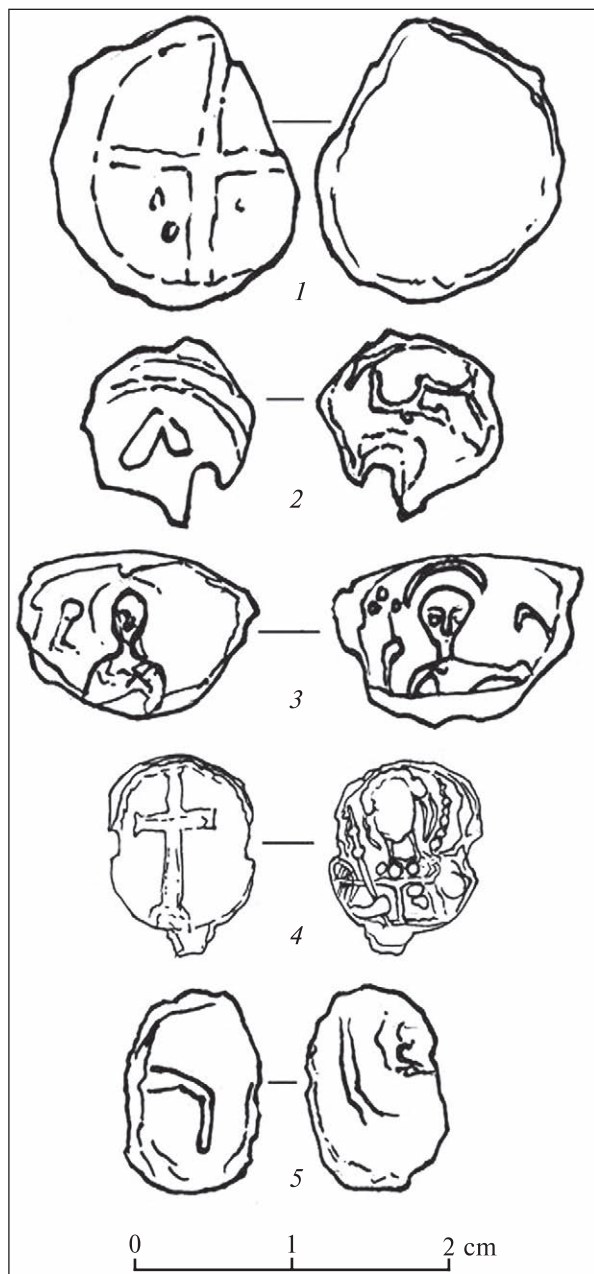

Рис. 4. Пломби з Феопанії та Китаєва

Fig. 4. Seals from Feofaniia and Kytaiv

На зворотному боці однієї з plomb (6) ліворуч помітні літери «... | Е | Т» (перша літера не читається) (рис. 2: 6). Ключем до атрибуції знахідки є аналогічна плomba з колекції Музею родини Шереметьєвих, на якій чітко читаються літери «П | Е | Т» (Петро). Останню О. А. Алфьоров упевнено присвоює Ярополку-Петру Ізяславичу. За його версією, символ, схожий на букву «Ж», утворився внаслідок дзеркального обернення тризуба Ізяслава Ярославича — батька Ярополка (Тисяча років... 2013, с. 75—76).

Написи на двох інших, майже ідентичних, plomb зберіглися гірше. На одній із них (7)

з правої сторони розміщені літери «П (?) | Е», ліва сторона зображення не потрапила на відтиск (рис. 2: 7). На іншій (8) з обох боків — по дві літери в стовпчик, з яких читається лише ліва верхня «Т» (рис. 2: 8). Очевидно, тут також маємо ім'я «П | Е | Т | (Р)», яке слід читати в дзеркальному відображенні.

Відомо лише про трьох давньоруських князів, котрі в хрещенні отримали ім'я Петро — окрім згаданого Ярополка Ізяславича, це — Святополк Окаянний та Всеволод Мстиславич. Протягом недовгого князювання першого (1015—1016, 1018—1019 pp.) побувала зовсім інша іконографічна традиція, що добре простежується на монетах і печатці самого князя. Син Мстислава Романовича, Всеволод Мстиславич, короткий час був новгородським князем (1219—1221 pp.) і не міг мати в Києві серйозного впливу, однак зовсім заперечувати його неможна. Проте маємо більше підстав погодитися з думкою О. А. Алфьорова.

Правдоподібність такої атрибуції підтверджується наявністю на тій же ділянці ще однієї plomb (9) із символом у вигляді літери «Ж», на зворотному боці якої зображені святий із жезлом та літери «В | Р» — поза сумнівом, архангела Гавриїла (рис. 2: 9). Діяльність більшості князів, що достовірно носили в хрещенні ім'я Гавриїл, також стосується північно-руського регіону кінця XII — першої половини XIII ст. Найбільш імовірним власником plomb міг бути Всеволод-Гавриїл Мстиславич — син Мстислава Великого, який 1138 р. тримав вишгородський стіл. Однак це припущення не пояснює факту використання цим князем символу, ідентичного знаку Ярополка Ізяславича. Ситуацію прояснюють знахідки печаток княгині Гертруди-Олісави (удови Ізяслава Ярославича та матері Ярополка), одна з яких походить з Києва. На буллах зображено святих Олісаву та Гавриїла. В. Л. Янін вважав, що Гавриїл був патроном Ярополка, який у католицькому хрещенні в Німеччині став Петром (Янін 1963).

Отже, всі чотири plomb (6—9) з символом у вигляді літери «Ж» належали Ярополку Ізяславичу. Він більше відомий як князь волинський і турівський, але виявлені plomb могли мати стосунок і до періоду князювання Ярополка у Вишгороді, де Ізяслав Ярославич посадив сина, вдруге зайнявши великокнязівський стіл у 1078 р. (Ипатьевская летопись 1908, стб. 133).

Плomba із зображенням дзвоноподібної тамги та кириличних літер. На аверсі plomb (10) —

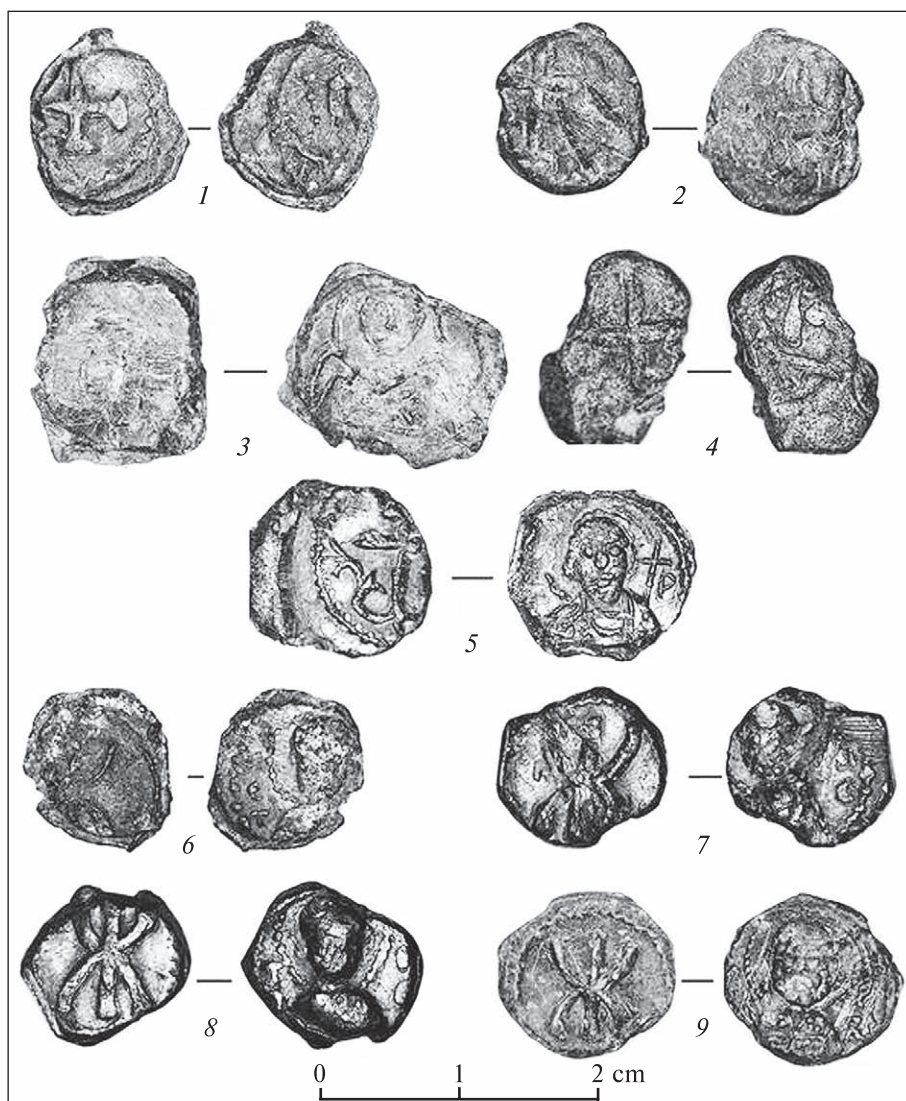

Рис. 5. Пломби з вул. Кирилівської, 37, фото
Fig. 5. Seals from Kyrylivska st., 37, photos

дзвоноподібна тамга-двозуб (рис. 3: 1). На зворотному боці — літери «Из», що може бути скороченням від імені «Ізяслав». Отже, плomba може вказувати на когось із князів з таким ім'ям.

За класифікацією дрогичинських пломб С. В. Белецького, знак належить до класу I (двозуби), розряду 6 (з роздвоєною ніжкою). У самому Дрогичині аналогічного символу не виявлено. Найближчим є знак типу 9 (дзвоноподібні, з зубцями, відігнутими назовні, однак відріг усередину — на правому, а не на лівому зубці) (Белецький 1999, с. 306—307).

Схожі дзвоноподібні знаки, у формі двозубця з ніжкою у вигляді плавно зігнутого гачка, В. В. Янін надавав суздальським князям, нащадкам Юрія Довгорукого (Янін 1970, с. 145). Цю точку зору підтримали А. А. Молчанов

(1985, с. 70—71), В. Б. Перхавко (1994, с. 233) та інші фахівці. Одним з основних аргументів на її користь наводилося зображення на камені Золотих воріт у Володимирі на Клязьмі. Однак значною мірою цей висновок поставлено під сумнів знахідкою дзвоноподібної тамги на плиті зі Смоленська (Торшин 2000).

С. В. Белецький принципову відмінність між князівськими знаками вбачає не в загальних обрисах (прямокутні чи дзвоноподібні), а у кількості зубців (дво- чи тризуби). Так, на думку дослідника, за синів, онуків та правнуків Володимира Святославича побутовув принцип наслідування тамги, за яким старший син змінював форму ніжки батьківського тризуба, а молодші — форму зубців. При цьому, дзвоноподібні знаки могли використовуватися поряд із прямокутними. Протягом усього XI ст. на-

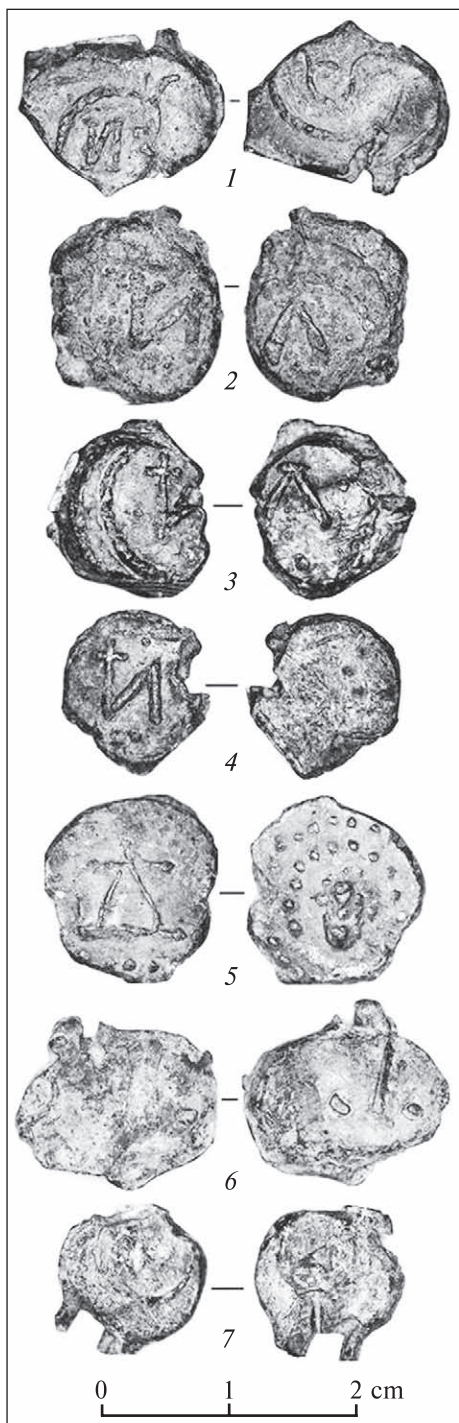

Рис. 6. Пломби з вул. Кирилівської, 37, фото

Fig. 6. Seals from Kyrylivska st., 37, photos

щадки Володимира використовували винятково знак у вигляді тризуба, в той час як двозуби серед особисто-родових знаків Рюриковичів переважали протягом наступних XII—XIII ст. (Белецкий 1999, с. 190—292, 326—327).

Ідентична тамга виявлена на новгородських пломбах (Белецкий 1999, с. 323, рис. 35,

№№1—6). Абсолютно аналогічну пломбу з колекції Музею Шереметьєвих опубліковано в каталозі виставки «1000 років української печатки». О. А. Алфьоров зазначає, що «княжий знак подібний до знамена Ізяслава Мстиславича, з тієї різницею, що в останнього був відсутній додатковий елемент у середині. Гіпотетично пломба належала комусь з Мономаховичів» (Тисяча років... 2013, с. 77, № 46). Дійсно, подібний знак (без відрогів на лівому зубці) зображений на печатці великого князя київського Ізяслава Мстиславича, а також на пломбі з Дрогичина та гончарному клеймі з Києва (Белецкий 1999, с. 320). Схожу тамгу, що відрізняється, навпаки, наявністю додаткового відрогів на правому зубці, В. В. Нечитайло відносить до його сина Ярополка (помер 1168 р.). Вона зображена на персні з Хмельницької обл. (Нечитайло 2012, с. 6, 7, 35).

Підсумовуючи вищесказане, доводить-ся констатувати, що на сьогодні персональну атрибуцію цієї тамги не можна вважати встановленою. Можемо обережно припустити, що цим знаком користувався хтось із синів Ізяслава Мстиславича (найімовірніше князь новгородський Ярослав) під час одного з періодів його правління в Києві.

Тамгу-двозуб прямокутних обрисів зображено на пломбі 28 з Китаєва, однак половина знаку не потрапила на пломбу (рис. 4: 6). Зображення на зворотному боці не читається.

Символ на пломбі 23 (Феофанія) не розбірливий (тамга — ? розквітлий хрест — ?). На зворотному боці літера «Л» (рис. 4: 2).

Пломба з погрудним зображенням святого або князя з обох боків. На аверсі пломби 24 з Феофанії зображено святого з німбом і піднятими догори («в образі Оранти») руками, який у правій руці тримає хрест на довгій основі (рис. 4: 3). Зображення на реверсі видно нечітко. Тут також погрудний портрет святого з німбом, імовірно у пишному вбранні, котрий тримає Євангеліє (?) у лівій руці.

Практично ідентичним зображенню на аверсі є відтиски на деяких печатках Святослава Ярославича. Відмінність полягає в тому, що на буллі воно виконано на повний зріст, а замість німба — діадема (на печатках Святослава іншого типу вміщений німб). Появу пломби, можливо, слід пов'язувати з київським князюванням Святослава (1073—1076 рр.). Не суперечить цій атрибуції і загальне датування житла (кінець XI — початок XII ст.), де виявлено пломбу. Зображення на реверсі, в такому випадку, можна трактувати як святого Миколая в єпископських ризах.

Загострення стосунків між старшими Ярославичами знайшло своє відображення і в символіці їх моливдовулів, якою князі прагнули підкреслити свій винятковий статус. Так на печатках Ізяслава з'явився імператорський вінець, а Святослав на деяких буллах був зображений не тільки на престолі, подібно візантійським імператорам, але й з німбом (Сили 2012). Визнано, що в XI ст. німб на Русі часто символізував не святість, а високий сан особи (Толстой 1893, с. 337—340; Янин 1970, с. 35). Утім, С. В. Белецький вважає, що тут зображено Христа, хоч і визнає, що подібну комбінацію зображень для домонгольського часу поки не виявлено (Белецький 1999, с. 281). Імовірно, цей образ перейшов також на товарні пломби, і саме цей рідкісний сфрагістичний тип присутній на екземплярі з Феофанії.

Пломби із зображенням голови святого та кириличної літери/або кириличної літери з обох боків. Всі пломби цих двох груп походять із розкопу на вул. Кирилівській. До другої групи належить три відтиски, зроблені за допомогою різних пломбаріїв, що на лицьовому боці містять літеру «И» з вписаним у лівий штрих хрестом. На зворотному боці двох із них (11, 12) вміщено букву «Л», реверс третьої (13) — порожній (рис. 3: 2—4). У цьому випадку на аверсі пломби ініціал володаря поєднано з хрестом-символом єдиновладдя. В. О. Анохін співвідносить такі пломби з великим князем київським Ізяславом Ярославичем (1054—1068, 1069—1073, 1077—1078 рр.). Літеру «Л» дослідник занадто сміливо пов'язує з Лазарем (відомим за творами Борисоглібського циклу), котрий за часів Ізяслава керував вишгородською церквою-мавзолеєм Бориса і Гліба (Анохін 2012, с. 23, 25).

На пломбі 14 зображено голову святого або князя з кучерявим волоссям та літеру «Д» (рис. 3: 5). Гіпотетично, плomba також могла належати Ізяславу Ярославичу. Тоді літера «Д» позначала б хрещальне ім'я князя — Дмитро (Анохін 2012, с. 25—26).

Можливо, кириличні літери або їх частини розміщувались на пломбах 15, 16, 25. Усі три зображення читаються надто погано (рис. 3: 6—7).

У цілому, поясні та погрудні зображення на печатках використовувалися переважно в XI ст., а близько другої чверті XII ст. їх повністю витісняють зображення на повний зріст (Янин 1970, с. 81). Ім'я «Кирилл» зрідка трапляється у давньоруський час, а в межах за-

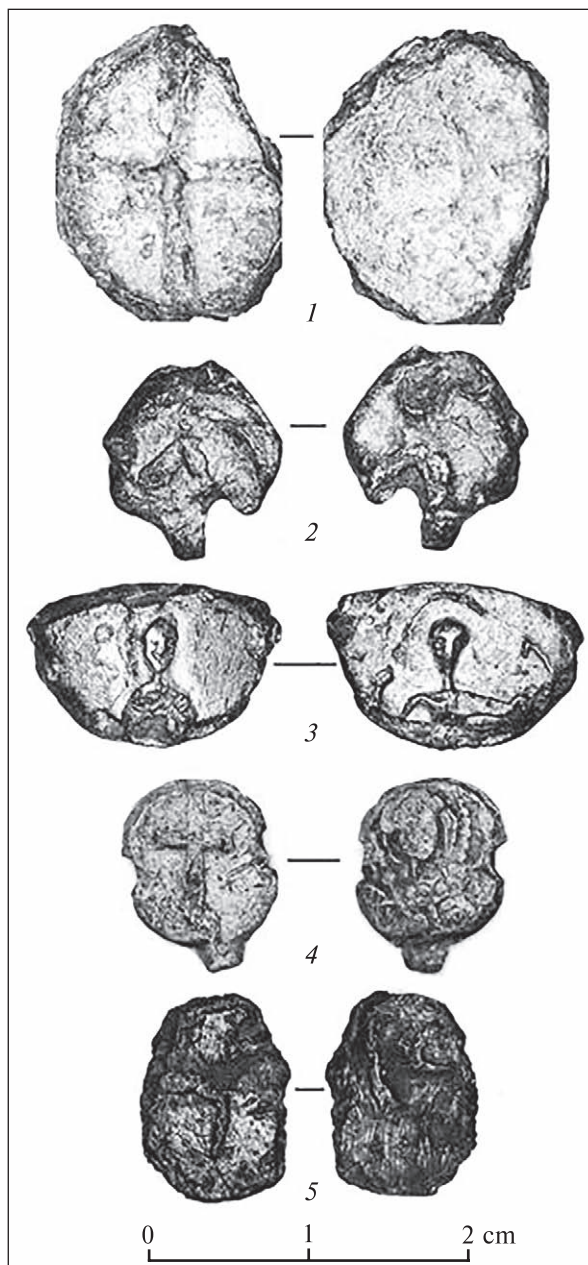

Рис. 7. Пломби з Феофанії та Китаєва, фото
Fig. 7. Seals from Feofaniia and Kytaiv, photo

значеного періоду відомий лише Всеволод-Кирилл Ольгович.

На зворотному боці печаток Всеволода Ольговича зазвичай розміщували напис: «Господи, помози рабу своему Кириллу» або зображення св. архангела Михаїла, яке символізувало хрещальне ім'я його батька, Олега-Михаїла Святославича (Янин 1970, с. 105). На жаль, зображення на реверсі булли з Феофанії не читається через пошкодження. Гіпотетично, якщо тут містився ще один образ святого, зображення св. Кирила означало б ім'я не власника печатки, а його батька, і вона могла б належати комусь із синів Всеволода Ольговича.

Висновок

Завдяки розкопкам 2016—2017 рр. колекція сфрагістичних матеріалів з території давньоруського Києва та його околиці суттєво збільшилася. Новітні матеріали, вирізняючись відносною складністю сфрагістичних типів, знаходять близькі аналогії серед синхронних актових печаток. Більшість plomb не є характерною для земель Північної Русі. Вважається, що найбільш якісні екземпляри plomb могли слугувати і актовими буллами, якими скріплялися другорядні документи (Янин 1953, с. 381; 1970, с. 11, 150—153; Перхавко 1994, с. 239).

Всі достатньо надійно атрибутовані plombи датуються другою половиною XI — першою половиною XII ст. Вони належать великим князям київським Ізяславу Ярославичу, Святославу Ярославичу, Всеволоду Ярославичу, Святополку Ізяславичу, Всеволоду Ольговичу, а також сину Ізяслава — князю волинському і туровському Ярополку. Вважаємо, що розкопками виявлено найбільш ранні екземпляри plomb дрогичинського типу. Особливо репрезентативними є знахідки з розкопу на Подолі по вул. Кирилівській, де в зазначений період, імовірно, функціонувала великокняжа митниця на північному в'їзді до Києва.

Спостерігається певний взаємозв'язок у побутуванні товарних plomb і актових печаток. Якщо на землях Південної Русі знахідки князівських печаток другої половини XI ст. стають масовими, то на Півночі вони малочисленні до початку XII ст. А вже до середини XII ст. на південно-руських землях князівські булли, за спостереженнями В. Л. Яніна та П. Г. Гайдукова, практично зникають, в той час як на Півночі вони з'являються у величезній кількості (Янин, Гайдуков 1997, с. 153, 155).

Протягом другої половини XI—XII ст. поступово простежується тенденція до спрощення сфрагістичних типів. Так на печатці Ярослава Мудрого молитовну формулу наведено повністю, а на буллах його нащадків вже використовувалися загальноновживані скорочення (Тисяча років... 2013, с. 30). Спостерігається чітка хронологічна закономірність і стосовно розмірів та ваги печатей і plomb: якщо товщина і вага plomb Ярославичів варіюється в межах 2,0—4,0 мм і 2,3—3,6 г відповідно, то вже наступне покоління князів — Ізяславичі — користувалося відтисками товщиною 1,5—3,0 мм, вагою 1,1—2,2 г. Тенденція до поступового зменшення масивності свинцевих відтисків є характерною для сфрагістики у ба-

гатьох країнах середньовічної Європи (Белецький 1999, с. 258).

Додаток

Каталог plomb дрогичинського типу з розкопок 2016—2017 рр. у м. Києві Поділ, вул. Кирилівська, 37

1. Пломба свинцева (інв. № 9.257). *Лицьовий бік*: хрест на підніжжі. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з кучерявим волоссям, більша частина зображення не потрапила на відтиск. Німб із крапок, від плеча відходить крило. У правій руці тримає скіпетр чи спис. *Розміри* 14 × 11 мм, *товщина* 2,0 мм, *вага* 1,8 г (рис. 2: 1).

2. Пломба свинцева (інв. № 9. 259). *Лицьовий бік*: хрест на підніжжі. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з кучерявим волоссям, у парадному обладунку. Щось тримає у правій руці. Частина зображення не потрапила на відтиск. *Розміри* 12 × 11 мм, *товщина* 2,5 мм, *вага* 1,8 г (рис. 2: 2).

3. Пломба свинцева (інв. № 15/20). *Лицьовий бік*: простий рівнобічний хрест. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого (архангела ?) з короткою бородою, у пишному вбранні, з крилами (?) та німбом. Крапковий обідок. *Розміри* 15 × 12 мм, *товщина* 2,0—2,5 мм, *вага* 2,9 г (рис. 2: 3).

4. Пломба свинцева (інв. № 5.1). *Лицьовий бік*: простий рівнобічний хрест. *Зворотний бік*: голова чоловіка з вусами та, можливо, короткою бородою. *Розміри* 14 × 18 мм, *товщина* 4,0 мм, *вага* 3,1 г (рис. 2: 4).

5. Пломба свинцева (інв. № 16.151). *Лицьовий бік*: частина шестикінечного розквітлого хреста з багатьма відрогамі-«паростками». *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з кучерявим волоссям і німбом із крапок. Вбранний у священицькі ризи (?), у лівій руці тримає хрест на довгій основі. Праворуч літера «Р». Крапковий ободок. *Розміри* 12 × 12 мм, *товщина* 2,5—3,0 мм, *вага* 2,3 г (рис. 2: 5).

6. Пломба свинцева (інв. № 16.152). *Лицьовий бік*: літера «Ж» (дзеркально обернений тризуб ?) в обідку, перехрестя затерте. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з кучерявим волоссям та німбом із крапок. Зліва літери «... | Е | Т » у стовпчик (перша літера не читається). Крапковий обідок. *Розміри* 12 × 10 мм, *товщина* 2,0 мм, *вага* 1,2 г (рис. 2: 6).

7. Пломба свинцева (інв. № 7.2). *Лицьовий бік*: літера «Ж» (дзеркально обернений тризуб ?) у крапковому обідку. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з кучерявим волоссям і бородою. Німб із крапок. Вбранний у священицькі ризи. Праворуч — літери «П (?) | Е » у стовпчик. Крапковий обідок. *Розміри* 12 × 10 мм, *товщина* 2,5—3,0 мм, *вага* 2,0 г (рис. 2: 7).

8. Пломба свинцева (інв. № 9.7). *Лицьовий бік*: літера «Ж» (дзеркально обернений тризуб ?) у крапковому обідку. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з кучерявим волоссям з німбом із крапок. Слабо видно священицькі ризи. З обох сторін по дві літери, розташовані в стовпчик, читається лише ліва верхня «Т». Крапковий обідок. *Розміри* 11 × 10 мм, *товщина* 2,0—3,0 мм, *вага* 2,0 г (рис. 2: 8).

9. Пломба свинцева (інв. № 9.255). *Лицьовий бік*: літера «Ж» (дзеркально обернений тризуб ?) у крапково-

му обідку. *Зворотний бік*: погрудне зображення святого з бородою і вусами, в обладунку. Німб з крапок. В правій руці тримає предмет (спис ?). Праворуч літери «Р|В». Крапковий обідок. *Розміри* 12 × 12 мм, *товщина* 2,0—4,0 мм, *вага* 2,2 г (рис. 2: 9).

10. Пломба свинцева (інв. № 7.3). *Лицьовий бік*: дзвоноподібна тамга з зубцями, відігнутими назовні та роздвоєною ніжкою. На лівому зубці відріг усередину. *Зворотний бік*: літери «ИЗ» у крапковому обідку. *Розміри* 17 × 12 мм, *товщина* 1,5—2,0 мм, *вага* 2,1 г (рис. 3: 1).

11. Пломба свинцева (інв. № 16.3). *Лицьовий бік*: літера «И» з вписаним хрестом. Зліва і знизу крапки. Слабо читається крапковий обідок. *Зворотний бік*: літера «Л». Праворуч крапка. Подвійний крапковий обідок. *Розміри* 14 × 12 мм, *товщина* 2,0—3,0 мм, *вага* 3,0 г (рис. 3: 2).

12. Пломба свинцева (інв. № 9.9). *Лицьовий бік*: частина літери «И» з вписаним хрестом. Подвійний крапковий обідок. *Зворотний бік*: літера «Л». З правого і нижнього боку крапки. Крапковий обідок. *Розміри* 13 × 12 мм, *товщина* 3,0—4,0 мм, *вага* 2,8 г (рис. 3: 3).

13. Пломба свинцева (інв. № 8.1). *Лицьовий бік*: літера «И» з вписаним хрестом. Зверху, знизу і зліва крапки. Слабо читається крапковий обідок. *Зворотний бік*: пуста. *Розміри* 12 × 11 мм, *товщина* 2,5 мм, *вага* 1,6 г (рис. 3: 4).

14. Пломба свинцева (інв. № 16.153). *Лицьовий бік*: голова святого з кучерявим волоссям з німбом із крапок. Крапковий обідок. *Зворотний бік*: літера «Д» в крапковому обідку. *Розміри* 15 × 11 мм, *товщина* 2,0 мм, *вага* 2,5 г (рис. 3: 5).

15. Пломба свинцева (інв. № 9/261). *Лицьовий бік*: не читається, більша частина зображення не потрапила на відтиск. *Зворотний бік*: лінія з двома крапками по боках (частина літери ?). *Розміри* 15 × 14 мм, *товщина* 2,0—3,5 мм, *вага* 3,4 г (рис. 3: 6).

16. Пломба свинцева (інв. № 8.2). *Лицьовий бік*: символ (літера «Д» ?) поганої збереженості. Крапковий обідок. *Зворотний бік*: символ (літера «М» або «З» ?) поганої збереженості. *Розміри* 13 × 12 мм, *товщина* 1,5—2,5 мм, *вага* 2,2 г (рис. 3: 7).

17. Пломба або печать свинцева (інв. № 16.1). Зігнута під прямим кутом. *Лицьовий бік*: зображення не читається. *Зворотний бік*: пуста (?). *Розміри* 20 × 12 мм, *товщина* 1,5—2,0 мм, *вага* 2,2 г.

18. Заготовка свинцева під пломбу (інв. № 9.10). *Розміри* 16 × 13 мм, *товщина* 3,0—5,5 мм, *вага* 5,0 г.

19. Заготовка свинцева під пломбу (інв. № 16.2). *Розміри* 17 × 14 мм, *товщина* 4,0 мм, *вага* 5,3 г.

20. Заготовка свинцева під пломбу (інв. № 29.1). *Розміри* 15 × 12 мм, *товщина* 3,0 мм, *вага* 3,8 г.

21. Заготовка свинцева під пломбу (інв. № 7.1). *Розміри* 16 × 15 мм, *товщина* 5,5 мм, *вага* 8,4 г.

Феофанія, вул. Метрологічна

22. Пломба свинцева (інв. № 51.1). *Лицьовий бік*: хрест, що променями виходить за межі відтиску. На одному з секторів дві крапки. *Зворотний бік*: порожній. *Розміри* 19 × 15 мм, *товщина* 4,5—5,5 мм, *вага* 4,9 г (рис. 4: 1).

23. Пломба свинцева (інв. № 15.17). *Лицьовий бік*: символ, читається погано (розквітлий хрест ?, тамга ?). *Зворотний бік*: літера «Л» в подвійному обідку з крапок. *Розміри* 13 × 12 мм, *товщина* 2,5—3,0 мм, *вага* 1,9 г (рис. 4: 2).

24. Пломба свинцева (інв. № 15.21). *Лицьовий бік*: святий із німбом у священицьких ризах (?). *Зворотний бік*: святий із німбом з піднятими догори руками. У правій руці, очевидно, тримає хрест. *Розміри* 17 × 11 мм, *товщина* 2,5—4,0 мм, *вага* 3,6 г (рис. 4: 3).

25. Пломба свинцева (інв. № 50.1). *Лицьовий бік*: літера «К» (?). *Зворотний бік*: пуста. *Розміри* 12 × 11 мм, *товщина* 1,5—3,0 мм, *вага* 1,8 г.

26. Заготовка свинцева під пломбу (інв. № 41.3). *Розміри* 15 × 13 мм, *товщина* 1,5—2,5 мм, *вага* 2,6 г.

Київський археологічний комплекс. Посад

27. Пломба свинцева (інв. № 16). *Лицьовий бік*: хрест на підніжжі. *Зворотний бік*: погрудне зображення архангела з кучерявим волоссям, з німбом та крилами. У парадному обладунку, в правій руці тримає скіпетр чи спис, у лівій — сферу (?). *Розміри* 13 × 10 мм, *товщина* 1,5—2,0 мм, *вага* 1,1 г (рис. 4: 4).

28. Пломба свинцева (інв. № 17). *Лицьовий бік*: тамга прямокутних обрисів. Зображення лише частково потрапило на відтиск. *Зворотний бік*: зображення не читається. *Розміри* 13 × 9,0 мм, *товщина* 3,0 мм, *вага* 2,4 г (рис. 4: 5).

29. Печатка свинцева (інв. № 15). *Лицьовий бік*: погрудне зображення святого з коротким волоссям, довгою бородою та вусами. Одягнений у священицькі ризи. Німб із крапок. Праворуч дві літери стовпчиком, перша з яких не читається, друга — «Л». Крапковий обідок. *Зворотний бік*: зображення не читається. Помітний слід від нитки. *Розміри* 23 × 20 мм, *товщина* 2,0—3,0 мм, *вага* 3,9 г (рис. 4: 6).

Авенариус, Н. П. 1890. Дрогичин Надбужский и его древности. *Древности Северо-Западного края*, т. I, вып. 1. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, с. 1-42.

Алфьоров, О. 2011. Пломбы дорогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації. *Сфрагістичний щорічник*, I, с. 189-221.

Анохин, В. А. 2012. *Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X—XIII ст.)*. Київ: Стилос.

Белецкий, С. В. 1999. Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогичина (по материалам свода К.В. Болсуновского). *Stratum plus: Время денег*, 6, с. 288-330.

Белецкий, С. В. 2001. Введение в русскую допетровскую сфрагистику. Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада. Санкт-Петербург.

Белецкий, С. В. 2003. *Сфрагистика. Специальные исторические дисциплины*. Санкт-Петербург, с. 248-367.

Белецкий, С. В. 2018а. Древнерусские пломбы из Старой Ладogi. *Записки Института истории материальной культуры РАН*, 18, с. 105-132.

Белецкий, С. В. 2018б. Древнерусские пломбы в публикации В.А. Анохина. *Stratum plus. Когда века были средние: общество и власть*. Санкт-Петербург-Кишинев-Одесса-Бухарест, 5, с. 311-332.

Белецкий, С. В., Веретюшкин Р. С., Горлов, К. В. 2017а. Свинцовые пломбы из раскопок в Курске в 2015 году. *Stratum plus. Пути вещей*, 6, с. 347-360.

Белецкий, С. В., Веретюшкин, Р. С., Горлов, К. В. 2017б. Свинцовые пломбы из раскопок в Курске в 2016 году. *Записки Института истории материальной культуры*, 16, с. 146-159.

Болсуновский, К. В. 1894. *Дрогичинские пломбы*. Киев: типо-лит. Г.Л. Фронцкевича.

Высоцкий, С. А. 1956. Запись о саркофаге Всеволода Ярославича (1054—1057). *Краткие Сообщения Ин-*

- ститута Истории Материальной Культуры, 55, с. 150-152.
- Галанов, В. И. 2015. О находках дрогичинских пломб на территории Смоленска в ходе охранных раскопок 2004—2014 годов. *II Международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII—XI вв.»*. Санкт-Петербург; Старая Ладога, с. 355-360.
- Гулецкий, Д. В. 2018. Древнерусские свинцовые пломбы как нумизматический источник домонгольского периода. *Средневековая нумизматика Восточной Европы*, 7, с. 114-133.
- Гулецкий, Д. В., Ярошевский, Н. А. 2018а. Древнерусские свинцовые пломбы с властной символикой Рюриковичей: история и проблемы изучения (по данным украинских находок последних лет). *Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики, т. 5*. Минск, с. 80-124.
- Гулецкий, Д. В., Ярошевский, Н. А. 2018б. *Меховые деньги Древней Руси XI—XIII вв.* Минск: Рифтур.
- Ершевский, Б. Д. 1985. Дрогичинские пломбы. Классификация, типология, хронология (по материалам собрания Н.П. Лихачева). *Вспомогательные исторические дисциплины*, XVII, с. 36-57.
- Зайцев, В. В. 2004. Находки «великокняжеских» пломб XIV—XV веков в Москве. *Археология Подмоскovie*. Москва, с. 350-352.
- Захаров, С. Д. 2005. Свинцовые пломбы Белоозера. Русь в IX—XIV веках. *Взаимодействие Севера и Юга*. Москва: Наука, с. 20-63.
- Ивакин, Г. Ю. 1981. Памятники нумизматики и сфрагистики. Новое в археологии Киева. Київ: Наукова думка, с. 403-414.
- Ипатьевская летопись. 1908. *Полное Собрание Русских Летописей. Т. 2*. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова.
- Ивакин, Г. Ю., Ивакин, В. Г., Бібіков, Д. В., Баранов, В. І., Зоценко, І. В., Чміль, Л. В., Оленіч, А. М. 2017. Матеріали науково-рятивних досліджень Архітектурно-археологічної експедиції 2016 р. в експозиції Археологічного музею ІА НАНУ. *Археологія і Давня історія України*, 3 (24), с. 133-146.
- Коваленко, В. П., Молчанов, А. А. 1993. Древнерусские сфрагистические памятники домонгольского времени из Чернигова. *Российская археология*, 4, с. 208-216.
- Котляревский, А. А. 1865. Заметка к статье гр. К. П. Тышкевича: о свинцовых оттисках, найденных в реке Буге у Дрогичина. *Древности. Труды Московского археологического общества*, т. I, вып. 2. Москва, с. 242-248.
- Кирпичников, А. Н., Белецкий, С. В. 1994. Новые сфрагистические находки из Старой Ладogi. *Археологические вести*, 3, с. 132-135.
- Кирпичников, А. Н., Белецкий, С. В. 2009. Новые находки памятников древнерусской сфрагистики в Старой Ладogi. *Археология и история Литвы и Северо-Запада России в раннем и позднем средневековье*. Санкт-Петербург, с. 21-51.
- Леопардов, Н. А. 1890. По поводу дрогичинских находок. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. Сер. 1. Вып. 1. Киев: Тип. С.В. Кульженко.
- Лихачев, Н. П. 1930. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. *Труды музея палеографии*. Т. II. Ленинград.
- Лучицкий, И. В. 1892. По поводу дрогичинских древностей. Заметка к истории торговых сношений Ганзы с северо-западной и южной Русью. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, кн. 6. Киев, с. 73-104.
- Малозёмов, Ю. П. 2014. Пломбы дрогичинского типа из Белоозера. *Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII—XI вв.* Санкт-Петербург, с. 243-246.
- Милованов, С. И. 2010. *Торговля Рязанской земли в XI — второй половине XV вв. (по археологическим и нумизматическим данным)*. Автореферат диссертации к. и. н.
- Мовчан, І. І. 1993. *Давньокіївська околиця*. Київ: Наукова думка.
- Молчанов, А. А. 1985. Об атрибуции лично-родовых зна-ков князей Рюриковичей X—XIII вв. *Вспомогательные исторические дисциплины*, XVI, с. 66-83.
- Монгайт, А. Л. 1955. Старая Рязань. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 49, с. 59-62.
- Монгайт, А. Л. 1959. Абу Хамид Ал-Гарнати и его путешествие в русские земли в 1150—1153 гг. *История СССР*, 1, с. 169-179.
- Монгайт, А. Л., Большаков, О. Г. 1971. *Путешествие Абу Хамид ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.)*. Москва: Наука.
- Нечитайло, В. В. 2012. *Знаки Рюриковичей, принадлежащие Великим князьям Киевским X—XIII века*. Киев.
- Олейников, О. М. 2018. К вопросу о назначении свинцовых пломб дрогичинского типа. *Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху Средневековья*, 11. Тверь, с. 6-11.
- Олейников, О. М., Гайдуков, П. Г. 2017. Краткие итоги исследований в Смоленске в 2004 г. (раскоп на улице Ленина, 15). *De mare ad mare. Археология и история*. Смоленск, с. 137-148.
- Перхавко, В. Б. 1994. Распространение пломб дрогичинского типа. *Древнейшие государства Восточной Европы*. Москва, с. 211-247.
- Перхавко, В. Б. 2018. Торговля и торговцы средневековой Руси. Москва: «Академический проект».
- Петров, П. Н. 1997. Русские средневековые свинцовые пломбы из находок в Городце на Волге. *Древности Нижегородского Поволжья. Вып. II. Нумизматический сборник. Том I. Сборник научных статей по нумизматике*. Нижний Новгород, с. 48-67.
- Петров, Ф. Н., Пантелеева, Л. В. 2014. *Свинцовые пломбы древнерусской Дубны*. Дубна.
- Рыбаков, Б. А. 1940. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. *Советская Археология*, VI, с. 227-257.
- Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва: Изд-во АН СССР.
- Сили, Ш. 2012. Роза как христианский символ на княжеских буллах Изяслава Ярославича. *Российская история*. <https://naukarus.com/roza-kak-hristianskiy-simvol-na-knyazheskih-bullah-izyaslava-yaroslavicha>.
- Тигунцев, Ю. Г., Гулецкий, Д. В. 2017. Свинцовые пломбы XI—XII вв. с изображением святых и креста различных типов из северо-западной части Черниговской земли и Мстиславо-го удела Смоленской земли Киевской Руси (по сборам в Брянской области). *Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Т. 3*. Минск, с. 104-142.
- Тисяча років української печатки*. 2013. Каталог виставки. Київ: Інститут історії України.
- Тышкевич, К. П. 1865. О курганахъ въ Литве и Западной Руси. *Археологическія изслѣдованія*. Вильна: Въ тип. А. К. Киркора.
- Толстой, И. И. 1893. О древнейших русских монетах X—XI вв. *Записки Русского археологического общества*. Санкт-Петербург, с. 337-340.

- Торшин, Е. Н. 2000. Новая находка древнерусской надписи и изображения княжеского знака в Смоленске. *Stratum plus*, 6, с. 248–253.
- Янин, В. Л. 1953. Печати из Новгородских раскопок 1951 г. *Советская археология*, VII, с. 372–385.
- Янин, В. Л. 1963. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк. *Нумизматика и эпиграфика*, 4, с. 158–160.
- Янин, В. Л. 1970. *Актовые печати древней Руси X–XV вв.* Т. I. Москва: Наука.
- Янин, В. Л., Гайдуков, П. Г. 1997. Актовые печати Древней Руси. *Вестник Российской академии наук*, 67, 2, с. 153–156.
- Янин, В. Л., Гайдуков, П. Г. 1998. *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.* Т. III. (печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг.). Москва: Наука.
- Янін, В. Л. 1998. Дві давньоруські висячі печатки початку XI ст. *Історія Русі-України*. Київ, с. 251–261.
- Musianowicz, K. 1957. Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczynie, pow. Siemiatycze. *Wiadomości Archeologiczne*, 24, s. 285–298.
- Lewicki, T. 1950. Znaczenie handlowe Drohiczyna nad Bugiem. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, IV, 2, s. 196.
- Lewicki, T. 1956. Znaczenie handlowe Drohiczyna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomby ołowiane znalezione w tej miejscowości. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 4/2, s. 289–297.
- Liwoch, R. 2013. Plomby z Drohiczyna w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Археологія і давня історія України*, 11, с. 105–113.
- Liwoch, R. 2015. Plomby typu drohiczyńskiego z Drohiczyna nad Bugiem w Krakowskim Muzeum Archeologicznym. *Materialy archeologiczne*, XL, s. 237–239.
- Pawlata, L. 2010. Plomby typu drohiczyńskiego w zbiorach muzealnych woj. Podlaskiego. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*, 6, Białystok, s. 151–184.
- Wołoszyn, M., Nosek, E. M., Stepinski, J., Rafalska-Lasocha, A., Lasocha, W., Bielanska, E. 2015. The seals from Czeremno (Cherven town, Eastern Poland) — chemical analysis and metallurgical examination. *Archeologia Polski*, LX, p. 123–152.
- Wołoszyn, M., Florkiewicz, I., Garbacz-Klempka A., 2016. The «Sphinx of Slav Sigillography» — Dorogichin Seals in their East European Context (a preliminary report). «Die frühen Slawen — von der Expansion zu gentes und nationes». Teilband 1: Allgemeine Beiträge. Langenweißbach, p. 257–273.

Надійшла 31.03.2020

Г. Ю. Ивакин^{†1}, Д. В. Биби́ков², В. Г., Ивакин³, В. И. Баранов⁴

¹ Доктор исторических наук, член-корреспондент НАН Украины

² Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0003-4288-2091, bibikov-@bigmir.net

³ Кандидат исторических наук, заведующий отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-0074-1963, wkniaz16@ukr.net

⁴ Научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-6388-4091, baranov.vyacheslav.1983@gmail.com

НАХОДКИ ПЛОМБ ДРОГИЧИНСКОГО ТИПА В КИЕВЕ

Пломбы дрогичинского типа остаются наименее изученной категорией древнерусских сфрагистических древностей. В течение 2016–2017 гг. в результате раскопок Архитектурно-археологической экспедиции Института археологии НАН Украины на территории современного Киева найдено 29 подобных предметов и заготовок под них — больше, чем за все предыдущие годы раскопок города. Большая часть найденных пломб относится к неизвестным ранее видам. Однако, отличаясь относительной сложностью сфрагистических типов, они находят близкие аналогии среди синхронных актов печатей. Все достаточно надежно атрибутированные пломбы датируются второй половиной XI — первой половиной XII вв. Они принадлежат великим князьям киевским Изяславу Ярославичу, Святославу Ярославичу, Всеволоду Ярославичу, Святополку, Всеволоду Ольговичу, а также сыну Изяслава — князю Волынскому и Туровскому Ярополку. По мнению авторов, раскопками обнаружены самые ранние экземпляры пломб дрогичинского типа. Особенно репрезентативными являются находки из раскопок на Подоле по ул. Кирилловской, 37, где в указанный период, вероятно, функционировала великокняжеская таможня на северном въезде в Киев.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Древняя Русь, Киев, сфрагистика, товарные пломбы, атрибуция.

Hlib Yu. Ivakin^{†1}, Dmytro V. Bibikov², Vsevolod H. Ivakin³, Viacheslav I. Baranov⁴

¹ DSc, Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NASU

² PhD, Junior Research Fellow of the Department of Archaeology of Kyiv of the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0003-4288-2091, bibikov-@bigmir.net

³ PhD, Head of the Department of Archaeology of Kyiv of the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0002-0074-1963, wkniaz16@ukr.net

⁴ Research Fellow of the Department of Archaeology of Kyiv of the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0001-6388-4091, baranov.vyacheslav.1983@gmail.com

FINDINGS OF DROHYCHYN TYPE SEALS IN KYIV

Drohychyn type lead seals remain poorly studied among Old Rus sphragistics. There is no consensus among researchers regarding both the functions they performed and the personal attribution of specific types of seals. On the territory of modern Kyiv 28 items of lead seals and blanks were discovered during 2016–2017 excavations of Architectural and Archaeological expedition of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine. These include more than were

discovered during all the previous years of excavations in the city. The finds come from three points: the northwestern part of Kyiv Podil, the newly discovered settlement Feofaniia 2 and the settlement of Kytaiv fortress. The vast majority of the excavated seals represent unknown types. However, despite relative complexity of the sphragistic types, they show close analogies among synchronous bullae. This allows not only classifying the images on the seals, but also making an attempt of their personal attribution. All studied items are dated by the second half of XI — early XII centuries. They belong to Kyivan Grand Princes Iziaslav Yaroslavych, Sviatoslav Yaroslavych, Vsevolod Yaroslavych, Sviatopolk Iziaslavych, Vsevolod Olhovych, as well as Iziaslav's son, Yaropolk, prince of Volhynia and Turov. To our opinion, excavations discovered the earliest Drohychyn type lead seals. The most representative finds were excavated in Podil (Kyrlyvska Street, 37), where probably customs of Great Prince in old times were located (at the northern entry to the city). Their topography confirms the point of view on lead seals, as on credentials associated with Old Rus "fur money". The published collection should form the basis of a common catalogue of sphragistic finds from the territory of Kyiv and its environs.

Key words: Old Rus, Kyiv, sphragistic, custom lead seals, attributing.

References

- Avenarius, N. P. 1890. Drogichin Nadbuzhskij i ego drevnosti. *Drevnosti Severo-Zapadnogo kraia*, I, 1, s. 1-42.
- Alforov, O. 2011. Plomby dorohychynskoho typu: metodolohichni rekomendatsii do opysu ta katalohizatsii. *Sfrahistychnyi shchorichnyk*. Kyiv, I, p. 189-221.
- Anokhin, V. A. 2012. *Svintsovyie plomby velikogo knyazhestva Kiyevskogo (X-XIII st.)*. Kyiv: Stilos.
- Beletskiy, S. V. 1999. Znaki Ryurikovichy na plombakh iz Drogichina (po materialam svoda K. V. Bolsunovskogo). *Stratum plus*, 6, p. 288-330.
- Beletskiy, S. V. 2001. Vvedeniye v russkuyu dopetrovskuyu sfragistiku. *Uchebnoye posobiye dlya studentov spetsialnosti «muzeynoye delo i okhrana pamyatnikov istorii i kul'tury»*. Issledovaniya i muzeyifikatsiya drevnostey Severo-Zapada. Sankt-Peterburg.
- Beletskiy, S. V. 2003. Sfragistika. *Spetsialnyie istoricheskiye distsipliny*. Sankt-Peterburg, p. 248-367.
- Beletskiy, S. V. 2018. Drevnerusskiye plomby iz Staroy Ladogi. *Zapiski Instituta istorii materialnoy kul'tury RAN*, 18, p. 105-132.
- Beletskiy, S. V. 2018. Drevnerusskiye plomby v publikatsii V. A. Anokhina. *Stratum plus*, 5, p. 311-332.
- Beletskiy, S. V., Veretyushkin R. S., Gorlov. K. V. 2017a. Svintsovyie plomby iz raskopok v Kurske v 2015 godu. *Stratum plus*, 6, p. 347-360.
- Beletskiy, S. V., Veretyushkin. R. S., Gorlov. K. V. 2017b. Svintsovyie plomby iz raskopok v Kurske v 2016 godu. *Zapiski Instituta istorii materialnoy kul'tury*, 16, p. 146-159.
- Bolsunovskiy, K. V. 1894. *Drogichinskiye plomby*. Kyiv: tipo-lit. G. L. Frontskevicha.
- Vysotskiy, S. A. 1956. Zapis o sarkofage Vsevoloda Yaroslavicha (1054-1057). *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Istorii Materialnoy Kul'tury*, 55, p. 150-152.
- Galanov, V. I. 2015. O nakhodkakh drogichinskiykh plomb na territorii Smolenska v khode okhrannykh raskopok 2004-2014 godov. *II Mezhdunarodnaya numizmaticheskaya konferentsiya 'Epokha vikingov v Vostochnoy Evrope v pamyatnikakh numizmatiki VIII-XI vv.'*. Sankt-Peterburg; Staraya Ladoga, p. 355-360.
- Guletskiy, D. V. 2018. Drevnerusskiye svintsovyie plomby kak numizmaticheskiy istochnik domongolskogo perioda. *Srednevekovaya numizmatika Vostochnoy Evropy*, 7, p. 114-133.
- Guletskiy, D. V., Yaroshevskiy, N. A. 2018a. Drevnerusskiye svintsovyie plomby s vlastnoy simvolikoy Ryurikovichy: istoriya i problemy izucheniya (po dannym ukrainskiykh nakhodok poslednykh let). *Rus. Litva. Orda v pamyatnikakh numizmatiki i sfragistiki*, t. 5. Minsk, s. 80-124.
- Guletskiy, D. V., Yaroshevskiy, N. A. 2018b. *Mekhovyie dengi Drevney Rusi XI-XIII vv.* Minsk: Riftur.
- Ershevskiy, B. D. 1985. Drogichinskiye plomby. Klassifikatsiya. tipologiya. khronologiya (po materialam sobraniya N. P. Likhacheva). *Vspomogatelnyie istoricheskiye distsipliny*, XVII, p. 36-57.
- Zaytsev, V. V. 2004. Nakhodki 'velikoknyazheskiykh' plomb XIV-XV vekov v Moskve. *Arkheologiya Podmoskovia. Materialy nauchnogo seminara*. Moskva, p. 350-352.
- Zakharov, S. D. 2005. Svintsovyie plomby Beloozera. *Rus v IX-XIV vekakh. Vzaimodeystviye Severa i Yuga*. Moskva: Nauka, p. 20-63.
- Ivakin, H. Yu. 1981. Pamiatnyky numyrmatyky i sfrahistyky. *Novoe v arkheolohii Kyeva*. Kyiv: Naukova dumka, p. 403-414.
- Ipatevskaya letopys. 1908. Polnoye Sobraniye Russkiykh Letopisey. T. 2. Sankt-Peterburh: Tipohrafiya M. A. Aleksandrova.
- Ivakin, H. Yu., Ivakin, V. H., Bibikov, D. V., Baranov, V. I., Zotsenko, I. V., Chmil, L. V., Olenych, A. M. 2017. Materialy naukovu-riativnykh doslidzhen Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspeditsii 2016 r. v ekspozitsii Arkheolohichnoho muzeiu IA NANU. *Arkheolohiia i Davnia istoriia Ukrainy*, 3 (24), p. 133-146.
- Kotliarevskiy, A. A. 1865. Zametka k state gr. K. P. Tyshkevicha: o svintsovykh ottiskakh, naidenykh v reke Buge u Drogichina. *Drevnosti. Trudy Moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva*, I, 2, p. 242-248.
- Kovalenko, V. P., Molchanov, A. A. 1993. Drevnerusskiye sfragisticheskiye pamyatniki domongolskogo vremeni iz Chernigova. *Rossiyskaya arkheologiya*, 4, p. 208-216.
- Kirpichnikov, A. N., Beletskiy, S. V. 1994. Novyye sfragisticheskiye nakhodki iz Staroy Ladogi. *Arkheologicheskiye vesti*, 3, p. 132-135.
- Kirpichnikov, A. N., Beletskiy, S. V. 2009. Novyye nakhodki pamyatnikov drevnerusskoy sfragistiki v Staroy Ladogi. *Arkheologiya i istoriya Litvy i Severo-Zapada Rossii v rannem i pozdnem srednevekovye*. Sankt-Peterburg, p. 21-51.
- Leopardov, N. A. 1890. Po povodu drogichinskiykh nakhodok. *Sbornik snimkov s predmetov drevnosti, nakhodiashchikhsia v g. Kieve v chastnykh rukakh*, I, Kyiv.
- Likhachev, N. P. 1930. Materialy dlya istorii vizantiyskoy i russkoy sfragistiki. *Trudy muzeya paleografii*. Vol. II. Leningrad.
- Luchitskiy, I. V. 1892. Po povodu drogichinskiykh drevnostey. Zametka k istorii torgovykh snosheniy Ganzy s severo-zapadnoy i iuzhnoy Rusi. *Chteniya v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopisista*, 6. Kyiv, p. 73-104.

- Malozemov, Yu. P. 2014. Plomby drogochinskogo tipa iz Beloozera. *Epokha vikingov v Vostochnoy Evrope v pamyatnikakh numizmatiki VIII-XI vv.* Sankt-Peterburg. s. 243-246.
- Milovanov, S. I. 2010. Torgovlya Ryazanskoy zemli v XI - vtoroy polovine XV vv. (po arkheologicheskim i numizmaticheskim dannym). Avtoreferat disertatsii k. i. n.
- Movchan, I. I. 1993. *Davnokyivska okolitsa*. Kyiv: Naukova dumka.
- Molchanov, A. A. 1985. Ob atributsii lichno-rodovikh znakov knyazey Ryurikovichy X-XIII vv. *Vspomogatelnyye istoricheskiye distsipliny. Vol. XVI.* Leningrad, p. 66-83.
- Mongayt, A. L. 1955. Staraya Ryazan. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 49, p. 59-62.
- Mongayt, A. L. 1959. Abu Khamid Al-Garnati i ego puteshestviye v russkiye zemli v 1150-1153 gg. *Istoriya SSSR, №1*, s. 169-179.
- Mongayt, A. L., Bolshakov, O. G. 1971. *Puteshestviye Abu Khamid al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentralnuyu Evropu (1131-1153 gg.)*. Moskva: Nauka.
- Nechitaylo, V. V. 2012. *Znaki Ryurikovichy, prinadlezhashchiye Velikim knyaziam Kiyevskim X-XIII veka*. Kyiv.
- Oleynikov, O. M. 2018. K voprosu o naznachenii svintsovykh plomb drogochinskogo tipa. Tver. *Tverskaya zemlya i sopredelnyye territorii v epokhu Srednevekovia, № 11*. Tver, s. 6-11.
- Oleynikov, O. M., Gaydukov, P. G. 2017. Kratkiye itogi issledovaniy v Smolenske v 2004 g. (raskop na ulitse Lenina. 15). *De mare ad mare. Arkheologiya i istoriya*. Smolensk, s. 137-148.
- Oreshnikov, A. V. 1930. Klassifikatsiya drevneyshikh russkikh monet po rodovym znakam. *Izvestiya AN SSSR. Otdelenie gumanitarnykh nauk*, 2, s. 87-112.
- Perkhavko, V. B. 1994. Rasprostraneniye plomb drogochinskogo tipa. *Drevneyshiye gosudarstva Vostochnoy Evropy*. Moskva, s. 211-247.
- Perkhavko, V. B. 2018. Torgovlia i torgovtsy srednevekovoi Rusi. Moskva: "Akademicheskij proekt".
- Petrov, P. N. 1997. Russkiye srednevekovyye svintsovyye plomby iz nakhodok v Gorodtse na Volge. *Drevnosti Nizhegorodskogo Povolzhia. Vyp. II. Numizmaticheskiy sbornik. Tom I. Sbornik nauchnykh statey po numizmatike*. Nizhniy Novgorod, s. 48-67.
- Petrov, F. N., Panteleyeva, L. V. 2014. *Svintsovyye plomby drevnerusskoy Dubny*. Dubna.
- Rybakov, B. A. 1940. Znaki sobstvennosti v knyazheskom khozyaystve Kiyevskoy Rusi X-XII vv. *Sovetskaya arkheologiya*, VI, p. 227-257.
- Sili, Sh. 2012. Roza kak khristianskiy simvol na knyazheskikh bullakh Izyaslava Yaroslavicha. *Rossiyskaya istoriya*. <https://naukarus.com/roza-kak-hristianskiy-simvol-na-knyazheskikh-bullah-izyaslava-yaroslavicha>.
- Tiguntsev, Yu. G., Guletskiy, D. V. 2017. Svintsovyye plomby XI-XII vv. s izobrazheniyem svyatykh i kresta razlichnykh tipov iz severo-zapadnoy chasti Chernigovskoy zemli i Mstislavskogo udela Smolenskoy zemli Kiyevskoy Rusi (po sboram v Bryanskoy oblasti). *Rus. Litva. Orda v pamyatnikakh numizmatiki i sfragistiki. Vol. 3. Spetsvypusk 'Rus domongolskaya'*. Minsk, s. 104-142.
- Tysiacha rokiv ukrainskoi pechatki*. 2013. Katalog vystavki. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy.
- Tiguntsev, Yu. G., Guletskiy, D. V. 2017. Svintsovyye plomby XI-XII vv. s izobrazheniyem svyatykh i kresta razlichnykh tipov iz severo-zapadnoy chasti Chernigovskoy zemli i Mstislavsko-go udela Smolenskoy zemli Kiyevskoy Rusi (po sboram v Bryanskoy oblasti). *Rus. Litva. Orda v pamyatnikakh numizmatiki i sfragistiki. T. 3. Spetsvypusk «Rus domongolskaya»*. Minsk, s. 104-142.
- Tolstoy, I. I. 1893. O drevneyshikh russkikh monetakh X-XI vv. *Zapiski Russkogo arkheologicheskogo obshchestva*. Sankt-Peterburg, p. 337-340.
- Torshin, E. N. 2000. Novaya nakhodka drevnerusskoy nadpisi i izobrazheniya knyazheskogo znaka v Smolenske. *Stratum plus*, 6, p. 248-253.
- Yanin, V. L. 1953. Pechati iz Novgorodskikh raskopok 1951 g. *Sovetskaya arkheologiya*, VII, p. 372-385.
- Yanin, V. L. 1963. Russkaya knyaginya Olisava-Gertruda i eye syn Yaropolk. *Numizmatika i epigrafika*, 4, p. 158-160.
- Yanin, V. L. 1970. Aktivnye pechaty drevney Rusi X-XV vv. Vol. I. Moskva: Nauka.
- Yanin, V. L., Gaydukov, P. G. 1997. Aktivnye pechaty Drevney Rusi. *Vestnik Rossiyskoy akademii nauk*, 67, 2, p. 153-156.
- Yanin, V. L., Gaydukov, P. G. 1998. Aktivnye pechaty Drevney Rusi X-XV vv., T. III. (pechaty zaregistrirovannyye v 1970-1996 gg.). Moskva: Nauka.
- Yanin, V. L. 1998. Dvi davnorusski visyachi pechatki pochatku XI st. *Istoriya Rusi-Ukraini (istoriko-arkheologichnyi zbirnik)*. Kyiv, p. 251-261.
- Musianowicz, K. 1957. Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczyń, pow. Siemiatycze. *Wiadomości Archeologiczne*, 24, s. 285-298.
- Lewicki, T. 1950. Znaczenie handlowe Drohiczyń nad Bugiem. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, IV, 2, p. 196.
- Lewicki, T. 1956. Znaczenie handlowe Drohiczyń nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomby ołowiane znalezione w tej miejscowości. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 4/2, s. 289-297.
- Liwoch, R. 2013. Plomby z Drohiczyń w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Arkheolohiia i Davnia istoriia Ukrainy*, 11, p. 105-113.
- Liwoch, R. 2015. Plomby typu drohiczyńskiego z Drohiczyń nad Bugiem w Krakowskim Muzeum Archeologicznym. *Materialy archeologiczne*, XL, p. 237-239.
- Pawlata, L. 2010/ Plomby typu drohiczyńskiego w zbiorach muzealnych woj. Podlaskiego. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*, 6. Białystok, p. 151-184.
- Wołoszyn, M., Nosek, E. M., Stepinski, J., Rafalska-Lasocha, A., Lasocha, W., Bielanska, E. 2015. The seals from Czeremno (Cherven town, Eastern Poland) - chemical analysis and metallurgical examination. *Archeologia Polski*, LX, p. 123-152.
- Wołoszyn, M., Florkiewicz, I., Garbacz-Klempka A., 2016. The 'Sphinx of Slav Sigillography' - Dorogichin Seals in their East European Context (a preliminary report). *'Die frühen Slawen - von der Expansion zu gentes und nationes'. Teilband 1: Allgemeine Beiträge*. Langenweißbach, p. 257-273.

В. О. Крижановський *

ДАВНЬОРУСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ КОМПЛЕКС У КОПИРЕВОМУ КІНЦІ

У статті викладено результати досліджень кількох археологічних об'єктів, пов'язаних з виробництвом та обробкою чорного і кольорових металів, виявлених на вул. Кудрявській, 24-А в м. Київ.

К л ю ч о в і с л о в а: Київська Русь, стародавній Київ, Копирів кінець, виробничий комплекс, металургія.

Під час другого сезону археологічних досліджень давньоруського поселення у Копиревому кінці — одному з історичних районів стародавнього Києва (Козловський, Крижановський, Козловська 2018, с. 139), на ділянці розкопу на вул. Кудрявській, 24-А, у 2017 р. було відкрито і досліджено 54 (фактично 47) археологічних об'єкти різноманітного призначення (Козловський, Крижановський 2019, с. 65). Майже всі вони були порушені залишками стрічкових фундаментів будівлі колишнього Училища радіоелектроніки (далі Училище) та пізніми перекопами.

Серед досліджених об'єктів (Козловський, Крижановський 2019, с. 65) цікавими виявилися дві поряд розташовані виробничі споруди досить складної будови, що розміщувались у північно-східній частині ділянки розкопу (рис. 1). Цей комплекс будівель за усіма ознаками нагадував металургійний.

Будівля 1 (85)¹ у плані мала нечіткі контури, була видовжена вздовж осі: південний захід—північний схід, а її західна частина виходила за межі розкопу 2017 р. Вона була розташована у проміжку між стрічковими фундаментами колишнього Училища, що перерізали її з півдня, півночі і сходу.

Розміри основної розкритої частини будівлі 1 становили $4,20 \times 1,85$ м, глибина у найглибшому місці $2,39$ м² (заглиблена в материк на $0,89$ м). Єдину вцілілу стінку напівкруглої форми було зафіксовано в південно-західній частині об'єкта, вздовж якої йшла сходинка шириною $0,35$ м і висотою $0,22$ м від рівня материка. Тут виявлено стовпову яму діаметром $0,27$ м. На дні основної частини будівлі 1 зафіксовано два поглиблення від ям розмірами $1,4 \times 1,6$ м і $0,98 \times 0,86$ м, заглиблені в материкове дно на $0,32$ та $0,08$ м. Між цими ямами розташовано глибшу стовпову (?) яму розміром $0,65 \times 0,50$ м, глибиною $0,4$ м. У північному куті цієї частини будівлі розміщувалося прямокутне поглиблення, розмірами $1,17 \times 0,70$ м, глибиною $2,15$ м (заглиблене в материкове дно на $0,13$ м) що, як і вся західна частина будівлі 1, виходило за межі розкопу 2017 р.

Продовження будівлі 1 у південно-східному напрямку фіксувалося як східчасте заглиблення з нерівним дном, куди врзалося кілька стовпових ям різних діаметрів. Саме тут її перерізував цегляний фундамент Училища. Можливо, це рештки від наземної (?) частини цієї будівлі, а саме — її південно-східна стінка.

Таким чином, поєднавши роз'єднані фундаментом частини будівлі 1, з'ясувалося, що її розміри могли становити $\approx 6,2$ (за віссю південний захід—північний схід) $\times 3,2$ м (за віссю південний схід—північний захід) (рис. 2).

Заповнення об'єкта було шаруватим і складалося з прошарків коричневого ґрунту, світло-сірого гумусу і насиченого попелом суглинку, в яких фіксувалися вкраплення вуглинок та шматки печини. Вони перемежовувалися між собою щільним прошарком золи, печини й попелу. Дно об'єкта, особливо у заглибленнях від

* КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав Олегович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskiy@iananu.org.ua

¹ Нумерація у дужках відповідає нумерації об'єктів у звіті з НА ІАНАН України.

© В. О. КРИЖАНОВСЬКИЙ, 2020

² Глибини об'єктів за Балтійською системою висот зазначені від рівня сучасної денної поверхні (R-0) (рис. 1).

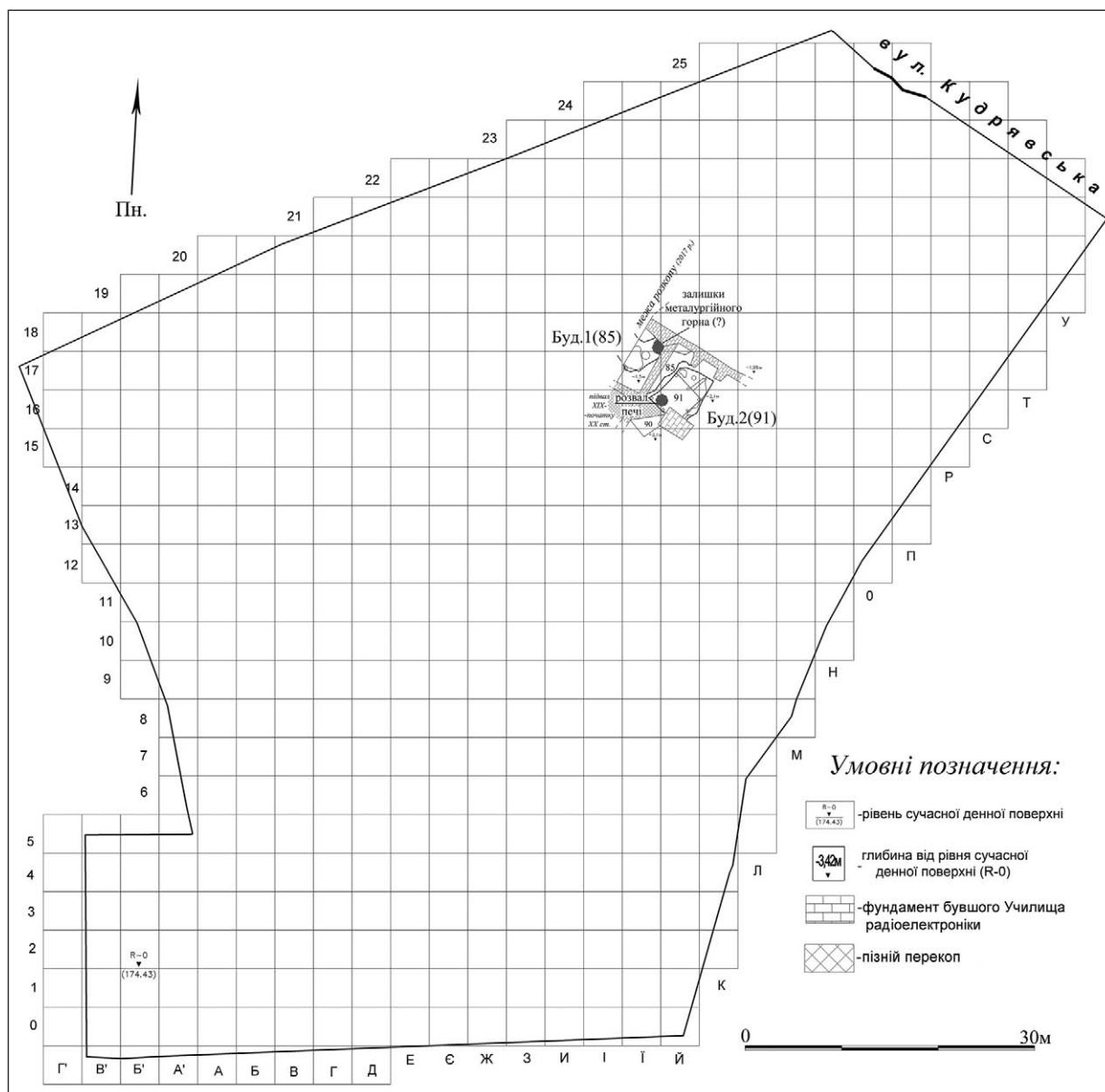

Рис. 1. Місце знаходження виробничих будівель 1 і 2 на загальному плані розкопу

Fig. 1. Location of production buildings No. 1 and No. 2 on the general plan of the excavation

ям, було вкрите шаром темного затічного су-
глинку товщиною від 0,02 до 0,04 м.

Окрім цього, у північній частині будівлі 1
було виявлено велике скупчення (розвал) пе-
чини. У плані воно мало напівовальну форму
і фіксувалося з глибини 1,55 м, мало товщину
до 0,25 м. Найімовірніше, це опливі рештки
колись потужного металургійного горна, біль-
ша частина якого була зруйнована фундамен-
том Училища.

У заповненні будівлі 1 було зафіксовано
значну кількість знахідок. Загалом це керамі-
ка різних видів, вироби із заліза, міді/бронзи,
значна кількість відходів металургійного ви-
робництва (різноманітні шлаки, оплавки, ме-

талевий лом), вироби зі скла, каменю тощо
(табл. 1).

Вироби з кераміки можна поділити на кіль-
ка видів — кухонну, столову, тарну та вироб-
ничого призначення. Кухонна кераміка пред-
ставлена фрагментами горщиків (рис. 3). За-
фіксовано фрагменти вінець, діаметром від 10
до 30 см. Вінця відігнуті назовні, їхні краї рів-
ні, манжетоподібні, інколи загострені. Частин-
на вінець має потовщення, край слабо загнутий
досередини. Частина горщиків прикраше-
на врізним лінійним орнаментом на плечиках
(рис. 3: 3, 5—6, 9, 11, 15, 18—19, 22, 24, 26—
27, 31—32, 37, 41, 46—47, 101, 103). Одне з ві-
нець прикрашене багаторядовою хвилю

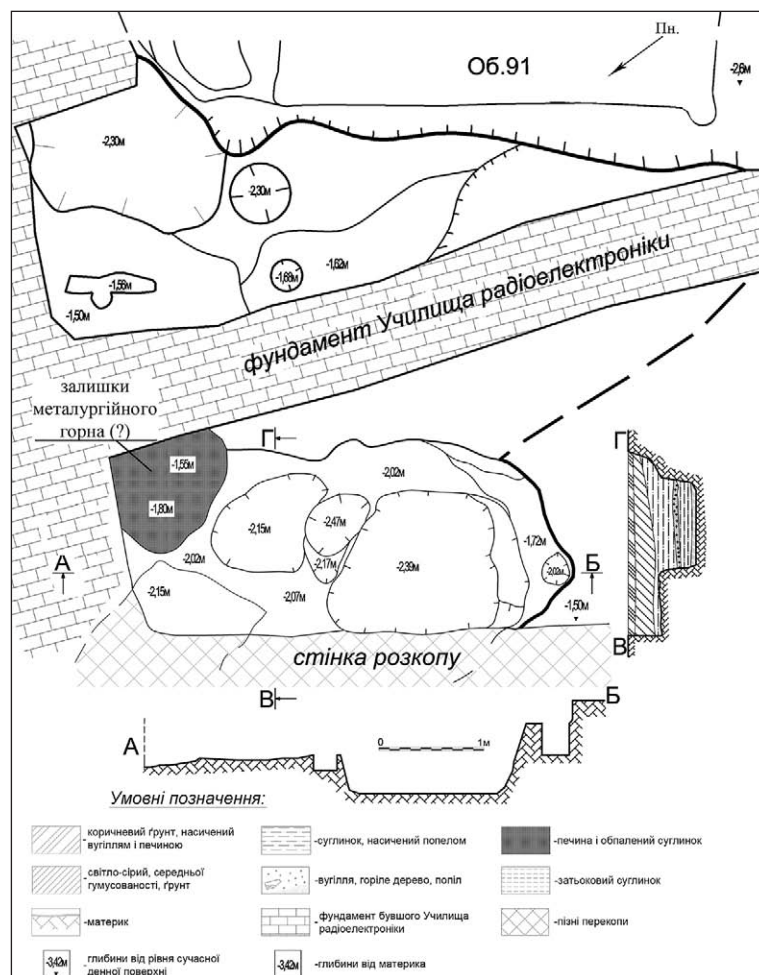

Рис. 2. План і розрізи будівлі 1

Fig. 2. Plan and sections of the building No. 1

(рис. 3: 34). Ще одне вінце має косі насічки по краю (рис. 3: 97). Деякі вінця мають комбінований орнамент у вигляді хвилі і горизонтальних ліній (рис. 3: 36, 82).

Денця горщиків мали діаметри від 8,0 до 13,5 см. На частині з них зафіксовано цілі або фрагментовані клейма у вигляді кола, концентричних кіл, складних для прочитання знаків, хреста в колі, кола з вписаною решіткою, двох кіл зі спицями (рис. 3: 108, 110—122). Одне з донець мало сильний вигин досередини (рис. 3: 109).

Найбільшу кількість становили різні за розмірами фрагменти стінок горщиків. Зазвичай вони гладкі, але на деяких простежено врізний лінійний орнамент, врізний хвилястий орнамент, врізний лінійний і нігтеподібний орнаменти, а також врізний штампований орнамент у вигляді квадратів і крапок.

Столовий посуд представлено фрагментами вінця глечиків, виготовлених зі світло-сірої глини. Всі вони вертикальні, з косо зрізаним краєм, діаметрами 9,5—18 см. Майже всі

вони по горлу і по плечиках прикрашені врізним лінійним, зрідка хвилястим, орнаментами (рис. 3: 35, 48—49, 98). Зафіксовано також фрагменти ручок від глечиків, круглих або плоскоовальних у перетині (рис. 3: 56, 58, 83—86). Ручка кріпилася одним кінцем до горла, а другим, ймовірно, до тулуба (рис. 3: 35).

Тарна кераміка представлена невеликими стінками, а також невеликими фрагментами ручок амфор, овальними у перетині. Цікаво зазначити, що одна зі стінок амфор була обгоріла і до неї прикипів шматок печини. Можливо, цей фрагмент був вмазаний в черинь горна(?). До тарного посуду, ймовірно, належали вінця товстостінних посудин (рис. 3: 87, 92). Крім того, до керамічних виробів належить іграшкова кришка від горщика з відбитою ручкою (рис. 3: 123).

Також у заповненні будівлі зафіксовано вінце горщика, з обох боків вкрите прикипим мідно/бронзовим металургійним шлаком (рис. 6: 1).

Таблиця 1. Речі із заповнення будівлі 1
Table 1. Items from the building No. 1

№	Назва предмета	Кількість	Примітка
1	Фрагменти вінець горщиків	239	XI ст.
2	Фрагмент вінця горщика	1	вкритий склоподібним шлаком з обох боків, XI ст.
3	Фрагменти вінець глечиків	5	
4	Фрагменти донець горщиків	39	з клеймами/фрагментами клейм
5	Фрагменти донець горщиків	2	з налиплими шматочками залізного шлаку/окалини
6	Фрагменти донець горщиків/глечиків	115	
7	Фрагменти ручок горщиків/глечиків	10	
8	Фрагменти амфорних ручок	5	
9	Фрагменти амфорних стінок	4	
10	Фрагмент вінця іграшкового горщика	1	
11	Іграшкова кришечка від горщика	1	з відбитою ручкою
12	Фрагменти стінок горщиків/глечиків	435	деякі ошлаковані
13	Фрагменти стінок горщиків з фрагментами ручок	4	
14	Фрагмент глиняного сопла	1	кінчик закопчено
15	Фрагмент плінфи	1	товщиною 4,0 см
16	Шматок мідної/бронзової криці (?)	1	
17	Фрагменти вінець тиглів/лячок	3	мілкі
18	Фрагменти стінок тиглів/лячок	5	ошлаковані
19	Шматки мідного/бронзового шлаку	757	розмірами 1,5—7,0 см
20	Шматки мідних/бронзових оплавків	10	мілкі
21	Фрагменти застиглої плівки	14	продукти ливарного виробництва міді/бронзи, розмірами 6,0—10 см
22	Шматки склоподібного шлаку	77	розмірами 2,0—8,0 см
23	Шматки залізної криці	43	
24	Шматки залізного шлаку	2	розмірами 5,0 і 6,5 см
25	Залізні чушки (?)	2	необроблені, розмірами 9,0 × 6,5 × 6,0 см і 8,0 × 7,0 × 3,5 см
26	Шматки залізного шлаку	388	розмірами 1,5—15 см
27	Шматки печини	5	один з відбитками рівних поверхонь, розмірами 2,0—7,0 см
28	Залізне перехрестя меча/кинджала	1	з поглибленням для клинка і отвором для руків'я, розміром 7,0 × 2,8 × 1,0 см
29	Залізні ножиці	1	пружинні; фрагментовані (з трьох фрагментів)
30	Залізні ножі/фрагменти ножів	6	один трохи зігнутий
31	Залізні голки	2	
32	Залізна заклепка	1	розклепана
33	Залізні цвяхи/фрагменти цвяхів	70	
34	Фрагменти залізних пластин	7	
35	Залізна петля	1	
36	Залізні смужки	4	тонкі, довгі
37	Фрагмент залізного штихеля (?)	1	
38	Фрагменти залізних виробів	7	
39	Бронзовий натільний хрестик	1	з петелькою; із заглибленнями, залитими зеленою і жовтою емаллю, розміром 4,0 × 3,2 см
40	Свинцевий натільний хрестик	1	з петелькою; виготовлений зі спаяних між собою кульок, патинований, розміром 4,4 × 3,0 см
41	Бронзові пряжки	2	ліроподібна, з обламаним язичком та напівкругла, з язичком
42	Мідна/бронзова пластина	1	у вигляді шестерні, з наскрізним отвором посередині
43	Фрагмент бронзового браслета (?)	1	гладкого, круглого у перетині
44	Мідні/бронзові заклепки	3	

№	Назва предмета	Кількість	Примітка
45	Фрагменти мідних/бронзових пластин	6	
46	Фрагменти мідних/бронзових обрізків/оплавоків	30	
47	Шматок міді/бронзи	1	
48	Шматок свинцю	1	
49	Фрагмент скляного кільця	1	крученого, плоского у перетині; зеленого кольору
50	Фрагмент вінця скляного виробу	1	червоного кольору (імпорт (?))
51	Пірофілітові прясла	3	біконічне, діаметром 1,8 см; біконічне, діаметром 2,2 см; кільцеподібне, діаметром 2,6 см
52	Сланцеве прясло	1	бочкоподібне, діаметром 2,8 см
53	Шматки пірофіліту	2	необроблені
54	Фрагмент плінфи	1	мілкий
55	Шматок цем'яноквого розчину	1	
56	Фрагменти точильних брусків	8	із сірого каменю і темно-сірого сланцю, зі слідами тривалого використання
57	Шматки кременів	2	необроблених
58	Уламки каміння/гальки	18	
	ВСЬОГО:	2 356	

Кераміка виробничого призначення представлена фрагментами тиглів (лячок) і фрагментованим соплом. Частина сопла, що збереглася, мала довжину 6,5 см, у перетині воно було округле, діаметром від 2,5 до 3,0 см, діаметр отвору 1,3 см (рис. 4: 1). Тиглі представлені кількома фрагментами вінець, товщиною 0,5 і 1,3 см, одне з них дуже ошлаковане, і трьома стінками, одна з яких також ошлакована. Фрагменти дуже невеликі, тому реконструювати форму і розміри тиглів неможливо.

Вироби із заліза представлені кількома ножами (фрагментами ножів) (рис. 4: 8, 11). Цілий ніж мав довжину 10 см, довжину леза 5,2 см, ширину 0,8 см (рис. 4: 7). Зафіксовано також невеликі пружинні ножиці (фрагментовані), довжиною $\approx 9,8$ см, ширина леза 0,9 см (рис. 4: 2). Знайдено також дві фрагментовані голки(?) довжиною 3,2 і 2,8 см, діаметром 0,15 см (рис. 4: 5—6). В обох фрагментів один кінець загострений. Крім того, знайдено залізні цвяхи різних розмірів (цілі і фрагменти). Всі вони квадратні у перетині, ковані. Зафіксовано також фрагменти залізних пластин, обламану залізну петлю (від скрині(?)) (рис. 4: 4), а також фрагменти залізних виробів невідомого призначення, схожі на інструменти(?) (рис. 4: 9—10).

Значний інтерес викликає знайдене перехрестя від кинджала або меча, підовальної форми довжиною $\approx 7,0$ см, шириною 2,8 см (у найширшому місці), товщиною до 1,0 см. У центрі зроблено заглиблення для клинка, довжиною

3,8 см, шириною 1,0 см і отвір для руків'я довжиною 1,3 см, шириною 0,5 см (рис. 4: 3).

Вироби з кольорових металів представлені, насамперед, двома натільними хрестиками. Перший — бронзовий, мав розміри $4,0 \times 3,2$ см, з вушком, кінці заокруглені і мали парні виступи. На аверсі і реверсі хрестика було зроблено заглиблення: в центрі і на кінцях у вигляді кіл, а посередині у вигляді прямокутників. Ці заглиблення з обох боків були залиті емаллю: кола — зеленою, а прямокутники — жовтою (рис. 5: 1). Другий — свинцевий, сильно патинований, мав розміри $4,4 \times 3,0$ см, з вушком. Цей хрестик був виготовлений з п'яти кульок (одна посередині виконувала роль перехрестя і чотири навколо неї), діаметром 1,0 см, що на реверсі мали отвори діаметром 0,4—0,6 см (рис. 5: 2).

Також, під час дослідження будівлі 1 було виявлено бронзові пряжки (рис. 5: 3—4), фрагмент пластини з отвором (рис. 6: 13), скручену пластину (рис. 6: 12), заклепки (рис. 6: 7—9), невиразні мідні/бронзові пластини і різноманітні обрізки (рис. 6: 2—6, 11) та округлу мідну пластину у вигляді шестерні з наскрізним отвором посередині (рис. 6: 10).

Вироби зі скла представлені половинкою кільця зеленого кольору, крученого, діаметром 1,8 см, ширина джгута складала 0,5 см (рис. 7: 1), а також фрагмент вінця від скляного виробу червоного кольору (імпорт (?)) (рис. 7: 2).

Вироби з каменю представлені пряслами. Одне прясло було виготовлене з сірого сланцю і мало бочкоподібну форму діаметром 2,8 см,

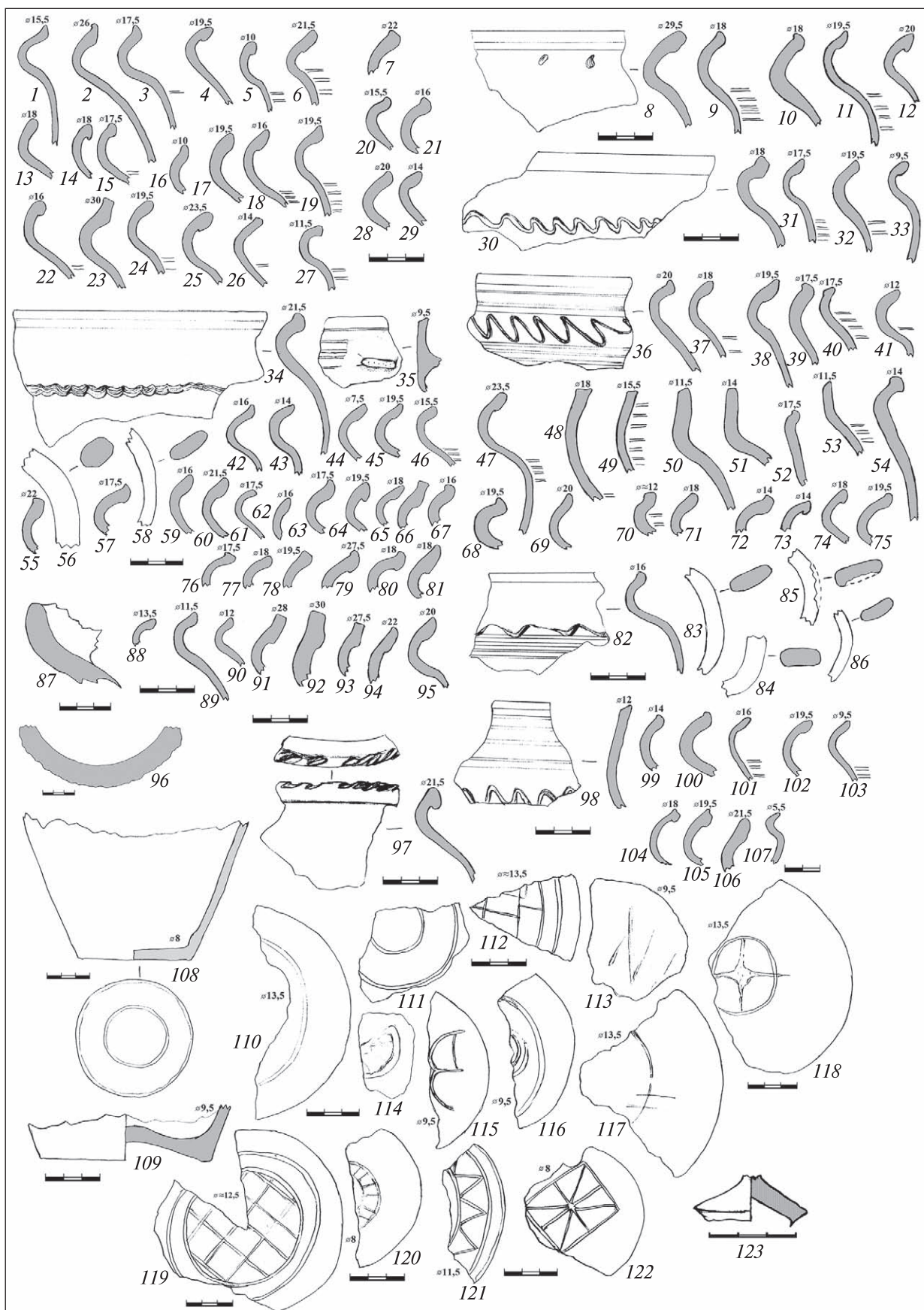

Рис. 3. Кераміка із заповнення будівлі 1

Fig. 3. Ceramics from the building No. 1

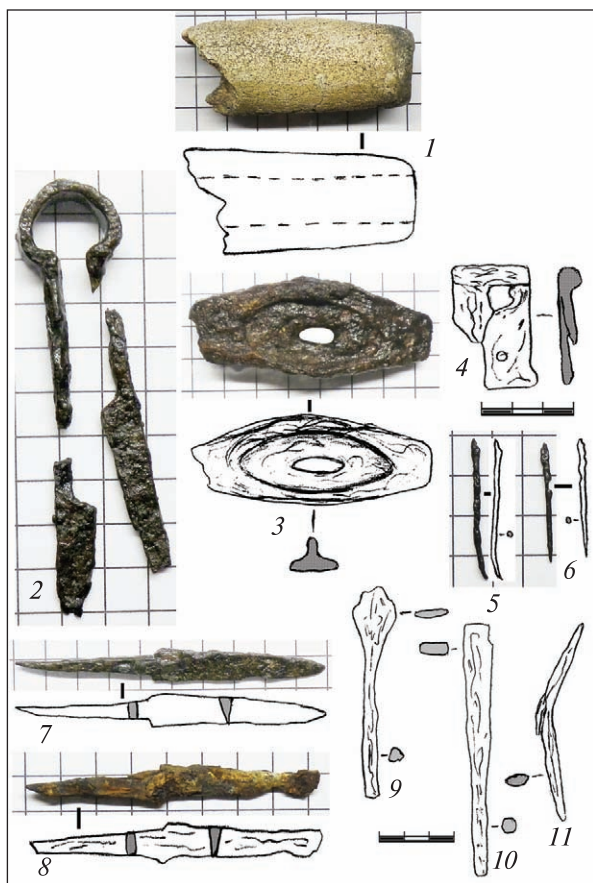

Рис. 4. Залізні вироби із заповнення будівлі 1
Fig. 4. Iron products from the building No. 1

висотою 1,9 см, діаметр отвору становив 0,9 см (рис. 7: 3). Три інших — пірофілітові: одне мало кільцеподібну форму, діаметром 2,6 см, висотою 1,0 см, діаметр отвору 1,1 см (рис. 7: 4); друге мало біконічну форму, діаметром 2,2 см, висотою 1,4 см, діаметр отвору становив 0,7 см (рис. 7: 5); третє — невелике, також мало біконічну форму, діаметром 1,8 см, висотою 1,0 см, діаметр отвору становив 0,7 см (рис. 7: 6). З пісковика було виготовлено точильний брусок.

Крім того, у заповненні будівлі 1 було знайдено дві проковані залізні чушки, можливо, отримані з криць. Також, було зафіксовано залізні криці, розмірами: $10,5 \times 10 \times 4,0$ см, $8,5 \times 7,5 \times 4,0$ см, $10 \times 8,5 \times 4,0$ см, $14 \times 10 \times 3,5$ см, $12 \times 11 \times 3,5$ см і т. п., а також фрагменти криць різних розмірів. Крім того, зафіксовано значну кількість шматків залізного шлаку, розміром від 1,5 до 15 см. На кількох шматках зафіксовано пригорілу печину.

У заповненні будівлі 1 було також зафіксовано велику кількість шматків шлаків зі слідами і включеннями міді/бронзи, шматок міді розміром 2,5 см, а також невеликий мід-

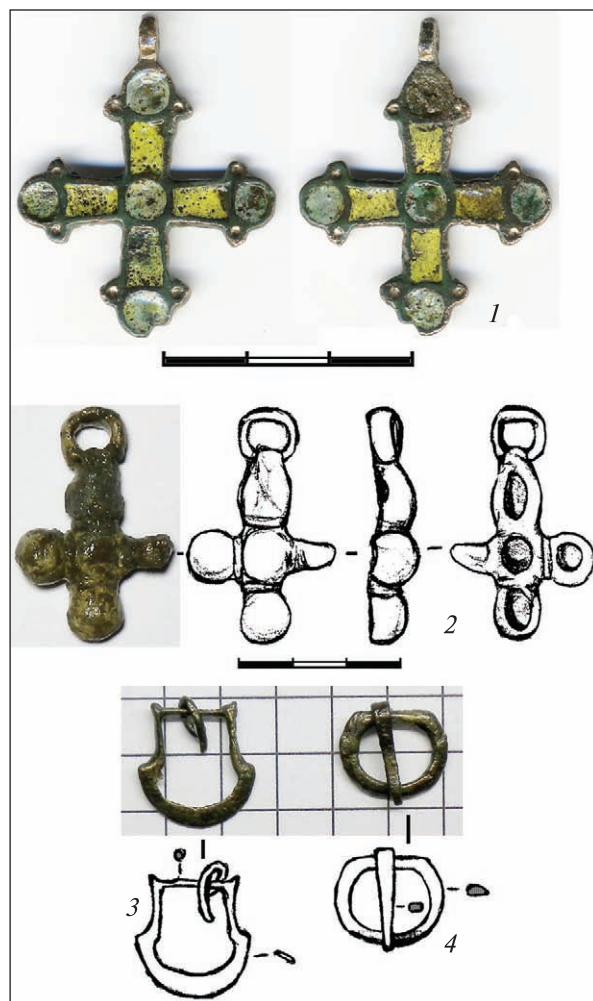

Рис. 5. Вироби з кольорових металів із заповнення будівлі 1
Fig. 5. Non-ferrous metal products from the building No. 1

ний оплавок. Знайдено також шматки склоподібного шлаку розмірами від 2,0 до 8,0 см, на деяких з них зафіксовано пригорілу печину. Крім шлаку, зафіксовано застиглу склоподібну плівку, розміром від 6,0 до 10 см — продукт ливарного виробництва, що утворюється під час плавки кольорових металів. Інколи плівка прикипала до склоподібного шлаку.

Також у заповненні зафіксовано фрагмент плінфи бурого кольору, товщиною 4,0 см та шматок цем'яного розчину розміром до 6,0 см і два шматки необробленого пірофіліту.

Зарезультатами аналізу керамічного комплексу і стратиграфії, будівлю 1 слід датувати XI ст.

Будівля 2 (91) розміщувалася на південний схід від будівлі 1, у перетині мала квадратну форму, орієнтована кутами за сторонами світу (Козловський, Крижановський 2019, с. 68). Її південний кут перерізував фундамент колишнього Училища, а до південно-західної стінки примикав підвал XIX — початку XX ст.

Розміри будівлі 2 становлять $4,20 \times 4,15$ м, глибина 3,2 м (заглиблена у материк на 1,1 м). На дні, по кутах будівлі та вздовж її стінок були розташовані стовпові ямки, діаметрами від 0,25 до 0,35 м та кількіа овальних і одне прямокутне заглиблення.

Біля західного кута будівлі 2, з глибини 2,2 м фіксувався щільний золистий шар, округла пляма від якого розповсюджувалася по всій його західній частині. Потужність шару складала 0,2—0,3 м. Тут, поруч з південно-західною стінкою, на рівні підлоги було знайдено рештки печі, викладеної з каміння та плінфи, товщиною 3,0—4,5 см, що були вмазані в потужний шар печини і утворювали округлу конструкцію. Масивні камені і шматки битої плінфи мали ознаки дії високих температур: більша частина обгоріла з одного чи кількох боків, а декілька каменів під дією вогню структурно розшарувалися, були вкриті тріщинами й у результаті розсипалися під час розчистки. Кілька більших каменів були викладені навколо конструкції печі і також мали на одному з боків горілі плями.

Слід зазначити, що цей об'єкт розташовувався у своєрідному котловані, що був більшим за квадрат будівлі 2. Ширина котловану за віссю північний захід — південний схід становила 5,3 м; довжину за віссю північний схід — південний захід встановити не вдалось, оскільки його південно-західна частина зруйнована сучасним кам'яно-цеглиним фундаментом Училища. Таким чином, від котловану залишилися південно-східна і північно-східна стінки, що були трохи зміщені відносно квадрату будівлі 2. На дні північно-східної частини котловану розміщувалась овальна яма розміром $0,55 \times 0,45$ м, глибиною 0,2 м від долівки. На південний схід від ями зафіксовано канавку шириною 0,2—0,5 м. У південно-східній частині котловану дно було нерівним і, подекуди, мало східчасту будову (рис. 8). Можна припустити, що під час зведення будівлі 2, для зручності спочатку вирили котлован більших розмірів, в який згодом було опущено квадратний каркас основної споруди.

Загалом заповнення більшої частини будівлі 2 складалося з однорідного світло-сірого шару ґрунту середньої гумусованості (рис. 8). У заповненні котловану фіксувалися шари мішаного ґрунту світло-сірого, сірого, темно-сірого та чорного кольорів із вкрапленнями вуглинок і печини. У заповненні будівлі 2 було зафіксовано значну кількість різноманітних знахідок (табл. 2).

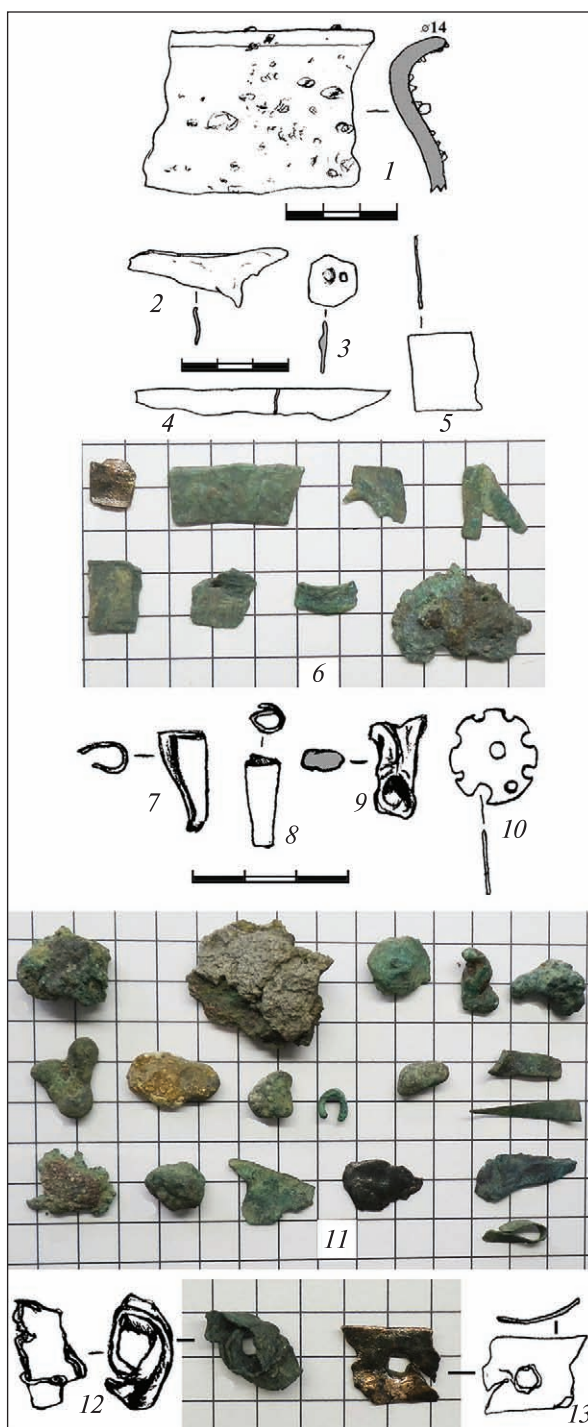

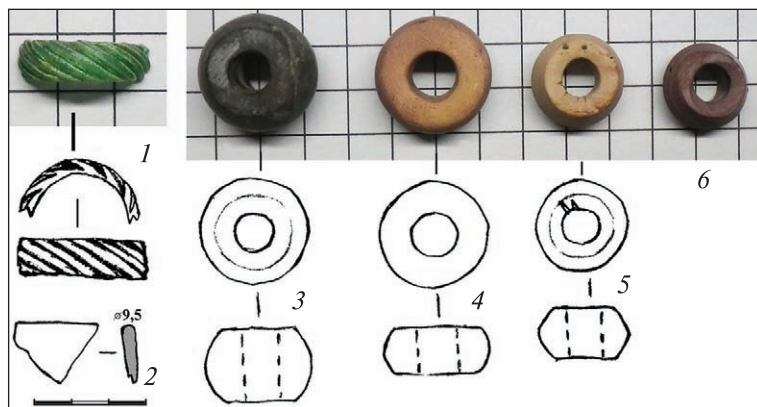
Рис. 6. Печі із заповнення будівлі 1

Fig. 6. Items from the building No. 1

Кераміка за призначенням поділялася на кілька видів: кухонну, столову, тарну і виробничу. Кухонна кераміка представлена фрагментами вінець, стінок, придонних частин. Тут зафіксовано значну кількість фрагментів вінець горщиків (рис. 9). Всі вінця відігнуті назовні, край або рівний, або загострений, значна кількість вінець мала манжетоподібне потовщення із зовнішнього краю, у невеликої кількості

Рис. 7. Вироби зі скла та каменю із заповнення будівлі 1

Fig. 7. Glass and stone products from the building No. 1

ті вінець край потовщений із незначним загином досередини. Інколи по плечиках нанесено врізний лінійний орнамент.

Денця представлені значною кількістю фрагментів, діаметром 9,5—12,5 см. На кількох фрагментах простежуються клейма у вигляді кола, кола з вписаною фігурою (рис. 9: 87—

91). Також зафіксовано велику кількість стінок горщиків, більшість з них невеликі, на деяких простежено врізний лінійний орнамент. Кілька фрагментів денця і стінок ошлаковані.

Столова кераміка представлена фрагментами вінець глечиків, які або вертикальні, або слабко відхилені назовні. Край вінець рівний

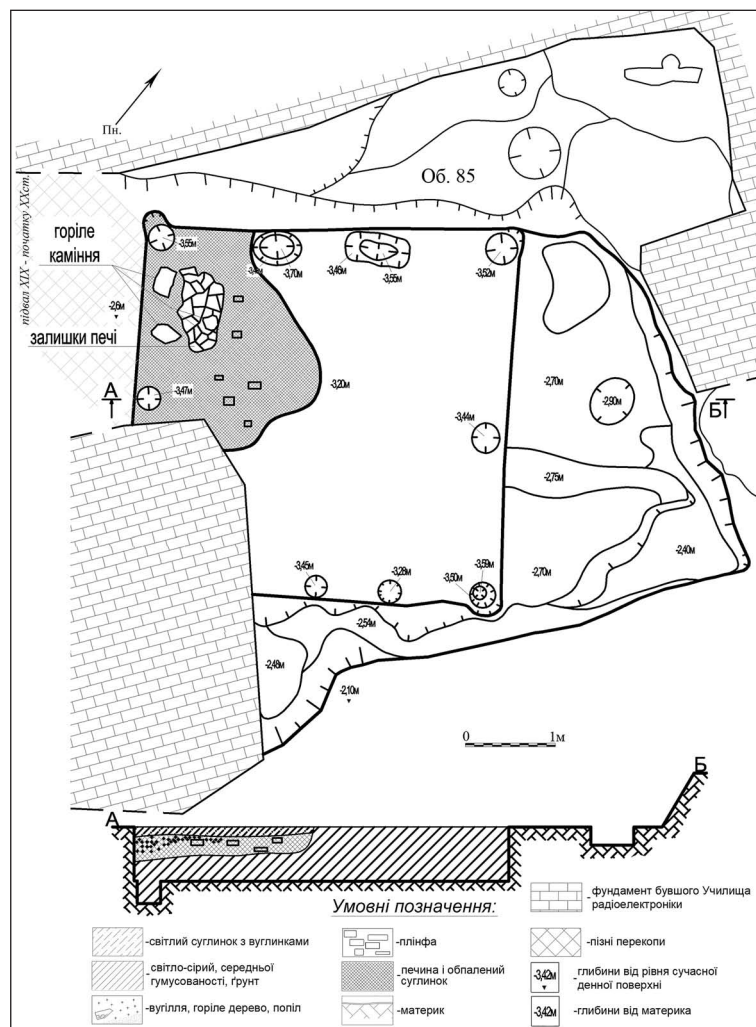

Рис. 8. План і розріз будівлі 2

Fig. 8. Plan and section of the building No. 2

Таблиця 2. Речі із заповнення будівлі 2
Table 2. Items from the building No. 2

№	Назва предмета	Кількість	Примітка
1	Фрагменти вінець горщиків	183	XI—XII ст.
2	Фрагменти вінець глечиків	6	—II—
3	Фрагменти вінець корчаг (?)	2	—II—
4	Фрагмент вінця керамічної посудини	1	вкритий зеленим мідно-бронзовим окислом з обох боків
5	Фрагменти донець горщиків/глечиків	150	один ошлакований з внутрішнього боку
6	Фрагменти донець горщиків	7	з фрагментами клейм, XI—XII ст.
7	Фрагменти ручок горщиків/глечиків	6	
8	Фрагменти ніжок світильників	2	XI—XII ст.
9	Верхня частина амфори	1	горло з двома ручками, з врізним графіті у вигляді літери “Н” (?)
10	Фрагменти горл амфор	2	
11	Фрагмент дна амфори	1	
12	Фрагменти амфорних стінок	29	
13	Фрагмент дна керамічної посудини	1	мілкий, ошлакований
14	Фрагменти стінок керамічних посудин	871	ошлаковані, деякі з налиплим мідним/бронзовим шлаком
15	Фрагмент вінця тигля	1	ошлакований склоподібним шлаком з обох боків
16	Фрагменти тиглів/лячок	21	ошлаковані, розмірами 2,5—9,0 см
17	Фрагменти плінфи	45	
18	Шматки залізної криці	12	товщиною 2,5—9,0 см
19	Шматки залізної криці/шлаку	213	розмірами 2,0—15 см
20	Шматки мідного/бронзового шлаку	213	розмірами 4,0—11 см, товщиною 1,0—3,5 см
21	Мідні/бронзові оплавки	8	
22	Шматки склоподібного шлаку	261	розмірами 2,0—13 см, товщиною 2,0—6,0 см
23	Фрагменти застиглої плівки	11	продукти ливарного виробництва міді/бронзи
24	Шматки печини	16	розмірами 3,0—7,5 см
25	Залізна шпилька	1	з обламаним кільцем, довжиною 6,0 см
26	Залізне перехрестя меча	1	довжиною 6,3 см, шириною 2,0 см, з отвором для руків'я і поглибленням для клинка
27	Залізний виріб	1	інструмент (?), довжиною 7,4 см
28	Вінце залізної посудини	1	відра (?), з невеликим наскрізним отвором
29	Залізні ножі	2	
30	Фрагменти залізних дужок відер	5	
31	Фрагменти залізних пластин/смужок	13	
32	Залізна скоба	1	
33	Залізні цвяхи/фрагменти цвяхів	36	
34	Фрагменти залізних виробів	3	
35	Мідні/бронзові заклепки	12	
36	Фрагменти мідних/бронзових пластин/смужок	8	
37	Мідні/бронзові обрізки	95	
38	Шматок свинцю	1	
39	Фрагмент кам'яного жорна	1	обгорілий
40	Фрагменти точильних брусків	6	зі слідами тривалого використання
41	Шматки пірофіліту	11	розмірами 3,0—9,0 см
42	Шматки кременів	6	необроблених
43	Уламки каміння/гальки	86	
44	Кістяний виріб	1	у вигляді половинки астрагала з виїмкою посередині
45	Кістяні проколки	2	загострені

№	Назва предмета	Кількість	Примітка
46	Зуб тварини	1	оброблений (?), вкритий мідно-бронзовим зеленим окислом
47	Пиляні роги тварин	4	
48	Кістяний астрагал	1	з отвором
Піч у будівлі 2			
49	Фрагменти плінфи	44	товщиною 3,0—4,5 см
50	Шматки печини	16	великі, деякі з них мають відбитки плінфи/пласких поверхонь
	ВСЬОГО	2 422	

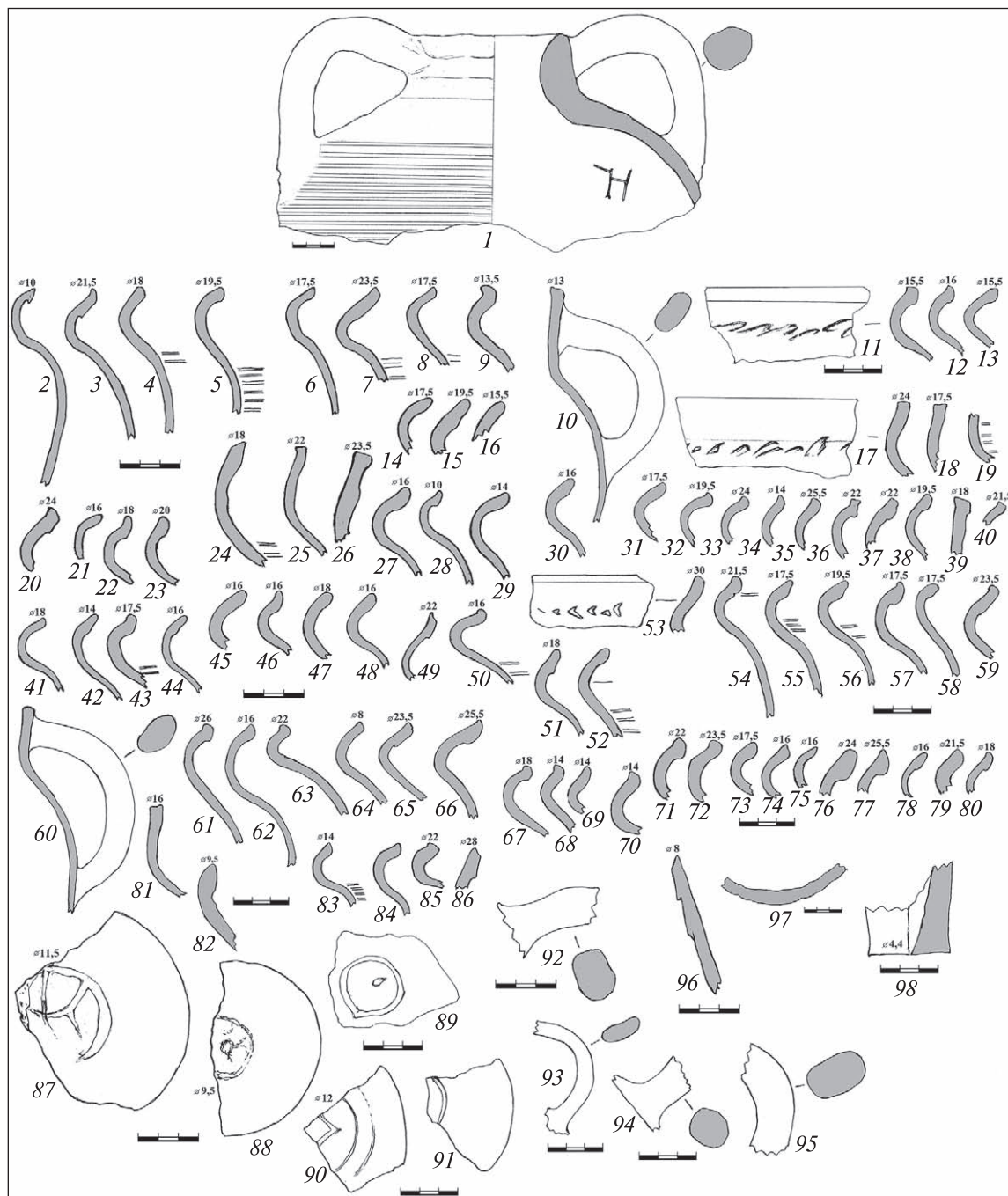

Рис. 9. Кераміка із заповнення будівлі 2

Fig. 9. Ceramics from the building No. 2

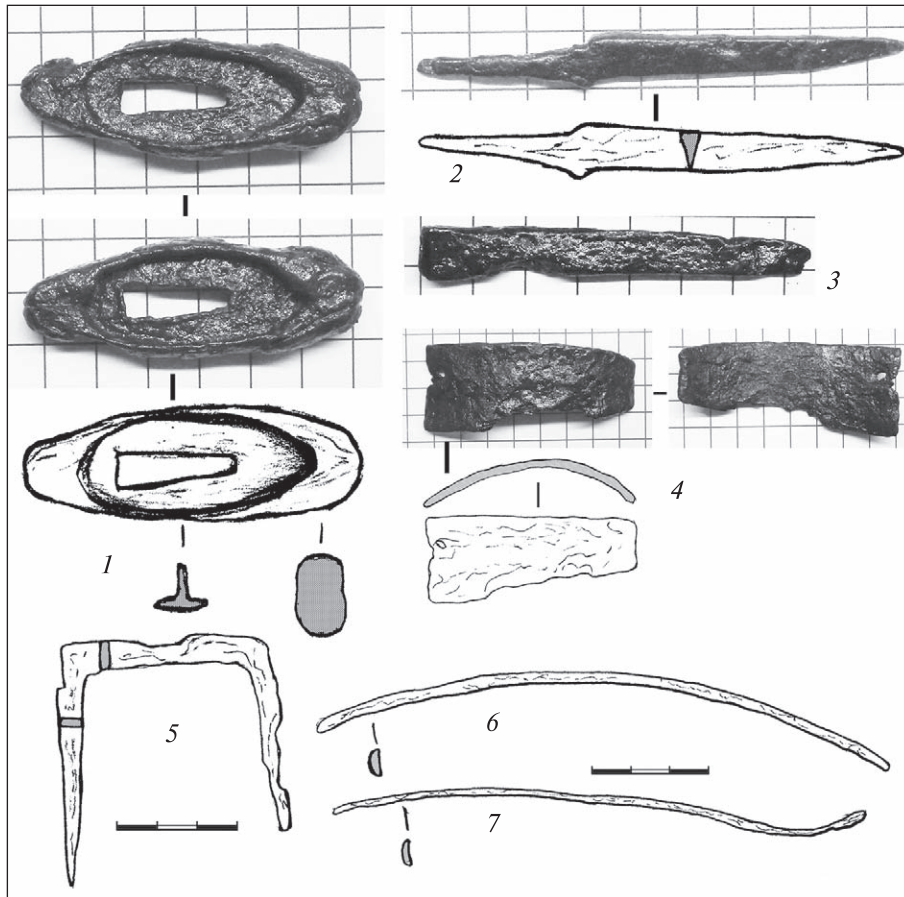

Рис. 10. Залізні вироби із заповнення будівлі 2
Fig. 10. Iron products from the building No. 2

або косозрізаний (рис. 9: 18—19, 24, 26, 81). Крім вінець, зафіксовано верхні частини глечиків з ручками, що повністю збереглися і кріпилися до горла й тулуба; у перетині ручки овальні, діаметр горла глечиків 12—13 см (рис. 9: 10, 60). Зафіксовано також декілька окремих фрагментів ручок, овальних у перетині (рис. 9: 92—94).

Тарна кераміка представлена верхньою частиною амфори з ручками, які майже не піднімаються над горлом. Діаметр горла 9,0 см, товщина стінок 0,9 см, ручки в перетині підовальні, розмір овалу 3,2 × 2,3 см. Нижче ручок іде частий врізний лінійний орнамент. На плечу амфори вирізано літеру «Н»(?) (рис. 9: 1).

Також тут виявлено фрагмент ніжки світильника(?) діаметром 8,0 см (рис. 9: 98).

У заповненні будівлі 2 було знайдено невеликі фрагменти тиглів (лячок) (рис. 11: 1) та сильно ошлаковане вінце керамічної посудини (миски(?)) (рис. 11: 2), що могла використовуватися як лячка.

Із заліза було виготовлено гарду (перехрестя) від меча(?), підовальної форми, довжи-

ною 6,3 см, шириною 2,0 см. У перехресті було заглиблення для клинка овальної форми, розміром 4,2 × 2,0 см і отвір для руків'я, розміром 2,2 × 0,8 см (рис. 10: 1). Вироби із заліза також представлені кількома ножами (рис. 10: 2), залізним виробом, схожим на якийсь інструмент, довжиною 7,4 см (рис. 10: 3), вінцем посудини (відра(?)) (рис. 10: 4), скобою (рис. 10: 5) та фрагментами дужок відер (рис. 10: 6—7). Крім того, було зафіксовано невелику кількість кованих, квадратних у перетині цвяхів та їх фрагментів.

Вироби з кольорових металів представлені невеликою шпилькою з обламаним кільцем. Довжина шпильки 6,0 см, на кінці петелька для кільця, другий кінець — загострений. У перетині шпилька кругла, діаметром 0,25 см (рис. 11: 3). Також тут виявлено скручені заготовки під заклепки (рис. 11: 4—15), численні обрізки мідних/бронзових пластин і смужок (рис. 11: 16—17, 21—27), частина з них — скручені (рис. 11: 18—20) і бронзові оплавки.

Крім того, тут було зафіксовано велику кількість шматків мідного/бронзового шлаку,

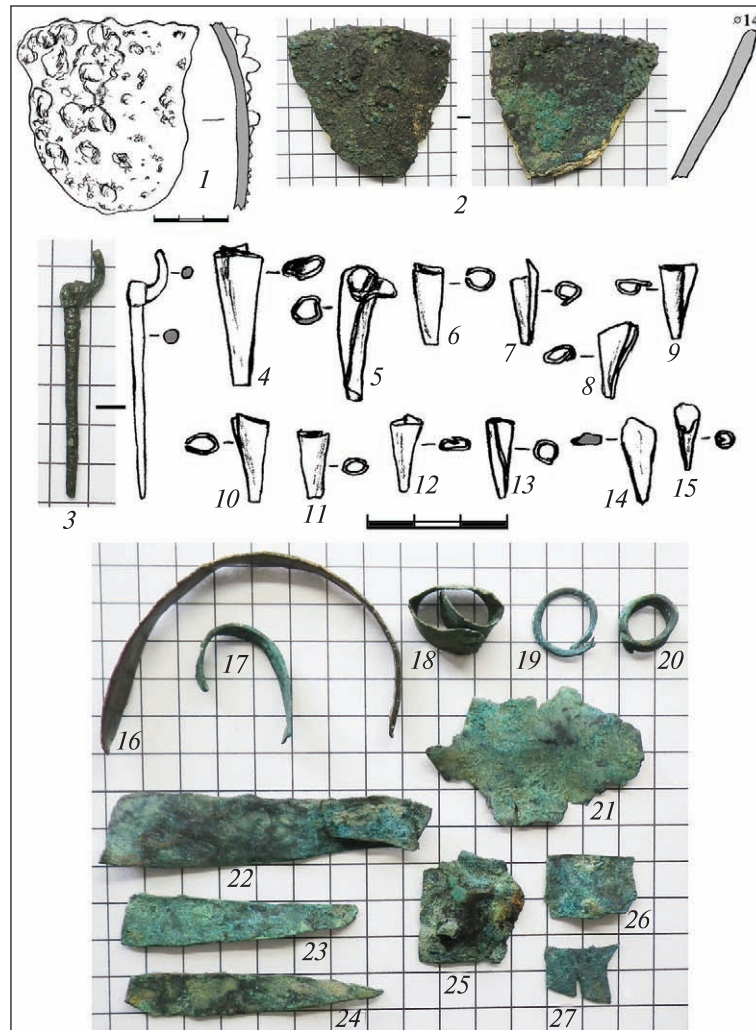

Рис. 11. Речі із заповнення будівлі 2
Fig. 11. Items from the building No. 2

розміром 0,4—11 см, значну кількість шматків склоподібного шлаку, розміром 2,0—13 см, частина з яких спеклася з печиною. Також знайдено фрагменти залізних криць розміром 6,0—9,0 см, а також шматки залізного шлаку розміром 2,0—15 см.

Знайдено також фрагменти плінфи жовтого, сірого, рудого кольорів товщиною 3,5—4,5 см. Серед обгорілих каменів зафіксовано фрагмент жорна. Знайдено також необроблені шматки пірофіліту розміром 3,0—9,0 см.

Кістяні вироби представлені пиляними рогами тварин (заготовки) (рис. 12: 1—2), загостреними проколками (рис. 12: 3—4), виробом у вигляді половинки астрагала з виїмкою посередині (рис. 12: 5) та маленьким астрагалом з не наскрізним отвором посередині (рис. 12: 6).

За результатами аналізу керамічного комплексу і стратиграфії, будівлю 2 слід датувати XI — початком XII ст.

Отже, ретельно дослідивши конструктивні особливості, стратиграфію і досить щільне та насичене різноманітними знахідками заповнення вище описаних будівель, було зроблено певні висновки.

Виробнича будівля 1 спочатку могла використовуватися для отримання заліза, оскільки в ній було знайдено рештки металургійного горна і значну кількість залізних криць та шлаків. Також тут масово(?) могли виготовляти залізні вироби методом кування, про що можуть свідчити дві майже однакові гарди до мечів/кинджалів (знайдені в обох будівлях).

Виробнича будівля 2, найімовірніше, використовувалася переважно для ливарництва. Тут могли переплавляти сировину у вигляді кольорового лому (обрізки, смуги і пластинки) для подальшого відливання мідних/бронзових виробів. Цьому процесу успішно сприяла складена з каміння та плінфи піч, жару якої було достатньо для цього виробничого процесу.

З появою будівлі 2 функціонування будівлі 1 певний час продовжувалося, оскільки в ній також виявлено кольоровий лом та мідно-бронзовий шлак. Можливо, якийсь час у горні будівлі 1, паралельно з виготовленням заліза і залізних виробів, займалися переплавою міді та бронзи.

Також, порівнявши будівлі 1 і 2, можна виділити деякі спільні риси:

- обидві будівлі в плані, ймовірно, були прямокутними і мали каркасно-стовпову будову;

- в обох будівлях виявлено пристрої для термічної обробки металів — горні і піч;

- заповнення обох споруд було насичене великою кількістю різноманітних знахідок, серед яких слід виділити фрагменти керамічних тиглів/лячок — ємностей, що використовуються у ливарній справі;

- слід зазначити, що в обох будівлях було знайдено по одному залізному перехрестю (гарді) від кинжала або меча, а також певну кількість скручених заготовок під мідні/бронзові заклепки — ознаки масового виробництва(?);

- у заповненні будівель виявлено значну кількість сировини для виготовлення виробів із заліза та міді/бронзи: шматки залізної криці, різноманітний кольоровий лом у вигляді обрізків і пластин та відходи металургійного виробництва (залізні, мідні/бронзові, склоподібні шлаки, ливарна плівка і оплавки різних розмірів).

Щодо часу існування цих будівель то, найімовірніше, вони споруджувалися поступово, одна за одною. Першою, у XI ст. виникає бу-

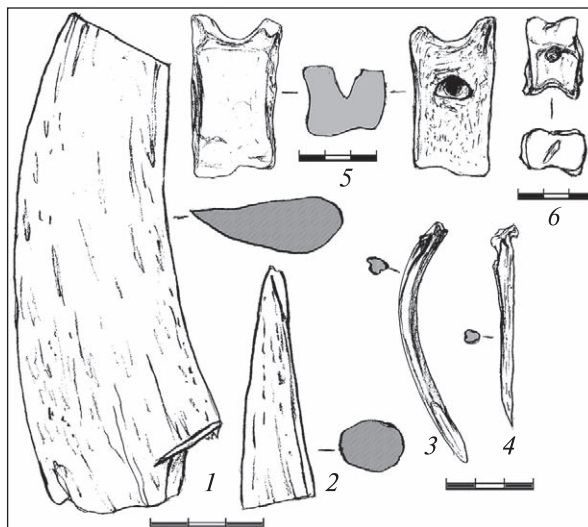

Рис. 12. Кістяні вироби із заповнення будівлі 2

Fig. 12. Bone items from the building No. 2

дівля 1, а згодом, у другій половині XI ст. поруч з нею з'являється будівля 2, яка продовжує функціонувати і на початку XII ст.

Таким чином, будівлі 1 і 2, найімовірніше, утворювали єдиний комплекс значних розмірів, який спеціалізувався на виробництві та обробці чорного і кольорових металів.

Козловський, А. О., Козловська, Н. А., Крижановський, В. О. 2018. Виробничі будівлі спеціального призначення з поселення XI ст. на Копиревому кінці. *Археологія*, 4, с. 139-154.

Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2019. Залишки давньоруського поселення в Копиревому кінці. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ: ІА НАНУ, с. 65-68.

Надійшла 14.02.2020

В. О. Крыжановский

Младший научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины,
ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskyi@iananu.org.ua

ДРЕВНЕРУССКИЙ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС В КОПЫРЕВОМ КОНЦЕ

Статья посвящена результатам исследований нескольких археологических объектов, связанных с производством и обработкой чёрного и цветных металлов. Во время археологических исследований древнерусского поселения в Копыревом конце г. Киева, на участке раскопа 2017 г. по ул. Кудрявской, 24-А, было открыто и исследовано большое количество археологических объектов различного назначения, среди которых интересными оказались две расположенные рядом производственные постройки довольно сложного строения.

Тщательно исследовав конструктивные особенности, стратиграфию и достаточно плотное и насыщенное разнообразными находками заполнение построек 1 и 2, выяснилось следующее.

Производственная постройка 1, сначала могла использоваться для получения железа, поскольку в ней были найдены остатки металлургического горна, а также значительное количество железных криц и шлаков. Также, здесь массово (?) могли изготавливать железные изделия методомковки.

Производственное здание 2, скорее всего, использовалась преимущественно для литейного производства. Здесь могли переплавлять сырьё в виде цветного лома (обрезки, полосы и пластинки) для дальнейшей отливки

медных/бронзовых изделий. Этому процессу успешно способствовала составленная из камней и плинфы печь, жара которой было достаточно для данного производственного процесса.

С появлением постройки 2 функционирование постройки 1 продолжалось ещё некоторое время, поскольку в ней также обнаружен цветной лом и медно-бронзовый шлак. Возможно, какое-то время в горне постройки 1, параллельно с изготовлением железа и железных изделий, занимались переплавкой меди и бронзы.

Что касается времени существования данных сооружений то, скорее всего, они строятся постепенно, одна за другой. Первой, в XI в. возникает постройка 1, а затем — во второй половине XI в. рядом с ней появляется постройка 2, которая продолжает функционировать и в начале XII в.

Таким образом, постройки 1 и 2, скорее всего, образовывали единый комплекс внушительных размеров, который специализировался на производстве, а также обработке черного и цветных металлов.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Киевская Русь, древний Киев, Копырев конец, производственный комплекс, металлургия.

Viacheslav O. Kryzhanovskiy

Junior Researcher of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskiy@iananu.org.ua

ANCIENT RUS METALLURGICAL COMPLEX AT KOPYRIV KINETS

The article is devoted to the results of studies of several archaeological sites related to the production and processing of ferrous and non-ferrous metals. During archaeological research of the Ancient Rus settlement in the Kopyriv Kinets in Kyiv, on the excavation site of 2017 at Kudriavska st., 24-A, a large number of archaeological sites of various purposes were discovered and explored, among which two nearby industrial buildings of a rather complex structure turned out to be interesting.

Having carefully studied the design features, stratigraphy, the fairly dense and saturated with a variety of finds buildings Nos. 1-2, the following results can be considered.

Production building No. 1, at first could have been used to obtain iron, since the remains of a metallurgical hearth and a significant amount of iron kraits and slags were found in it. Moreover, here massively (?) could have been produced iron products by forging.

Production building No. 2 was the most likely used primarily for foundry. Here, raw materials in the form of non-ferrous scrap (trimmings, strips and plates) could be smelted for further casting of copper/bronze products. This process was successfully promoted by a furnace made of stones and plinthite, the heat of which was sufficient for this production process.

With the advent of the building No. 2, the functioning of the building No. 1 continued for some time, since colored scrap and copper-bronze slag were also found in it. It is possible that for some time in the kiln of the building No. 1, in parallel with the manufacture of iron and iron products, they were engaged in the smelting of copper and bronze.

As for the time of existence of these structures, considerably they were built gradually, one after another. The first one in XI century there is the building No. 1, and then — in the second half of XI century the building No. 2 appeared next to it, which continues to function at the beginning of XII century.

Thus, buildings No. 1 and No. 2, obviously, formed a single complex of impressive size, which specialized in the production and processing of ferrous and non-ferrous metals.

Key words: Kievan Rus, ancient Kyiv, Kopyriv Kinets, industrial complex, metallurgy.

References

- Kozlovskiy, A. O., Kozlovskaya, N. A., Kryzhanovskiy, V. O. 2018. Vyrobnychi budivli spetsialnoho pryznachennia z poselennia XI st. na Kopyrevomu kintsii. *Arheologia*, 4, p. 139-154.
- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2019. Zalyshky davnoruskoho poselennia v Kopyrevomu kintsii. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017*. Kyiv: IA NANU, p. 65-68.

Т. М. Шевченко *

ЛІТОПИСЕЦЬ ХЕРСОНЕСА: ДО 70-ї РІЧНИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВІТАЛІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЗУБАРЯ

*«...оскільки [він]¹ явління Партенос
працелюбно описав, прочитав,
як і про відносини з басилевсами Боспору
та історію дружніх стосунків із полісами
дослідив, за достоїнством народу,
то аби віддати йому належну славу,
нехай постановить Рада
і народ похвалити його за це...»*

Присвячено 70-річчю з дня народження видатного українського антикознавця Віталія Михайловича Зубаря. Аналізується доробок дослідника у галузі античної історії Північного Причорномор'я, зокрема у вивченні релігійного життя населення Херсонеса Таврійського.

Ключові слова: В. М. Зубар, Херсонес Таврійський, Північне Причорномор'я, антична археологія, історія науки.

Цього року Віталію Михайловичу Зубарю виповнилося б 70 років. Ми ще не встигли усвідомити і змиритися, як вже 11 років минуло від його раптового відходу в інший світ. На гребні наукової творчості, у центрі наукового життя він просто відійшов. Через те ми досі так і не спромоглися підсумувати його внесок в розвиток українського антикознавства, і не знаю, чи вдасться. Вихоплювалися слова жалю (Пам'яті... 2009; Шевченко 2009; 2011, с. 8; Залізняк 2010; Сорочан 2010), а підвести ризику не

наважувалися. Якось не вірилося, що він більше нічого не напише.

А вийшло з-під його пера 37 наукових, науково-популярних книжок і підручників, а також понад 360 статей і тез доповідей. Будь-який дослідник може позаздрити такий працездатності. Коли всі захопилися наукометрією, виявилось, що праці В. М. Зубаря — найбільш цитовані серед співробітників ІА НАНУ.

Значну частину його монографічного доробку складають видання, розраховані на широке коло читачів. Це «Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси» (1988, співавтор Ю. В. Павленко), «Греки и римляне в Нижнем Поднестровье» (1996, співавтор Н. О. Сон), «Античные государства Северного Причерноморья» (1997), «Боспорское царство» (1997, співавтор А. С. Русаєва), «Херсонес Таврический» (1997), «Античні держави Північного Причорномор'я» (1998, співавтор С. Д. Крижицький, А. С. Русаєва), «Боспор Киммерийский: история и культура» (1998, співавтор А. С. Русаєва), «Жизнь и гибель Херсонеса» (2000, співавтор С. Б. Сорочан і Л. В. Марченко), «Херсонес—Херсон—Корсунь» (2003, співавтор С. Б. Сорочан і Л. В. Марченко), «На берегах Боспора Киммерийского» (2004, співавтор А. С. Русаєва), «Таврика и Римская империя» (2004), «Боги и герои античного Херсонеса» (2005), «Боспорское царство: история и культура» (2005, спів-

* ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Національної академії наук України, ORCID 0000-0002-9204-0469, taniashchevchenko@yahoo.com

¹ Переклад цитати з херсонеського декрету на честь Сиріска українською — Т. М. Шевченко, за IOSPE 12, № 344. У квадратних дужках «Сиріск Іраклідів» замінено на «він».

В. М. Зубар (фото з архіву Н. О. Сон)
V. M. Zubar (photo from the archive of
N. O. Son)

автор А. С. Русаева), «У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера» (2005, співавтор С. Б. Сорочан), підручник «Історія стародавнього світу» 6 клас (1997, співавтори К. П. Бунятян і С. І. Селіцька), посібники «Античний світ Північного Причорномор'я» (1999, співавтори Є. А. Ліньова і Н. О. Сон) і «Археологія України» (2005, співавтори Л. Л. Залізняк, К. П. Бунятян, О. П. Моця, В. В. Отрошенко, Р. В. Терпиловський). Можу сказати з власного невеликого досвіду, що написання науково-популярних робіт корисне не лише світлій ідеї просвіти, а й самому досліднику. Він стає чутливим до пробілів у наявних знаннях. Він починає краще розуміти, що справді актуально. Викладаючи загальні питання і формуючи їх на основі новітніх наукових досліджень та висновків, треба ніби заново створити історичну картину того чи іншого античного центру в той чи інший період. При цьому знаходиш слабкі місця в сучасному стані розробки питань. Лише тоді гостро відчуються пробіли в сучасному знанні та потреба в їх заповненні. Можливо, завдяки написанню популярних робіт, теми наукових праць В. М. Зубаря були завжди актуальними.

Його роботи опинялися в центрі розвитку сучасного антикознавства, в центрі дискусій, іноді складних полемік і тривалих обмірковувань. Фундаментальними для вивчення історії й археології Північного Причорномор'я

стали монографії «Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.» (1982), «Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения)» (1993), «Херсонес Таврический и Римская империя» (1994), «Херсонес Таврический. Основные этапы исторического развития в античную эпоху» (1997), «Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом» (1998). «Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в. н. э.)» (1998), «Новые раннехристианские памятники юга Украины (2000, співавтор А. М. Фарбей), «От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина VI в.)» (2000, співавтор А. І. Хворостяний), «Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике» (2004), «Херсонес Таврический: Очерки истории и культуры», для написання якої Віталій Михайлович зібрав навколо себе багатьох дослідників, два томи книжки були видані 2004 і 2005 рр., «Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху» (2004), «Боспор Киммерийский в античную эпоху: Очерки социально-экономической истории» (2006, співавтор В. М. Зінько), «Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития» (2007, співавтор Н. О. Сон), «Хора Херсонеса Таврического на Гераклеяском полуострове: История раскопок и некоторые итоги изучения» (2007), «Летопись археологических исследований в Херсонесе-Херсоне и его округе с 1914 г. до начала 60-х гг. XX в.» (2009).

Своїми працями В. М. Зубар поставив на новий рівень вивчення релігійного життя давнього населення Таврики, і Херсонеса Таврійського зокрема. Завдяки його дослідженням чітким стало розуміння, що в Херсонесі, як і в кожному полісі, були свої особливості в уявленнях про божества, свої культу і свій епос. Адже твори афінських авторів, які дійшли до нас і на яких ми будуємо своє уявлення про античну релігію, могли вплинути на релігію інших полісів лише опосередковано. Власні уявлення херсонеситів про богів поліса зумовлювали встановлення специфічних правил у їх вшануванні. Давні вважали, що якщо упустити хоч якусь дрібницю, божество могло не прийняти знаків уваги, відвернутися.

Досліджувались окремі аспекти релігії, розроблялися проблеми як культів тих чи інших божеств, так і конкретних проявів релігій-

ної практики (Зубарь 1990). І найважливішим було зведення цих аспектів в одне ціле. Важливі кроки у розгляді херсонеських культів зроблено в розділах «Релігійний світогляд» в межах узагальнювальних історичних нарисів (Русяєва А., Зубарь 2004; Зубарь 2005г).

Віталій Михайлович зробив свій внесок у вивчення історії та релігії Херсонеса за епіграфічними документами. Епіграфічні дослідження цього античного центру проводилися з XIX ст. Всебічний аналіз пам'яток, зокрема їхнього значення в релігійному житті поліса, містять ґрунтовні праці Е. І. Соломонік (1964; 1973; 1983 та ін.). Їх продовжив В. М. Зубар, додавши вдалі уточнення і нові інтерпретації (Зубарь 1991; 2005а; Зубарь, Сарновский, Антонова 2001, с. 106—115). Не дивлячись на значну розробку цієї тематики, епіграфічні пам'ятки завжди відкриватимуть нові нюанси для розуміння полісних культів Херсонеса.

Важлива його участь в обговоренні культу верховної богині Херсонеса. Це найбільш актуальне питання вже протягом понад століття. Та лише в працях з кінця XX ст. з'явився докладний аналіз питання місцезнаходження храму чи храмів, було доведено, що пошуки греко-таврського храму біля Севастополя були непорозумінням, оскільки Страбон повідомляв про святилище в самому полісі (Мещеряков 1979, с. 113; Зубарь 2007а; 2007в, с. 226—232). Обґрунтовано образ Партенос як захисниці нових кордонів, сформований після розширення полісних земель (Русяєва А., Русяєва М. 1999, с. 116, 129, 131; Зубарь 2004а, с. 97; 2005г, с. 145). На сьогодні піддається сумніву існування храму в святилищі на мису Партеній (Русяєва А. 1997, с. 86; 2007б; 2008, с. 15—16), локалізація і атрибуція святилища теж доволі проблематична (Русяєва А. 1996, с. 95; 2007б, с. 32; Николаенко 1999, с. 101; Зубарь 2004в, с. 57—60; 2007а, с. 99—106; 2007в, с. 226—232). У цих дискусіях вирішальним стало твердження, що основним призначенням заміського святилища Партенос було позначення межі володінь Херсонеса (Зубарь 2004в, с. 60).

Вивчення культів Херсонеса на основі нових даних, представлено у працях В. М. Зубаря та А. С. Русяєвої, вирізняється системністю. В розділах «Очерків» більше, ніж раніше, було звернуто увагу на культи, що відправлялися не всім населенням, а його окремими групами; на культові місця, де могли вшановувати богів у колі родини чи інших груп. Підсумовувалося вивчення окремих домашніх святилищ (Зубарь 2005б, с. 36—40; 2005г, с. 406—414), які зважа-

ючи на стан збереженості найдавніших археологічних шарів городища, дають відомості про організацію релігійного життя лише в деяких найбагатших будинках.

В. М. Зубар у цих, а також попередніх, працях вказував на характер культових комплексів, де вшановували божеств «елевсинсько-діонісійського кола», на релігійні пошуки як причину створення як самих комплексів, так і культових організацій різного характеру. Сутнісні зміни в релігії Херсонеса, позначені цими релігійними пошуками, та їхнє відображення в культовій практиці та організації автор схильний був відносити до III ст. до н. е. (Зубарь 2005г, с. 414—418). Увага приділялася релігійним уявленням містеріального характеру та їх відображенню в пам'ятках з некрополя. Аналізувалися деякі знахідки з поховань, що стосуються тих же «елевсинсько-діонісійських чи орфіко-піфагорейських уявлень» (Зубарь 2005г, с. 443—453). Та за рахунок того, що автор розглядав їх у контексті такого місткого і багатозначного поняття як вірування, містеріальні уявлення херсонеситів постають в його працях як атавізми. Це навряд чи могло відповідати тогочасному етапу розвитку античної релігії, де містерії були частиною життя іноді лише найбільш освічених еллінів, де їх догми були близькі до філософських вчень (див., напр.: Лосев 1957, с. 142—161; Штаерман 1975, с. 116).

В. М. Зубар зробив неоціненний внесок у дослідження некрополя Херсонеса. Він поставив його на суттєво новий рівень. З кінця XIX ст. у працях науковців знаходимо докладну фіксацію способів поховання, класифікації поховальних споруд та надгробків тощо. Однак безпосередньо дотична тема релігійних уявлень, пов'язаних з ними (у своїх працях того часу він позначає їх терміном вірування), не розглядалася до 1980-х рр., фактично до В. М. Зубаря (Мещеряков 1980, с. 11—15; Зубарь, Мещеряков 1983, с. 96—114). Саме він почав активно аналізувати особливості поховальної традиції як вияв релігійних уявлень про смерть і потойбічне життя (Зубарь 1982). У його роботах мова йшла про час, коли вірування у вузькому значенні терміну набувають значного розвитку у зв'язку із кризовими явищами в полісній релігії, про перші століття нашої ери. Збільшення ролі вірувань відбувалося в часи ближчі до кризи поліса та полісної ідеології (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 96—114). І вже спираючись на його напрацювання, можна сказати, що якщо певні прояви вірувань у межах малих соціальних груп ставали традицією і передавалися з

покоління в покоління, то корені цих уявлень і ритуальних дій на сьогодні слід шукати в періодах, що передували часу зростання значення вірувань.

Ще одним суттєвим джерелом для дослідження В. М. Зубаря стали знахідки амулетів на некрополі Херсонеса. Їх вивчення дозволило йому робити не лише класифікації матеріалів, а й висновки історичного характеру. Амулети в їхньому традиційному значенні набули особливого поширення в цей період (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 110—111). Дедалі частіше в перших століттях нашої ери їх покладали у могилу разом з тілом небіжчика (Зубарь 1978, с. 16; 1984; 1985; 1986; 1987; Зубар, Рижов, Шевченко А. 1986, с. 65). Цікавим висновком стали тези про те, що функції амулетів у цей час набували також астрагали, антропоморфні та інші підвіски (Зубарь 1982, с. 100), золоті лицьові пластини, корені яких вели зі східних провінцій Римської імперії (Зубарь 1982, с. 112—113), камінці та скляні вироби з отворами для підвішування (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 97—103). Всебічний аналіз цих матеріалів дозволив виявити, що амулети в Херсонесі стають звичними в похованнях пізніше, ніж в інших античних центрах (Зубарь 2005г, с. 454).

Теракотові зображення тварин та птахів, покладені в могилу, дослідник також пов'язував з апотропеями і уявленнями про душі померлих предків (Зубарь 1982, с. 101). Він проводив паралелі у способі розташування цих статуеток у похованнях і в житлах: навколо урни з трупоспаленням і навколо вогнища або олтаря (Зубарь 2005г, с. 450). За словами В. М. Зубаря, наявність теракот у складі інвентарю є проявом бажання дати знак володарям підземного царства і забезпечити найкращу долю померлого на тому світі (Зубарь 2004б, с. 163). І вже, знов таки, спираючись на ці дослідження, можна було дійти висновку, що поховані в могилах з відповідними теракотовими зображеннями (всього 24 особи за кілька століть (Стоянов 2004, с. 13)), могли бути посвяченими в містерії (докл. див.: Шевченко 2011, с. 248).

Треба визнати, наявних археологічних знахідок поки недостатньо, аби впевнено говорити про існування в Херсонесі прихильників орфічних містерій. В. М. Зубар з культами цього кола пов'язував вінки із золотої фольги на головах похованих (Зубар 2005г, с. 453). Не заперечуючи суті вкладених у них уявлень про потойбічне життя померлого, варто проаналізувати, наскільки близькі вони до містерій на честь Діоніса. Фольгу відтиснено найчастіше

у вигляді лаврового листа. Лавровим або й золотим вінком вінчали як символом слави переможців, героїв, видатних осіб. Ілюструють це, зокрема, й херсонеські лапідарні пам'ятки (IOSPE II, 419, 420; Соломоник 1973, с. 11—13, № 109), постаменти до пам'ятників Агасіклові Ктесієвому межі IV—III ст. до н. е. (IOSPE II, 418; Русяева А. 2003, с. 142) і Арістонові Аттиновому II ст. до н. е. (IOSPE II, 423) з перерахованими заслугами перед народом, викарбуваними в кільцях вінків. Цілком можливо, що золоті вінки клали на голови тих покійних, яких нагородили ними за життя. Це могли бути 57 похованих за період з IV по I ст. до н. е. в Херсонесі (Стоянов 2003, с. 119). Вважається, що поховальний вінок символізував посмертну нагороду померлому (Cumont 1959, р. 117; Стоянов 2003, с. 118; Зубарь 2005г, с. 453). Значення вінка як символу нагороди могло переноситись у площину уявлень про предків-героїв, сакральних покровителів і відображатись у відповідних родинних культях. Індивідуалізація античної релігії в Херсонесі перших століть нашої ери мала своє вираження в героїзації ледве не кожного покійного його родиною. Це відбилося в покладанні вінків на голови померлих, у зображеннях на надгробках, інших свідченнях релігійних уявлень, що набували дедалі більшого поширення, хоч раніше були властиві в кілька разів меншій кількості громадян (Richmond 1950, р. 17—18). Тому в трактуванні золотих листків у херсонеських могилах більш прийнятними є не останні, а попередні висновки В. М. Зубаря, де увага зверталася на традиційні, а не містеріальні релігійні уявлення херсонеситів (1982, с. 190—110). Сутнісна відмінність для давніх греків між героїзованими предками і посвяченими в містерії в тому, що здобути краще життя після смерті останні могли власними силами та ще й за життя, на відміну від героїв, яким апофеоз забезпечували їхні шанувальники.

Вивчення некрополя дозволило робити серйозні висновки соціального характеру. Віталій Михайлович обґрунтовано приділяв увагу влаштуванню в Херсонесі ділянок родинних поховань. Про наявність останніх в елліністичному некрополі Херсонеса свідчать групи суміжних за розташуванням і однаково орієнтованих за сторонами світу могил (Зубарь, Ланцов 1987, с. 34—37; Буйских А. 2005, с. 339—340, рис. 183). В. М. Зубар розглядав їх у контексті співіснування в межах поліса різних соціальних груп. Тривале паралельне використання кремації та інгумації в поховальному об-

ряді він також пов'язував із соціальною нерівністю (Зубарь 1978, с. 15; 1980, с. 13; 1982 з літ.). Соціальну нерівність, за його висновками, відображала також наявність склепів. Інвентар і трудомісткість конструкції склепів на пряму пов'язані з високим майновим статусом похованих (Зубарь 1990, с. 63; 2006а, с. 17—22; 2006б, с. 154—159).

З періоду більш інтенсивного використання мармурових стел, вочевидь, ширшими верствами населення, зростала кількість антропоморфних надгробків (Буйських А., Зубар 2006, с. 12, 19). Слушним є висновок про те, що на цьому етапі вивчення херсонеського некрополя варто розглядати антропоморфні надгробки в контексті античної, а не варварської поховальної практики (Зубарь 2005в; Буйських А., Зубар 2006, с. 20—21). Цілком можливо, що антропоморфні зображення слід трактувати як образ померлого, що мав апотропеїчне значення (Зубарь 2005в, с. 129; Буйських А., Зубар 2006, с. 21).

Починаючи з В. М. Зубаря, дослідники стали зауважувати, що «тотальна бідність» херсонеського некрополя визначається не майновим станом, а релігійними уявленнями населення (Зубарь 1982, с. 63—64; Рогов 1999, с. 129, ін.; пор.: Белов 1981, с. 178). Практика використання дешевих чи нетривких матеріалів у виготовленні поховального інвентарю аж ніяк не свідчить про неможливість населення, а підтверджує, що рідні могли собі дозволити покласти в могилу суто ритуальні предмети, придбані винятково для поховання, а не речі, що давно вже були в домашньому вжитку. Справді цікавим стало припущення щодо причетності похованих з трилісниками на головах до орфічних (Зубарь 2004б, с. 168; 2005г, с. 425) і пов'язаних з ними вакхічних уявлень.

Традиції поховання в античному Херсонесі здавна привертати увагу дослідників, зважаючи на постійне надходження нових знахідок (Тахтай 1948, с. 19—43; Стржелецкий 1969; Щеглов 1975, с. 109—116; Зубарь 1982; Зубарь, Ланцов 1987, с. 34—38). Але визначальними стали ґрунтовні узагальнювальні праці, де належного значення надано теоретичному підґрунтя для розуміння не завжди однозначних пам'яток, що дають цінну інформацію щодо релігійних уявлень населення Херсонеса (Русяєва А., Зубарь 2004; Зубарь 2005г).

У вивченні некрополя найважливішими для дослідників до останніх десятиліть були питання віддалені від вивчення поховального культу, а саме: з'ясування меж античного цен-

тру в різні періоди (Белов 1948, с. 162—163), етнічного або соціального складу населення (Капошина 1941, с. 161—173; Пяташева 1946, с. 178—179; Стржелецкий 1948; Белов 1953; Даниленко 1967, с. 13; Зедгенидзе, Савеля 1979; 1981; Липавський 1988, с. 27—37; Зубар 1995б, с. 137—146). І лише в роботах В. М. Зубаря вказувалося, що іноді саме особливості релігійних уявлень можуть стати поясненням певних «винятків» чи «випадковостей» у поховальній практиці Херсонеса (Зубарь, Мещеряков 1983, с. 96—114; Зубарь 1990, с. 61—84).

До прикладу, справжнім каменем спотикання стали скорчені поховання в ранньому некрополі поліса. Після розкопок 1936—1937 рр. аналогії «не властивих грекам класичної епохи» поховань було знайдено в могильниках місцевого населення, яке нібито змішалось з греками (Белов 1948, с. 160). Цю думку підтримали інші дослідники (Капошина 1941, с. 172; Пяташева 1946, с. 176; Тюменев 1949, с. 86). Якщо Г. Д. Белов сумнівався, таврами чи скіфами були ці поховані, то надалі метою розкопок раннього некрополя Херсонеса стають пошуки таврських черепів (Стржелецкий 1948, с. 69). Таврські ознаки вбачали навіть у знахідках мушель, ліпної кераміки, в деяких тенденціях образотворчого мистецтва (Іванова 1953, с. 183). Однак про впливи релігійних уявлень у поховальному ритуалі можна казати лише щодо часу пізніх скіфів, і то з боку еллінів, а не варварів (Бессонова 1979, с. 19; Богданова 1980, с. 20). І навіть у цей період помітний найменший вплив варварської культури на Херсонес, у порівнянні з іншими полісами Північного Причорномор'я (Зубарь 1978, с. 17).

Багато в чому завдяки дискусіям, які вів В. М. Зубар, на сьогодні серед етнічної (Зедгенидзе 1983, с. 23; Рогов 2002, с. 144—147) і соціальної (Зубарь 1988; пор.: Рогов 2002, с. 144—148; Сударев 2004) точок зору на скорчені поховання переважає релігійна, базована на тому, що ці поховання зумовлені архаїчними віруваннями, ідеєю зворотності (Лапин 1966, с. 214—233; Зубарь 2006в, с. 48—52). Те, що в інших античних центрах такий обряд до класичного періоду вже був забутий, а в Херсонесі він зникає лише в елліністичний період (Белов 1948, с. 160; 1981, с. 178; Рогов 1991, с. 104; 1999, с. 126; 2002, с. 147; Зубарь 2005г, с. 430—433), може підтверджувати більшу традиційність населення цього дорійського центру. Довше в конструкції могил використовується черепиця (Зубарь 1982, с. 16). Склепи з нішами-лежанками і підбійні могили поширюються з межі ер, тоді як у сусід-

ніх Ольвії та Боспорі — з доби еллінізму (Капошина 1950, с. 213; Зубар 1977; 2006а, с. 19; 2006б, с. 154—159; Борисова 1985). Простежують стійке співіснування кремацій та інгумацій, традицію аж до IV—V ст. н. е. поховання дітей в амфорах, використання антропоморфних надгробків протягом усієї античності, ін. (Зубарь, Шевченко А., Липавский 1990, с. 17; Бунытян, Зубарь 1991, с. 238; Зубарь 2005г, с. 435; Буйських А., Зубар 2006, с. 21). Окремі риси поховань майже не зазнавали суттєвих змін через консервативність поховальних традицій (Зубарь 1982, с. 123).

Тривалий час усі культу античних центрів Північного Причорномор'я розглядали в контексті культурних і релігійних взаємовпливів еллінів і варварів (докладніше див.: Шевченко Т. 2005, с. 28—34). Найчастіше дослідники вбачали таврські ознаки в культурі Партенос, а скіфські — в культурі Геракла. Такі погляди щодо походження і суті верховних божеств у 1940—1970 рр. перетворились на єдино правильне трактування розвитку античних поселень на території Таврики — у руслі обстоювання дружніх стосунків між місцевим та прийшлим, «чужим», населенням. На сьогодні, завдяки працям українських антикознавців, а найперше В. М. Зубаря, більшість дослідників дотримуються іншої думки (Зубарь 1988, с. 52—54; 2004г, с. 11—12; 2007б, с. 87—100; Русяева А., Русяева М. 1999, с. 12—28; Буйських А. 1993, с. 15; Ємець 2001; 2002, с. 169; Zubar, Kravchenko 2003, р. 185—195; Русяева А. 2005, с. 64—92). Про варваризацію в сфері господарства, соціального та політичного устрою в перші століття існування Херсонеса не може бути й мови (напр.: Журавлев, Зубарь, Сорочан 2004, с. 188), а вже тоді, нібито, таврський культ Партенос був верховним у пантеоні. Надалі саме через загрозу з боку скіфів, що утворили в III ст. до н. е. державу зі столицею в Неаполі, у культурі Артеміді Партенос посилюються войовничі риси (Пальцева 1979, с. 33; Зубарь 2002). Враховуючи традиції взаємин дорійців із варварським населенням, історичні події від часу заснування Херсонеса до римського періоду, рівень розвитку таврів та скіфів, а відповідно, їхніх релігійних традицій, а також, згадуваного Плінієм Старшим, консерватизму херсонеситів, важко казати про можливість впливів з боку ворожого, «дикого» місцевого населення, та ще й в релігійній сфері.

Значної уваги у своїх дослідженнях В. М. Зубар надавав культурам і релігійному життю іноземців. У Херсонесі є свідчення про те, що окремі божества за елліністичного періо-

ду вшановували лише вихідці з Малої Азії (Зубарь, Трейстер 1991, с. 82). Окремою групою населення в Херсонесі перших століть нашої ери були військові римської залози, розквартировані в місті і найближчих пунктах округи, які підтримували римські провінційні культури. Віталій Михайлович багато зробив у вивченні етнічного складу римського війська (Зубарь 2001/2002, с. 131—151). Давно ставиться питання, наскільки наявність у місті представників різних релігій могла впливати на релігійний світогляд херсонеситів (Голенко, Щеглов 1965, с. 381—382; Соломоник 1973, с. 265—274; Мещеряков 1980, с. 13; Зубарь 1994, с. 99—109). Стає зрозуміло, що тільки з меж ер можна вести мову про певне поширення іноземних культур у Херсонесі, хоча серед незначної частини населення (Соломоник 1984, с. 19—20; Кадеєв 1996, с. 165—166; Зубарь 1990, с. 74). Солдати займали відділену від основної території міста цитадель і певні будівлі в районі західної оборонної стіни (Зубарь 2001/2002, с. 37—57). Їхнє релігійне життя також було відділене від громадських культів основного населення міста. Вплив провінційно-римської культури виражався, скоріше, у змінах у матеріальній культурі Херсонеса (Зубарь 1994, с. 104—107).

Завдяки праці В. М. Зубаря відкрито і популяризовано численні свідчення релігійних культів римського війська в околицях Херсонеса. Це культовий комплекс в *schola principalium* в Балаклаві, де вшановували Юпітера Доліхена, єдина споруда перших століть нашої ери, фасад якої піддається реконструкції, за знахідками баз колон та іонічної капітелі (Крижицький, Зубар 2000, с. 126—127; Сарновски, Савеля 2000; Зубарь 2001/2002, с. 78—92, 159—164). Звідти походять олтарі з присвятами Вулкану, Юпітеру, постамент статуї Геркулеса (Зубар, Савеля, Сарновський 1997, с. 68—69; Русяева А., Зубарь 2004, с. 400—403, рис. 199, 209). Також святилище в Хараксі, де знайдено олтарі (Зубарь 2001/2002, с. 114—115, 164—165; 2005а, с. 55—58; Русяева А., Зубарь 2004, с. 404, рис. 202, 210.2). Солдати також використовували культову споруду у верхів'ї Козачої бухти, адже тут розташовувався пункт римської охорони. Серед матеріалів виділяють плиту із зображенням вершника, що вважається присвятою від грека, адже звали його Діонісій (Щеглов 1969, с. 153—156; Русяева А., Зубарь 2004, с. 403). Римських культів стосувалися також олтарі з присвятами Геркулесу (або із вказівкою на назву підрозділу) з некрополя біля Карантинної бухти (Соломоник 1983, с. 41—42,

№ 12; Зубарь 1993; Цукерман 1995, с. 556; Русаева А., Зубарь 2004, с. 413).

Єдиним офіційним римським культом, який відправлявся населенням Херсонеса можна вважати культ імператора, впроваджений не пізніше часу Доміціана (Соломоник 1964, с. 39; Мещеряков 1980; Зубарь 1995а; Русаева А., Зубарь 2004, с. 397—394). Віталій Михайлович був великим прихильником ідеї існування цього культу в Херсонесі. Умовами, в яких могли існувати підстави для впровадження цього культу в місті, була наявність гарнізону на його території і прошарку населення, зацікавленого у зв'язках з Римом (Зубарь 1994, с. 101).

У перші століття нашої ери релігійну ситуацію в античному центрі визначали подрібненість і відокремленість соціальних груп (Зубарь, Хворостяний 2000, с. 40—41), а через те існування кількох субкультур, в яких релігійний світогляд проходив окремий шлях розвитку. Культова практика постійно набувала нових ознак, наприклад, частими знахідками з перших століть нашої ери стають світильники із зображеннями традиційних божеств та їхніх атрибутів (Зубарь, Сорочан 1984). Але певні ознаки релігійної практики, а отже — релігійних уявлень, що виражалися в цій практиці, залишаються без змін в Херсонесі протягом усього періоду античності (Зубарь 1982, с. 124).

Початок середньовіччя знаменував поділ населення на групи за релігійним показником. Християнська община на цей час утвердила певні позиції в ідеології міста. Якщо на початку членами релігійних общин були, імовірно, ксени і «перші люди міста», як свідчать «Життя» (Сорочан 2005, с. 1259—1260), то з часом християнство приймають дедалі більше мешканців Херсонеса. З IV ст. з'являється християнська символіка в похованнях, однак однозначно християнськими вважають поховання з відмежованими нішами з VI ст. (Зубарь, Рижов 1981, с. 87; Зубарь, Хворостяний 2000, с. 55; Диатроптов 2002; Завадская 2007, с. 455—456; Зубарь 2004в, с. 563—620). Лише з часом кремації повністю витісняються інгумаціями, зникають античні надгробки (Зубарь, Павленко 1988; Зубарь 2004в, с. 563). З кінця V ст. ведеться будівництво церков (Сорочан 2005, с. 711—928). На відміну від верхівки, звичайне населення міста тривалий час зберігало віру в давніх богів, особливо в покровительку Партенос (Зубарь, Хворостяний 2000, с. 58, 95; Зубарь 2004в, с. 562; Русаева А., Зубарь 2004, с. 427).

В. М. Зубарю вдалося наблизити студії з раннього християнства з вивченням давньогрецької релігії, що донедавна сприймалися як два різні світи. Між тим, носії язичницького і християнського світогляду мешкали в тому самому місті, жили в тих самих умовах, переживали ті самі історичні події, тобто співіснували в межах одного простору. В них часто було спільне походження і спільна генеалогія. Через те, розуміння особливостей релігійного життя одних неможливе без вивчення носіїв іншої релігії. Не дарма у своїх дослідженнях, присвячених поширенню християнства в Херсонесі та в Тавриці загалом, Віталій Михайлович неабиякої ваги надавав античній спадщині у формуванні ранньохристиянської традиції в регіоні. Він зважав на те, що християнство увібрало в себе багато інших елементів попередніх релігій (пор.: Richmond 1950, р. 45—47). У свою чергу, усвідомлюючи упередженість християнських джерел у висвітленні античної релігії, він жодним чином остаточно не відкидав їх, шукаючи підстави і передумови такої упередженості. Можливо, завдяки йому в останні роки докладніше аналізувалися, зокрема, відомості про верховну богиню та її храм, отримані з християнських джерел (Русаева А., Русаева М. 1999, с. 106—111; Сорочан 2005, с. 747—748, 1273—1274; Скржинська 2006; Русаева А. 2007а, с. 101—106; Шевченко 2011, с. 116—117).

Праці В. М. Зубаря будуть аналізувати і обговорювати ще довго. Склавши їх разом, можна отримати цілий літопис історії, зокрема історії культури та релігії Херсонеса Таврійського. Тож віддаймо йому належну шану, як і він віддав свого часу своїм попередникам, готуючи хроніки і статті про антикознавців у журналі «Археологія», сприяючи тому, щоб їхні імена не забули в популяризаційній роботі Національного заповідника «Херсонес Таврійський», публікуючи величезний історіографічний том «Летопись археологических исследований в Херсонесе-Херсоне» і плануючи його продовження.

- Белов, Г. Д. 1948. Некрополь Херсонеса классической и эллинистической эпохи. *Вестник древней истории*, 1, с. 155-163.
- Белов, Г. Д. 1953. Северный прибрежный район Херсонеса. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 34, с. 11-32.
- Белов, Г. Д. 1981. Некрополь Херсонеса классической эпохи. *Советская археология*, 3, с. 163-180.
- Бессонова, С. С. 1979. *Религиозные представления населения Степной Скифии*: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Київ.
- Богданова, Н. А. 1980. *Религиозные представления сельского населения позднескифского государства в Крыму*:

- Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Ленинград.
- Борисова, В. В. 1985. Склеп I—III вв. н. э. херсонесского некрополя. *Советская археология*, 1, с. 186–201.
- Буйских, А. В. 1993. *Ордер в античній архітектурі Ольвії, Тіри, Херсонеса*: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук. Київ.
- Буйских, А. В. 2005. Градостроительство и архитектура. В: Зубарь, В. М., Буйских, А. В., Крыжицкий, С. Д., Марченко, Л. В., Сорочан, С. Б., Кравченко, Э. А. (ред.) *Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры*. Київ: Академперіодика, с. 307–344.
- Буйских, А. В., Зубар, В. М. 2006. До типології та інтерпретації антропоморфних надгробків Херсонеса Таврійського. *Археологія*, 2, с. 12–23.
- Бунятян, Е. П., Зубарь, В. М. 1991. Новый участок детских погребений позднеантичного некрополя Херсонеса. *Советская археология*, 4, с. 228–239.
- Голенко, К. В., Щеглов, А. Н. 1965. О культе Асклепия в Херсонесе Таврическом (по нумизматическим и археологическим данным). *ДАСІА*, IX, с. 373–382.
- Даниленко, В. Н. 1967. *Стелы эллинистического Херсонеса как исторический источник*: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Свердловск.
- Диатроптов, П. Д. 2002. Еще раз к вопросу о датировке росписей херсонесских христианских склепов. В: Мыц, В. Л. (ред.) *Церковная археология Южной Руси*. Симферополь, с. 34–38.
- Емець, І. А. 2001. *Греко-варварські релігійні взаємовпливи на Боспорі Кімерійському (історіографічний аспект)*: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук. Київ.
- Емец, И. А. 2002. *Греко-варварские религиозные взаимовлияния на Боспоре Киммерийском (историографический аспект)*. Москва: Компания Спутник+.
- Журавлев, Д. В., Зубарь, В. М., Сорочан, С. Б. 2004. О торговле Херсонеса Таврического в середине I — первой половине III вв. н.э. *Боспорские исследования*, VII, с. 183–207.
- Завадская, И. А. 2007. Концепции истории христианизации населения Херсонеса в отечественной историографии. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, XIII, с. 430–467.
- Залізняка Л. Л. 2010. Професор Києво-Могилянської академії Віталій Михайлович Зубар. *Боспорские исследования*, XXIII, с. 33–38.
- Зедгенидзе, А. А. 1983. *Херсонес Таврический в классический период*: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Москва.
- Зедгенидзе, А. А., Савеля, О. Я. 1979. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. как источник изучения этнического и социального состава населения города. *Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VIII—V вв. до н. э.): Тезисы докладов и сообщений*. Тбилиси: Мецниереба, с. 22–23.
- Зедгенидзе, А. А., Савеля, О. Я. 1981. Некрополь Херсонеса V—IV вв. до н. э. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 168, с. 3–9.
- Зубар, В. М. 1977. Підбійні могили Херсонеського некрополя. *Археологія*, 24, с. 68–73.
- Зубарь, В. М. 1978. *Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.*: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Київ.
- Зубарь, В. М. 1980. Об обряде трупосожжения в греческом обществе. *Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Проблемы античной истории и классической филологии*. Харків, с. 13–14.
- Зубарь, В. М. 1982. *Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э.* Київ: Наукова думка.
- Зубарь, В. М. 1988. Еще раз по поводу интерпретации захоронений в скорченном положении на некрополе Херсонеса IV в. до н. э. *Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888—1988 гг.: Тезисы докладов*. Севастополь, с. 52–54.
- Зубарь, В. М. 1990. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период. В: Зубарь, В. М. (ред.) *Обряды и верования древнего населения Украины*. Київ: Наукова думка, с. 61–84.
- Зубарь, В. М. 1991. По поводу надгробия Луция Фурия Севта. *Древнее Причерноморье. II чтения памяти профессора П. О. Карышковского*. Одеса, с. 40–41.
- Зубар, В. М. 1993. Нове свідощтво про римські війська у Херсонесі Таврійському. *Археологія*, 4, с. 133–137.
- Зубарь, В. М. 1994. *Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории*. Київ: Киевская Академия Евробизнеса.
- Зубарь, В. М. 1995а. Культ римских императоров в Северном Причерноморье. *Российская археология*, 1, с. 57–63.
- Зубар, В. М. 1995б. Скорчені поховання із некрополя Херсонеса IV ст. до н. е. *Археологія*, 3, с. 137–146.
- Зубарь, В. М. 2001/2002. Римское военное присутствие в Таврике. *STRATUM Plus*, 4, с. 8–179.
- Зубарь, В. М. 2002. Еще раз по поводу позднескифской государственности. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, IX, с. 501–520.
- Зубарь, В. М. 2004а. Еще раз по поводу интерпретации надписи в честь Агасикла, сына Ктесия (IOSPE II, 418). *Вестник древней истории*, 3, с. 89–99.
- Зубарь, В. М. 2004б. О семантике одной группы погребального инвентаря в некрополе Херсонеса эллинистического периода. *Боспорские исследования*, V, с. 160–176.
- Зубарь, В. М. 2004в. По поводу локализации святилища богини Партенос в окрестностях Херсонеса Таврического. *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: Материалы II Судакской международной научной конференции*. Ч. I. Київ; Судак, с. 57–70.
- Зубарь, В. М. 2004г. Проникновение и утверждение христианства. В: Зубарь, В. М., Крыжицкий, С. Д., Марченко, Л. В., Русяева А. С., Сорочан, С. Б., Храпунов, М. И. (ред.) *Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры*. Харків: Майдан, с. 556–628.
- Зубарь, В. М. 2004г. *Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху*. Київ.
- Зубарь, В. М. 2005а. Латинские лапидарные надписи римской крепости Харакс. *Нумизматика и эпиграфика*, XVII, с. 55–69.
- Зубарь, В. М. 2005б. Места отправления религиозных культов в Херсонесе в позднеантичную эпоху. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, XI, с. 31–58.
- Зубарь, В. М. 2005в. Об интерпретации антропоморфных надгробий Херсонеса. *Боспорские чтения*. Керчь, VI, с. 128–132.
- Зубарь, В. М. 2005г. Религиозное мировоззрение. В: Зубарь, В. М., Буйских, А. В., Крыжицкий, С. Д., Марченко, Л. В., Сорочан, С. Б., Кравченко, Э. А. (ред.) *Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры*. Київ: Академперіодика, с. 345–470.
- Зубарь, В. М. 2005г. Формирование территориального государства в Западной Таврике и Херсонес во второй половине IV — первой трети III вв. до н. э. В: Зубарь,

- В. М., Буйских, А. В., Крыжицкий, С. Д., Марченко, Л. В., Сорочан, С. Б., Кравченко, Э. А. (ред.) *Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры*. Київ: Академперіодика, с. 121-208.
- Зубарь, В. М. 2006а. О двух «готских» типах погребальных сооружений некрополя Херсонеса первых веков нашей эры. В: Терпиловский, Р. В. (ред.) *Готы и Рим*. Київ: Стилос, с. 16-25.
- Зубарь, В. М. 2006б. Еще раз об атрибуции подбойных могил некрополя Херсонеса. *Боспорские чтения*. Керчь, VII, с. 154-159.
- Зубарь, В. М. 2006в. О некоторых особенностях погребального обряда некрополя Херсонеса Таврического классического и эллинистического периодов. *Вестник древней истории*, 3, с. 47-60.
- Зубарь, В. М. 2007а. Еще раз о локализации святилища и храма Партенос на Гераклеяском полуострове. *ИССЕДОН*, т. IV. Екатеринбург: Уральский государственный университет, с. 99-106.
- Зубарь, В. М. 2007б. По поводу попытки возрождения одной устаревшей исторической концепции: Херсонес и тавры. *Вестник древней истории*, 3, с. 87-100.
- Зубарь, В. М. 2007в. *Хора Херсонеса Таврического на Гераклеяском полуострове: История раскопок и некоторые итоги изучения*. Київ: Стилос.
- Зубарь, В. М., Ланцов, С. Б. 1987. Новый участок эллинистического некрополя Херсонеса. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, Москва, 191, с. 34-38.
- Зубарь, В. М., Мещеряков, В. Ф. 1983. Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса (по материалам некрополя первых веков н.э.). В: Высотская, Т. Н. (ред.) *Население и культура Крыма в первые века н.э.* Київ: Наукова думка, с. 96-114.
- Зубарь, В. М., Павленко, Ю. В. 1988. *Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси*. Київ: Наукова думка.
- Зубар, В. М., Рижов, С. Г. 1981. Розкопки Західного некрополя Херсонеса. *Археологія*, 39, с. 77-87.
- Зубар, В. М., Рижов, С. Г., Шевченко, А. В. 1986. Дослідження склепів пізньоантичного часу із Херсонеса в 1981 р. *Археологія*, 54, с. 58-70.
- Зубар, В. М., Савеля, О. Я., Сарновський, Т. 1997. Нові латинські написи з римського храму в околицях Херсонеса Таврійського. *Археологія*, 4, с. 67-88.
- Зубарь, В. М., Сарновский, Т., Антонова, И. А. 2001. Новая латинская надпись из раскопок цитадели и некоторые вопросы позднеантичной истории Херсонеса. *ΑΝΑΧΑΡΣΙΣ. Памяти Ю. Г. Виноградова* (Херсонесский сборник, вып. XI), с. 106-115.
- Зубарь, В. М., Сорочан, С. Б. 1984. Светильники в погребальном обряде античных городов Северного Причерноморья. В: Крыжицкий, С. Д., Мазарати, С. Н., Русяева, А. С. (ред.) *Античная культура Северного Причерноморья*. Київ: Наукова думка, с. 147-156.
- Зубарь, В. М., Хворостяный, А. И. 2000. *От язычества к христианству: Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина IV в.)*. Київ: Институт археології НАН України.
- Зубарь, В. М., Шевченко, А. В., Липавский, С. А. 1990. *Некрополь Херсонеса Таврического: Материалы и исследование*. Київ: Препринт.
- Иванова, А. П. 1953. *Искусство античных городов Северного Причерноморья*. Ленинград: Издательство ЛГУ.
- Кадеев, В. И. 1996. *Херсонес Таврический: Быт и культура (I—III вв. н. э.)*. Харків: Бизнес информ.
- Капошина, С. И. 1941. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса. *Советская археология*, 7, с. 161-173.
- Капошина, С. И. 1950. Погребение скифского типа в Ольвии. *Советская археология*, 13, с. 205-216.
- Крижицкий, С. Д., Зубар, В. М. 2000. До питання про реконструкцію храму Юпітера Доліхена на території сучасної Балаклави. *Археологія*, 1, с. 119-130.
- Лапин, В. В. 1966. *Греческая колонизация Северного Причерноморья*. Київ: Наукова думка.
- Липавський, С. О. 1988. Про роль орієнтації похованих при вивченні етнічного складу населення Північного Причорномор'я. *Археологія*, 63, с. 27-37.
- Лосев, А. Ф. 1957. *Античная мифология в ее историческом развитии*. Москва: Гос. учебно-педагогическое издательство Мин. просвещения РСФСР.
- Мещеряков, В. Ф. 1979. О культе богини Девы в Херсонесе Таврическом. В: Лесков, А. М. (ред.) *Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма*. Ленинград: Государственный музей истории религии и атеизма, с. 104-119.
- Мещеряков, В. Ф. 1980. *Религия и культы Херсонеса Таврического в I—IV вв. н. э.*: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Москва.
- Николаенко, Г. М. 1999. Херсонес Таврический и его хора. *Вестник древней истории*, 1, с. 97-120.
- Пальцева, Л. А. 1979. Культ богини Девы в Херсонесе. В: Соколов, Н. П. (ред.) *Из истории античного общества*. Горький: Издательство Горьковского ун-та, с. 30-46.
- Пам'яті Віталія Михайловича Зубаря. 2009. *Археологія*, 1, с. 123-125.
- Пятышева, Н. В. 1946. Античное влияние на культовую скульптуру Причерноморья. Древние культурные связи Средней Азии и Приуралья. *Вестник древней истории*, 3, с. 175-182.
- Рогов, Е. Я. 1991. О некрополе Херсонеса V—VI вв. до н. э. *Проблемы истории Крыма: Тезисы докладов научной конференции*. Симферополь, с. 103-105.
- Рогов, Е. Я. 1999. Некоторые проблемы становления и развития херсонесского государства. *STRATUM Plus*, 3, с. 116-144.
- Рогов, Е. Я. 2002. Херсонес и варвары юго-западного Крыма в IV в. до н. э. *Античный мир и археология*, 11, с. 140-153.
- Русяева, А. С. 1996. Термин ΣΑΕΤΗΡ в присяге граждан Херсонеса Таврического. *Древнее Причерноморье (III чтения памяти П. О. Карышковского)*: Тезисы докладов юбилейной конференции. Одеса, с. 94-95.
- Русяева, А. С. 1997. О святилищах Партенос в Крыму. *Проблемы греческой культуры: Международная научно-практическая конференция*. Симферополь, с. 85-87.
- Русяева, А. С. 2003. Агасикл Херсонесский. *Херсонесский сборник*, XII, с. 140-150.
- Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийский эллинов в античную эпоху*. Київ: Стилос.
- Русяева, А. С. 2007а. Проблемні питання інтерпретації культу Партенос — верховної богині херсонеської держави. *Боспорские исследования*, XVI, с. 82-111.
- Русяева, А. С. 2007б. Свидетельства Страбона о мысе Партений, храме и ксоаноне херсонесской богини Партенос. *Древности Северного Причерноморья в античное время (Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики, вып. 4)*. Симферополь, с. 19-42.
- Русяева, А. С. 2008. Проблема локалізації мису Партеній і храму херсонеської богині Партенос (Strabo. VII. 4. 2). В: Смолій, В. А. (ред.) *Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н. е. по XIX ст. н. е.)*. Київ: Інститут історії України НАНУ, с. 7-25.

- Русяева, А. С., Зубарь, В. М. 2004. Религиозное мировоззрение. В: Зубарь, В. М., Крижицкий, С. Д., Марченко, Л. В., Русяева А. С., Сорочан, С. Б., Храпунов, М. И. (ред.). *Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.: Очерки истории и культуры*. Харків: Майдан, с. 333-430.
- Русяева, А. С., Русяева, М. В. 1999. *Верховная богиня античной Таврики*. Київ.
- Скржинська, М. В. 2006. Парфенон у Херсонесі Таврійському. В: Смолий, В. А. (ред.). *Україна в Центральній Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 6, с. 67—85.
- Соломоник, Э. И. 1964. *Новые эпиграфические памятники Херсонеса*. Київ: Наукова думка.
- Соломоник, Э. И. 1973. *Новые эпиграфические памятники Херсонеса*. Київ: Наукова думка.
- Соломоник, Э. И. 1983. *Латинские надписи Херсонеса Таврического*. Москва: Наука.
- Соломоник, Э. И. 1984. *Граффити с хоры Херсонеса*. Київ: Наукова думка.
- Сорочан, С. Б. 2005. *Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.): Очерки истории и культуры*. Ч. 2. Харків: Майдан, с. 680-1644.
- Сорочан, С. Б. 2010. Мой друг Виталий Михайлович Зубарь. *Боспорские исследования*, XXIII, с. 3-32.
- Стоянов, Р. В. 2003. Погребальные венки IV—I веков до н. э. из Херсонеса Таврического (по материалам городского некрополя). *Ювелирное искусство и материальная культура: Тезисы докладов*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 118-121.
- Стоянов, Р. В. 2004. *Некрополь Херсонеса Таврического V—I вв. до н. э.*: Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. Санкт-Петербург.
- Стржелецкий, С. Ф. 1948. Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 году. *Херсонесский сборник*, IV, с. 69-95.
- Стржелецкий, С. Ф. 1969. XVII башня оборонительных стен Херсонеса (башня Зенона). *Сборник Херсонесского музея*, IV, с. 7-29.
- Сударев, Н. И. 2004. Погребения с элементами скорченности костяка в некрополях Боспора VI—II вв. до н. э. *Древности Боспора*, 7, с. 332-343.
- Тахтай, А. К. 1948. Раскопки херсонесского некрополя в 1937 году. *Херсонесский сборник*, IV, с. 19-43.
- Тюменев, А. И. 1949. Херсонесские этюды. III. Херсонес и местное население: тавры. *Вестник древней истории*, 4, с. 75-86.
- Цукерман, К. 1995. Епископы и гарнизон Херсона в IV веке. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, IV, с. 545-561.
- Шевченко, Т. М. 2005. До питання про варварські релігійні впливи у Херсонесі Таврійському. *Археологія*, 2, с. 28-34.
- Шевченко, Т. М. 2009. Світлої пам'яті Віталія Михайловича Зубаря (05.02.1950 — 20.03.2009). *Магістеріум*, 36, с. 3-5.
- Шевченко, Т. М. 2011. *Релігійний світогляд населення античного Херсонеса*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Штаерман, Е. М. 1975. *Кризис античной культуры*. Москва: Наука.
- Щеглов, А. Н. 1969. Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 150, с. 135-177.
- Щеглов, А. Н. 1975. Некрополь у Песочной бухты близ Херсонеса. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. Москва, 143, с. 109-116.
- Cumont, F. 1959. *After Life in Roman Paganism*. New York.
- Richmond, J. A. 1950. Archaeology and the After-life in Pagan and Christian Imagery. *Riddell Memorial Lectures*. Ser. 20. London; New York; Toronto: Oxford University Press, p. 5-57.
- Zubar, V. M., Kravcenko, E. A. 2003. Interpretation of a Group of Archaeological Sites in the Vicinity of Tauric Chersonesos. *The Cauldron of Ariantas: Studies presented to A.N. Scegllov on the occasion of his 70th birthday*. Aarhus, p. 185-195.

Надійшла 27.03.2020

Т. Н. Шевченко

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела Научные фонды ИА НАН Украины, ORCID 0000-0002-9204-0469, taniashchevchenko@yahoo.com

ЛЕТОПИСЕЦ ХЕРСОНЕСА: К 70-й ГОДОВЩИНЕ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ВИТАЛИЯ МИХАЙЛОВИЧА ЗУБАРИ

Статья посвящена анализу научного и творческого наследия Виталия Михайловича Зубаря в области античной истории и археологии Северного Причерноморья. Особое внимание уделяется изучению им духовной культуры населения Херсонеса Таврического. Своими исследованиями В. М. Зубарь смог поднять на новый уровень изучение религиозной жизни населения Херсонеса, отдельных аспектов религии, проблематики культов, как отдельных божеств, так и проявлений религиозной практики. Отмечено его активное участие в обсуждении вопросов о культе верховной богини Херсонеса, Парфенос, всегда привлекавшем чрезвычайно большое внимание исследователей. Самым важным было то, что ему удалось свести эти аспекты в единое целое, результатом чего стала публикация обобщающих, а позже и научно-популярных, трудов.

Изучение некрополя Херсонеса Виталием Михайловичем получило новый содержательный смысл. За более чем столетний период исследования некрополя в работах ученых тщательно зафиксированы способы погребения, классифицированы погребальные сооружения, инвентарь, и т. д. Однако непосредственно связанная с этим тема религиозных представлений, стоящих за внешними признаками, до В. М. Зубаря фактически не рассматривалась. Кроме того, ему удалось сблизить изыскания по раннему христианству с изучением древнегреческих центров, то есть фактически развивать точки соприкосновения антиковедения и византологии. В своих работах, посвященных распространению христианства в Херсонесе и в целом в Таврике, он неоднократно обращал внимание на влияние античного наследия в формировании раннехристианской традиции в регионе.

Благодаря работам В. М. Зубаря, его многочисленным монографиям и статьям, укрепилась украинская школа антиковедов, особенно ее подход к изучению античных памятников без постоянной привязки к теории варварских влияний на греков Северного Причерноморья. Этот подход дал возможность сделать существенные поступательные шаги в изучении памятников данного региона. Все эти вопросы, как и многие другие, рассмотренные исследователем, составляют его научное наследие, настоящую летопись, требующую дальнейшего изучения и осознания.

К л ю ч е в ы е с л о в а: В. М. Зубарь, Херсонес Таврический, Северное Причерноморье, античная археология, история науки.

Tetiana M. Shevchenko

*PhD, Senior research officer in the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences, Ukraine,
ORCID 0000-0002-9204-0469, taniashevchenko@yahoo.com*

CHRONICLER OF CHERSONESOS: 70 YEARS SINCE VITALII MYKHAILOVYCH ZUBAR WAS BORN

The paper presents an analysis of research and creative works of Vitalii Mykhailovych Zubar in field of history and archaeology of the Northern Black Sea region. A special attention is paid to his study of spiritual culture of the population of Tauric Chersonesos. V. M. Zubar with his works put the study of religious life of Chersonesos' habitants at a new level. He studied separate aspects of religion, worked on problems of both certain deities' cults, and certain traces of religious practice. His active participation in the discussion of the supreme goddess of Chersonesos worth mentioning. This cult was always obtaining the greatest attention of the scholars. The most important was taking these aspects into a single whole which resulted in publication generalizing and later popular scientific works.

Vitalii Mykhailovych has put the study of Chersonesian necropolis on a substantially new level. The precise recording of the burial practices, the classifications of burial structures and inventory, etc. can be found in the works of scholars studying the necropolis for more than hundred years. However, the directly related issue of religious beliefs represented in these features was not in fact discussed before V. M. Zubar. In addition, he managed to put closer the studies in early Christianity and the research of Ancient Greek religion, in fact, to develop the common points in Classical and Byzantine studies. In his works on spread of Christianity in Chersonesos and in Taurica in general, he paid an exceptional attention to Ancient heritage in forming of the early Christian tradition in the region.

Owing to V. M. Zubar's works, his numerous papers and books, the Ukrainian Classical school consolidated, especially in its approach to the study of classical monuments without a constant binding to the theory of the Barbarians' influence on the Greeks in the North Pontic region. This approach allowed him to make significant progressive steps in the study of this region's monuments. The issues listed, as well as many others discussed by this researcher, form his scientific heritage, the true chronicle which needs to be further studied and comprehended.

К е у w o r d s: V. M. Zubar, Tauric Chersonesos, Northern Black Sea region, Classical archaeology, history of science.

References

- Belov, G. D. 1948. Nekropol Khersonesa klassicheskoi i ellinisticheskoi epokhi. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 155-163.
- Belov, G. D. 1953. Severnyi probrezhnyi raion Khersonesa. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 34, p. 11-32.
- Belov, G. D. 1981. Nekropol Khersonesa klassicheskoi epokhi. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 163-180.
- Bessonova, S. S. 1979. Religioznye predstavleniia naseleniia Stepnoi Skifii: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Kyiv.
- Bogdanova, N. A. 1980. Religioznye predstavleniia selskogo naseleniia pozdneskifskogo gosudarstva v Krymu: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Leningrad.
- Borisova, V. V. 1985. Sklep I-III vv. n. e. khersonesskogo nekropolia. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 186-201.
- Buiskikh, A. V. 1993. Order v antychnii arkhitekturi Olvii, Tiry, Khersonesa: Avtoreferat dysertatsii kandydata istoricheskikh nauk. Kyiv.
- Buiskikh, A. V. 2005. Gradostroitelstvo i arkhitektura. In: Zubar, V. M., Buiskikh, A. V., Kryzhytskyi, S. D., Marchenko, L. V., Sorochan, S. B., Kravchenko, E. A. (eds) *Khersones Tavricheskii v tretiei chetverti VI - seredine I vv. do n. e.: Ocherki istorii i kultury*. Kyiv: Akadempriodyka, p. 307-334.
- Buiskikh, A. V., Zubar, V. M. 2006. Do typolohii ta interpretatsii antropomorfnykh nadhrobkiv Khersonesa Tavriiskoho. *Arheologia*, 2, p. 12-23.
- Buniatian, E. P., Zubar V. M. 2006. Novyi uchastok detskikh pogrebenii pozdneantichnogo nekropolia Khersonesa. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 228-239.
- Golenko K. V., Shcheglov A. N. 1965. O kulte Asklepiiia v Khersonese Tavricheskom (po numezmaticheskim i arkheologicheskim dannym). *DACIA*, IX, p. 373-382.
- Danilenko, V. N. 1967. Stely ellinisticheskogo Khersonesa kak istoricheskii istochnik: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Sverdlovsk.
- Diatroptov, P. D. 2002. Yeshche raz k voprosu o datirovke rospisei khersonesskikh khristianskikh sklepov. In: Myts, V. L. (ed.) *Tserkovnaia arkheologiia Yuzhnoi Rusi*. Simferopol, p. 34-38.

- Yemets, I. A. 2001. Hreko-varvarski relihiini vzaiemovplyvy na Borpori Kimeriiskomu (istoriohrafichnyi aspekt): Avtoreferat dysertatsii kandydata istorychnykh nauk. Kyiv.
- Yemets, I. A. 2002. Greko-varvarskie religioznye vzaimovlianiia na Borpore Kimmeriiskom (istoriograficheskii aspekt). Moskva: Kompaniia Sputnik+.
- Zhuravlev, D. V., Zubar, V. M. Sorochan, S. B. 2004. O torgovle Khersonesa Tavricheskogo v seredine I - pervoi polovine III vv. n. e. *Bosporskie issledovaniia*, VII, p. 430-467.
- Zavadskaiia, I. A. 2007. Kontseptsii istorii khristianizatsii naseleniia Khersonesa v otechestvennoi istoriografii. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavriki*, XIII, p. 430-467.
- Zalizniak, L. L. 2010. Profesor Kyievo-Mohylianskoi akademii Vitalii Mykhailovych Zubar. *Bosporskie issledovaniia*, XXIII, p. 33-38.
- Zedgenidze, A. A. 1983. Khersones Tavricheskii v klassicheskii period: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Moskva.
- Zedgenidze, A. A. Savelia, O. Ya. 1979. Nekropol Khersonesa V-IV vv. do n. e. kak istochnik izucheniia etnicheskogo i sotsialnogo sostava naseleniia goroda. *Mestnoe naselenie Prichernomoria v epokhu Velikoi grecheskoi kolonizatsii (VIII-V vv. do n. e.)*. Tezisy dokladov i soobshchenii. Tbilisi: Metsniereba, p. 22-23.
- Zedgenidze, A. A. Savelia, O. Ya. 1981. Nekropol Khersonesa V-IV vv. do n. e. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*. Moskva, 168, p. 3-9.
- Zubar, V. M. 1977. Pidbiini mohyly Khersoneskoho nekropolia. *Arheologia*, 24, p. 68-73.
- Zubar, V. M. 1978. *Nekropol Khersonesa Tavricheskogo I-IV vv. n. e.*: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Kyiv.
- Zubar, V. M. 1980. Ob obriade truposozhzheniia v grecheskom obschestve. *Tezisy dokladov Vsesoiuznoi nauchnoi konferentsii "Problemy antichnoi istorii i klassicheskoi filologii"*. Kharkiv, p. 13-14.
- Zubar, V. M. 1982. *Nekropol Khersonesa Tavricheskogo I-IV vv. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Zubar, V. M. 1988. Yeshche raz po povodu interpretatsii zakhoroneniia v skorchennom polozhenii na nekropole Khersonesa IV v. do n. e. *Problemy issledovaniia antichnogo i srednevekovogo Khersonesa 1888-1988 gg.* Tezisy dokladov. Sevastopol, p. 52-54.
- Zubar, V. M. 1990. O nekotorykh aspektakh ideologicheskoi zhizni naseleniia Khersonesa Tavricheskogo v pozdneantichnyi period. In: Zubar, V. M. (ed.) *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 61-84.
- Zubar, V. M. 1991. Po povodu nadgrobiia Lutsia Furia Sevta. *Drevnee Prichernomorie. II chteniia pamiati professora P. O. Karyshkovskogo*. Odesa, p. 40-41.
- Zubar, V. M. 1993. Nove svidotstvo pro rymski viiska u Khersonesi Tavriiskomu. *Arheologia*, 4, p. 133-137.
- Zubar, V. M. 1994. *Khersones Tavricheskii i Rimskaiia imperiia*. Ocherki voenno-politicheskoi istorii. Kyiv: Kievskaiia Akademiia Evrobiznesa.
- Zubar, V. M. 1995a. Kult rimskikh imperatorov v Severnom Prichernomorie. *Rossiiskaiia arkheologiya*, 1, p. 57-63.
- Zubar, V. M. 1995b. Skorcheni pokhovannia iz nekropolia Khersonesa IV st. do n. e. *Arheologia*, 3, p. 137-146.
- Zubar, V. M. 2001/2002. Rimskoe voennoe prisutstvie v Tavrike. *STRATUM Plus*, 4, p. 8-179.
- Zubar, V. M. 2002. Yeshche raz po povodu pozdneskifskoi gosudarstvennosti. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavriki*, IX, p. 501-520.
- Zubar, V. M. 2004a. Yeshche raz po povodu interpretatsii nadpisi v chest Agasikla, syna Ktesiia (IOSPE II, 418). *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 89-99.
- Zubar, V. M. 2004b. O semantike odnoi grupy pogrebalnogo inventaria v nekropole Khersonesa ellinisticheskogo perioda. *Bosporskie issledovaniia*, V, p. 160-176.
- Zubar, V. M. 2004c. Po povodu lokalizatsii sviatilishcha bogini Partenosa v okrestnostiakh Khersonesa Tavricheskogo. *Prichernomorie, Krym, Rus v istorii i culture: Materialy II Sudakskoi mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Part I. Kyiv; Sudak, p. 57-70.
- Zubar, V. M. 2004d. Proniknovenie i utverzhdenie khristianstva. In: Zubar, V. M., Kryzhytskyi, S. D., Marchenko, L. V., Rusiaeva, A. S., Sorochan, S. B., Khrapunov, M. I. (eds) *Khersones Tavricheskii v seredine I v. do n. e. – VI v. n. e.: Ocherki istorii i kultury*. Kharkiv: Maidan, p. 556-628.
- Zubar, V. M. 2004e. *Khersones Tavricheskii i naselenie Tavriki v antichnuui epokhu*. Kyiv.
- Zubar, V. M. 2005a. Latinskie lapidarnye nadpisi rimskoi kreposti Kharaks. *Numizmatika i epigrafika*, XVII, p. 55-69.
- Zubar, V. M. 2005b. Mesta otpravleniia religioznykh kultov v Khersonese v pozdneantichnuui epokhu. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavriki*, XI, p. 31-58.
- Zubar, V. M. 2005c. Ob interpretatsii antropomorfnykh nadgrobiia Khersonesa. *Bosporskie chteniia*, VI. Kerch, p. 128-132.
- Zubar, V. M. 2005d. Religioznoe mirovozzrenie. In: Zubar, V. M., Buiskykh, A. V., Kryzhytskyi, S. D., Marchenko, L. V., Sorochan, S. B., Kravchenko, E. A. (eds) *Khersones Tavricheskii v tretiei chetverti VI - seredine I vv. do n. e.: Ocherki istorii i kultury*. Kyiv: Akadempriodyka, p. 345-470.
- Zubar, V. M. 2005e. Formirovanie territorialnogo gosudarstva v Zapadnoi Tavrike v Khersonese vo vtoroi polovine IV - pervoi tretii III vv. do n. e. In: Zubar, V. M., Buiskykh, A. V., Kryzhytskyi, S. D., Marchenko, L. V., Sorochan, S. B., Kravchenko, E. A. (eds) *Khersones Tavricheskii v tretiei chetverti VI - seredine I vv. do n. e.: Ocherki istorii i kultury*. Kyiv: Akadempriodyka, p. 121-208.
- Zubar, V. M. 2006a. O dvukh "gotskikh" tipakh pogrebalnykh sooruzhenii nekropolia Khersonesa pervykh vekov nashei ery. In: Terpylovskiy, R. V. (ed.) *Goty i Rim*. Kyiv: Stylos, p. 16-25.
- Zubar, V. M. 2006b. Eshche raz ob atributsii podboinykh mogil nekropolia Khersonesa. *Bosporskie chteniia*. Kerch, VII, p. 154-159.
- Zubar, V. M. 2006c. O nekotorykh osobennostiakh pogrebalnogo obriada nekropolia Khersonesa Tavricheskogo klassicheskogo i ellinisticheskogo periodov. *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 47-60.
- Zubar, V. M. 2007a. Eshche raz o lokalizatsii sviatilishcha i khrama bogini Partenosa na Gerakleiskom poluostrove. *ISSEDON*, IV. Ekaterinburg: Uralskii gosudarstvennyi universitet, p. 99-106.

- Zubar, V. M. 2007b. Po povodu popytky vozrozhdeniia odnoi ustarevshei istoricheskoi kontseptsii: Khersones i tavyr. *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 87-100.
- Zubar, V. M. 2007c. *Khora Khersonesa Tavricheskogo na Gerakleiskom poluostrove: Istoriia raskopok i nekotorye itogi izucheniia*. Kyiv: Stylos.
- Zubar, V. M., Lantsov, S. B. 1987. Novyi uchastok ellinisticheskogo nekropolia Khersonesa. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*. Moskva, 191, p. 34-38.
- Zubar, V. M., Meshcheriakov, V. F. 1983. Nekotorye dannye o verovaniakh naseleniia Khersonesa (po materialam nekropolia pervykh vekov n. e.). In: Vysotskaia, T. N. *Naselenie i kultura Kryma v pervye veka n. e.* Kyiv: Naukova dumka, p. 96-114.
- Zubar, V. M., Pavlenko, Yu. V. 1988. *Khersones Tavricheskii i rasprostranenie khristianstva na Rusi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zubar, V. M., Ryzhov, S. H. 1981. Rozkopky Zakhidnoho nekropolia Khersonesa. *Arheologia*, 39, p. 77-87.
- Zubar, V. M., Ryzhov, S. H., Shevchenko, A. V. 1986. Doslidzhennia sklepiv piznioantychnoho chasu iz Khersonesa v 1981 r. *Arheologia*, 54, p. 58-70.
- Zubar, V. M., Savelia, O. Ya., Sarnowski, T. 1997. Novi latynski napysy z rym'skoho khramu v okolytsiakh Khersonesa Tavriiskoho. *Arheologia*, 4, p. 67-88.
- Zubar, V. M., Sarnowski, T., Antonova, I. A. 2001. Novaia latinskaia nadpis iz raskopok tsytadeli i nekotorye vorosy pozdneantichnoi istorii Khersonesa. *ANAXAPΣIΣ. Pamiati Yu. G. Vinogradova* (Khersonesskii sbornik, XI), p. 106-115.
- Zubar, V. M., Sorochan, S. B. 1984. Svetilniki v pogrebalnom obriade antichnykh gorodov Severnogo prichernomoria. In: Kryzhytskyi, S. D., Mazarati, S. N., Rusiaeva, A. S. (eds). *Antichnaia kultura Severnogo Prichernomoria*. Kyiv: Naukova dumka, p. 147-156.
- Zubar, V. M., Khvorostianyi, A. I. 2000. *Ot yazychestva k khristianstvu: Nachalniy etap proniknoveniia i utverzhdeniia khristianstva na yuge Ukrainy (vtoraia polovina III - pervaiia polovina IV v.)*. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy.
- Zubar, V. M., Shevchenko, A. V., Lipavskii, S. A. 1990. *Nekropol Khersonesa Tavricheskogo: Materialy i issledovaniia*. Kyiv: Preprint.
- Ivanova, A. P. 1953. *Iskusstvo antichnykh gorodov Severnogo Prichernomoria*. Leningrad: LGU.
- Kadeev, V. I. 1996. *Khersones Tavricheskii: byt i kultura (I-III vv. n. e.)*. Kharkiv: Biznes inform.
- Kaposhyna, S. I. 1950. Pogrebenie skifskogo tipa v Olvii. *Sovetskaia arkeologiya*, 7, p. 205-216.
- Kryzhytskyi, S. D., Zubar, V. M. 2000. Do pytannia pro rekonstruktsiiu khramu Yupitera Dolikhena na terytorii suchasnoi Balaklavy. *Arheologia*, 1, p. 119-130.
- Lapin, V. V. 1966. Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria. Kyiv: Naukova dumka.
- Lypavskiy, S. O. 1988. Pro rol orientatsii pokhovanikh pry vyvchenni etnichnoho skladu naselennia Pivnichnoho Prychornomoria. *Arheologia*, 63, p. 27-37.
- Losev, A. F. 1957. *Antichnaia mifologiya v ee istoricheskom razviti*. Moskva: Gos. Uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo Min. prosveshcheniia RSFSR.
- Meshcheriakov, V. F. 1979. O kul'te bogini Devy v Khersonese Tavricheskom. In: Leskov, A. M. (ed.) *Aktualnye problemy izucheniia istorii religii i ateizma*. Leningrad: Gosudarstvennyi muzei istorii religii i ateizma, p. 104-119.
- Meshcheriakov, V. F. 1980. *Religiia i kul'ty Khersonesa Tavricheskogo v I-IV vv. n. e.*: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Moskva.
- Nikolaenko, G. M. 1999. Khersones Tavricheskii i ego khora. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 97-120.
- Paltseva, L. A. 1979. Kult bogini Devy v Khersonese. In: Sokolov, N. P. (ed.) *Iz istorii antichnogo obshchestva*. Gorkii: Izdatelstvo Gorkovskogo un-ta, p. 30-46.
- Pamiati Vitaliia Mykhailovycha Zybaria. 2009. *Arheologia*, 1, p. 123-125.
- Piatysheva, N. V. Antichnoe vliianie na kultovuiu skulpturu Prichernomoria. Drevnie kulturnye svyazi Srednei Azii i Priuralia. *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 175-182.
- Rogov, E. Ya. 1991. O nekropole Khersonesa V-VI vv. do n. e. *Problemy istorii Kryma*. Tezisy nauchnoi konferentsii. Simferopol, p. 103-105.
- Rogov, E. Ya. 1999. Nekotorye problemy stanovleniia i razvitiia khersonesskogo gosudarstva. *STRATUM Plus*, 3, p. 116-144.
- Rogov, E. Ya. 2002. Khersones i varvary yugo-zapadnogo Kryma v IV v. do n. e. *Antichnyi mir i arkeologia*, 11, p. 140-153.
- Rusiaeva, A. S. 1996. Termin ΣΑΕΤΗΡ v prisiage grazhdan Khersonesa Tavricheskogo. *Drevnee Prichernomorie (III chteniia pamiati P. O. Karyshkovskogo)*: Tezisy dokladov yubileinoi konferentsii. Odesa, p. 94-95.
- Rusiaeva, A. S. 1997. O sviatilishchakh Partenos v Krymu. *Problemy grecheskoi kul'tury: Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia*. Simferopol, p. 85-87.
- Rusiaeva, A. S. 2003. Agasiki Khersonesskii. *Khersonesskii sbornik*, XII, p. 140-150.
- Rusiaeva, A. S. 2005. *Religiia pontiiskikh ellinov v antichnuu epokhu*. Kyiv.
- Rusiaeva, A. S. 2007a. Problemni pytannia interpretatsii kul'tu Partenos - verkhovnoi bohyni chersoneskoi derzhavy. *Bosporskie issledovaniia*, XVI, p. 82-111.
- Rusiaeva, A. S. 2007b. Svidetelstva Strabona o myse Partenii, khrame i ksoanone khersonesskoi bogini Partenos. *Drevnosti Severnogo prichernomoria v antichnoe vremia (Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavriki. Suppl., 4)*. Simferopol, p. 19-42.
- Rusiaeva, A. S. 2008. Problema lokalizatsii mysu Partenii i khramu khersoneskoi bohyni Partenos (Strabo. VII. 4. 2). In: Smolii, V. A. (ed.) *Nadchornomoria: studii z istorii ta arkeolohii (z IX st. do n. e. po XIX st. n. e.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, p. 7-25.
- Rusiaeva, A. S. Zubar, V. M. 2004. Religioznoe mirovozzrenie. In: Zubar, V. M., Kryzhytskyi, S. D., Marchenko, L. V., Rusiaeva, A. S., Sorochan, S. B., Khrapunov, M. I. (eds) *Khersones Tavricheskii v seredine I v. do n. e. — VI v. n. e.: Ocherki istorii i kul'tury*. Kharkiv: Maidan, p. 333-430.

- Rusiaieva, A. S., Rusiaieva, M. V. 1999. *Verkhovnaia boginia antichnoi Tavriki*. Kyiv.
- Skrzhynska, M. V. 2006. Parfenon u Khersonesi Tavriiskomu. In: Smolii, V. A. (ed.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*, 6, p. 67-85.
- Solomonik, E. I. 1964. *Novye epigraficheskie pamiatniki Khersonesa*. Kyiv: Naukova dumka.
- Solomonik, E. I. 1973. *Novye epigraficheskie pamiatniki Khersonesa*. Kyiv: Naukova dumka.
- Solomonik, E. I. 1983. *Latinskie nadpisi Khersonesa Tavricheskogo*. Moskva: Nauka.
- Solomonik, E. I. 1984. *Graffiti s khory Khersonesa*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sorochan, S. B. 2005. Vizantiiskii Kherson (vtoraia polovina VI - perviaia polovina IX vv.). *Ocherki istorii i kultury*. Part 2. Kharkiv: Maidan, p. 680-1644.
- Sorochan, S. B. 2010. Moi drug Vitalii Mykhailovich Zubar. *Bosporskie issledovaniia*, XXIII, p. 3-32.
- Stoianov, R. V. 2003. Pogrebalnye venki IV-I vekov do n. e. iz Khersonesa Tavricheskogo (po materialam gorodskogo nekropolia). *Yuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura: Tezisy dokladov*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitakha, p. 118-121.
- Stoianov, R. V. 2004. *Nekropol Khersonesa Tavricheskogo V-I vv. do n. e.*: Avtoreferat dissertatsii kandidata istoricheskikh nauk. Sankt-Peterburg.
- Strzheletskii, S. F. 1948. Raskopki tavrskogo nekropolia Khersonesa v 1945 godu. *Khersonesskii sbornik*, IV, p. 69-95.
- Strzheletskii, S. F. 1969. XVII bashnia oboronitelnykh sten Khersonesa (bashnia Zenona). *Sbornik Khersonesskogo muzeia*, IV, p. 7-29.
- Sudarev, N. I. 2004. Pogrebeniia s elementami skorchennosti kostiaka v nekropoliakh Bospora VI-II vv. do n. e. *Drevnosti Bospora*, 7, p. 332-343.
- Takhtai, A. K. 1948. Raskopki khersonesskogo nekropolia v 1937 godu. *Khersonesskii sbornik*, IV, p. 19-43.
- Tiumenev, A. I. 1949. Khersonesskie etiudy. III. Khersones i mestnoe naselenie: tavy. *Vestnik drevnei istorii*, 4, p. 75-86.
- Tsukerman, K. 1995. Episkopy i garnizon Khersonesa v IV veke. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavriki*, IV, p. 545-561.
- Shevchenko, T. M. 2005. Do pytannia pro varvarski relihiini vplyvy u Khersonesi Tavriiskomu. *Arheologia*, 2, p. 28-34.
- Shevchenko, T. M. Svitloi pamiaty Vitaliia Mykhailovycha Zubaria (05.02.1950 - 20.03.2009). *Magisterium*, 36, p. 3-5.
- Shevchenko, T. M. 2011. *Relihiinyi svitohliad naselennia antychnoho Khersonesa*. Kyiv.
- Shtaerman, Ye. M. 1975. *Krizis antichnoi kultury*. Moskva: Nauka.
- Shcheglov, A. N. 1969. Frakiiskie posviatitelnye reliefy iz Khersonesa Tavricheskogo. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 150, p. 135-177.
- Shcheglov, A. N. 1975. Nekropol u Pesochnoi bukhty bliz Khersonesa. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*. Moskva, 143, p. 109-116.
- Cumont, F. 1959. *After Life in Roman Paganism*. New York.
- Richmond, J. A. 1950. Archaeology and the After-life in Pagan and Christian Imagery. *Riddel Memorial Lectures*. Ser. 20. London; New York; Toronto: Oxford University Press, p. 5-57.
- Zubar, V. M., Kravchenko, E. A. 2003. Interpretation of a Group of Archaeological Sites in the Vicinity of Tauric Chersonesos. *The Cauldron of Ariantas: Studies presented to A.N. Sceglov on the occasion of his 70th birthday*. Aarhus, p. 185-195.

Олег С у х о б о к о в, Світлана Ю р е н к о
ДАВНІЙ ПУТИВЛЬ

Київ; Суми: Університетська книга, 2019

*«Комони ржуть за Сулою
звонить слава въ Києве;
трубы трубятъ въ Новеграде-
стоять стязи въ Путивле»*

З цієї відомої цитати із визначного літературного твору часів Київської Русі — «Слова о полку Ігоревім» — розпочинають своє дослідження знані вітчизняні науковці, яких поєднувала не лише середньовічна тематика, але й подружнє життя. Але перед тим, як охарактеризувати проведене ними наукове вивчення середньовічного града на правому березі Сейму, слід хоча б коротко зупинитися на стані розробки досить ще актуальної проблеми: вивчення урбаністичних центрів середньовічних часів на території Східної Європи у цілому та південноруських (але не російських!) теренів зокрема, до котрих належав тоді і Путивль.

Поступово, але незворотно, «відходить в лету» невідмінна формула попередніх часів «місто — центр ремесла і торгівлі», котра набула статусу аксіоми в історичній науці СРСР: якраз тут і концентрувалися основні процеси життєдіяльності, котрі й були викликані вищезгаданими факторами. Як зазначав П. П. Толочко, становлення міських форм життя на Русі не проходило за єдиною соціологічною схемою, адже ці процеси були багатограними і різноманітними. Умовно можна виділити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний, а також феодальний або державний. Перший із названих шляхів виявив-

ся фактично тупиковим оскільки орієнтація в основному була зконцентрована на зовнішній торгівлі. Два інших, в процесі утворення міст, були природною еволюцією нових соціальних форм життя, а самі вони ставали центрами нової східнослов'янської державності. Первісними функціями були адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподіл додаткового продукту), а також культова. Відповідно до землеробської округи місто — це природне осереддя, воно було народжене цією округою і без неї не мислилося.

На думку вищезгаданого дослідника, тісні адміністративно-політичні й господарчі зв'язки східнослов'янських міст із сільськогосподарським оточенням обумовили і деякі особливості всього східноєвропейського феодалізму. Ремесло і торгівля, котрі, звичайно, були для тих часів розвинутими, всеж не становили основу такого розвитку: додатковий продукт цих галузей являвся порівняно незначним у загальному економічному балансі даного суспільства. Тож місто, в першу чергу, росло за рахунок додаткового продукту, що утворювався у сільськогосподарському секторі економіки країни, на який воно мало право внаслідок значної концентрації у ньому соціальних прошарків вищого рівня, котрі й володіли земельними масивами.

До щойно наведених роздумів про специфіку східноєвропейських урбанізаційних центрів слід додати ще одну точку зору, котру висловив не менш авторитетний дослідник, яким являвся А. Куза. Головною тезою у нього являлося наступне твердження: загальним і головним для усіх варіантів містоутворення на

* МОЦЯ Олександр Петрович — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9032-0881, oldrus@ukr.net

Русі було те, що містами ставали лише населені пункти, де у вигляді суспільних внесків, податків, судових стягнень, військових контрибуцій концентрувався, перерозподілявся і перероблявся додатковий продукт у тогочасних структурах повсякденності, як писав у свій час Ф. Бродель.

Можемо лише приєднатися до подібних роздумів, враховуючи факт приналежності історичних процесів розглянутих часів не лише до феодальної епохи, як і більш ранніх античних структур, але також і до аграрних, а не до більш пізніших індустріальних утворень. Якраз у другому випадку ремесло і торгівля почали дійсно займати достойне місце.

Закінчуючи вищенаведені загальнотеоретичні роздуми із середньовічної урбаністики перейдемо до конкретної «путивльської» тематики, використовуючи стару філософську формулу, котру запропонував у свій час ще Г. В. Ф. Гегель, а потім використав В. І. Ленін/Ульянов, правда не надаючи посилання на першоджерело: «від загального до конкретного». Звичайно, для початку слід познайомитися із самою структурою монографії

Вона традиційна для робіт, присвячених вивченню подібних літописних пам'яток: «Передмова», Розділ I. «Історія давньоруського Путивля за писемними джерелами», Розділ II. «Археологічні дослідження Путивля та його округи», Розділ III. «Природно-географічні умови виникнення Путивля. Історична географія Путивля доби удільного князівства», Розділ IV. «Городища роменської культури — попередники Путивля», Розділ V. «Городище в урочищі Городок», Розділ VI. «Посад давньоруського Путивля», «Деякі підсумки». Окрім того, в тексті представлені й додатки, в яких охарактеризовані антропологічні дані та металографічні матеріали. Із усієї набутої інформації авторам вдалося охарактеризувати життя цього середньовічного міста та його околиці.

Було встановлено, що давній Путивль виник на високому правому березі Сейма в місці концентрації укріплених поселень роменської археологічної культури в кінці I тис. н. е. Ядром міста стало городище в уроч. Городок, котре за своїм топографічним положенням являється центром ансамблю високих пагорбів, розділених широкими й глибокими ярами. Сусідні городища, у свою чергу, прикривали його зі сходу (городище в урочищі Коптева гора) та заходу (городище в урочищі Микільська Гірка). У першому випадку виявлені матеріали роменської культури, давньоруської доби, піз-

нього середньовіччя, нового й новітнього часу. Отже, назва самої роботи — «Давній Путивль» є слушною і більш відображає суть пам'ятки, ніж можлива назва «Давньоруський». Адже наявна інформація вказує на безперервність життя і діяльності людини тут від кінця I тис. н. е. і до сьогодення.

Археологічні дані дозволяють допускати те, що на ранньому етапі функціонування городища, захищеного типовими ранньосіверянськими укріпленнями, його майданчик не був щільно забудований, а центральна частина становила рівний майданчик. У випадку військової небезпеки укріплена територія ставала місцем схову для місцевого населення її округи, а у інші, більш мирні часи, тут могли відбуватися племенні зібрання або ж провидилися язичницькі обряди.

Дещо пізніше, як свідчать тогочасні пам'ятки, тобто за часів Володимира Святославича, місто постає як укріплений форпост Руської землі у вузькому значенні цього терміну. Навряд, як стверджують автори монографії, цей центр лише починає виконувати оборонні функції у протистоянні із вороже налаштованим Степом. Основним завданням, як і у випадку з Новгород-Сіверським, була повна ізоляція автохтонного населення Дніпровського Лівобережжя в плані його підпорядкування центральній київській владі, подальшого одержавлення території та підпорядкування її верхнім суспільним прошаркам молодой східнослов'янської держави.

На межі X—XI ст. відбулися помітні зміни. Під захист міцних фортечних стін на Городку переселяються мешканці сусідніх укріплених пунктів в уроч. Коптева Гора, Микільська Гірка і, можливо, Латишівки. Подібна концентрація населення прослідковується і у інших лівобережних центрах (Чернігів, Новгород-Сіверський та ін). Поселення поступово набуло рис міста, зріс посад, забудувалася його центральна частина. А в культурних відкладеннях поряд із пізньороменським посудом вже трапляється ранньогончарна давньоруська кераміка, «імпортна» (за словами О. Григор'єва) на той час для даного сіверянського регіону. Серед інших знахідок фіксується зброя, елементи спорядження вершника і бойового коня, що вказує на присутність тут представників військової дружини (мабуть, з часів правління великого князя київського Володимира Святославича).

З появою в середині XI ст. в межиріччі Сейму і Сули нового грізного ворога — войовни-

чих половців — стратегічне значення місцевих міст-фортець (зокрема і Путивля) відчутно зросла. На цей час літописний град був надійно захищений оновленими укріпленнями. Оборонну стіну Городка третього періоду можна пов'язувати із часом правління Володимира Мономаха. З діяльністю цієї непересічної особистості дослідники пов'язують виділення в окрему територіально-адміністративну одиницю Вирської волості, котра не лише зв'язується із оборонними функціями мікрорегіону, але, напевно, і з зміцненням зв'язків міста і сільської округи, про що мова йшла вище. Її центр — літописний Вир — являвся південною ступкою «воріт Полю», тоді як північною — якраз став Путивль. Вирська волость перебувала у складі Путивльського удільного князівства, котрий тоді отримав ще й нові функції в системі усєї держави.

Його піднесення і розквіт припадає на XII—40-ві роки XIII ст., про що свідчать як археологічні джерела, так і літописні повідомлення, а також «Слово о полку Ігоревім», завдяки якому місто стає широко відомим. З цього можна зробити ще одне важливе спостереження: часи феодальної роздробленості в Київській Русі зовсім не були регресивними в справі розвитку країни і її урбанізаційних осередків зокрема. Хоча проявлялися й негативні явища, пов'язані в першу чергу із трагічним фіналом походу 1185 р. Як свідчить літопис під тим же роком, половецькі війська хана Ізак постошли Посем'я, навіть підійшли до міських стін, але не взяли їх: *«Спалили вони також і острог коло Путивля, і вернулися до себе»*.

Героїчно чинили опір місцеві жителі у 1239 р., коли місто було взято «на спис» військом хана Менгу, сподвижника самого Батия. Про це красномовно свідчать поховані в братській могилі тих буремних часів. Проте життя відновилося досить швидко, а місто залишилося центром удільного князівства. Більше того, князі із путивльської гілки Ольговичів перебували на київському престолі протягом кількох

десятиліть XIV ст. що у якійсь мірі підтверджує гіпотезу про певну тенденцію переймання влади у ті часи володарів Чернігівської землі на протигагу Галицько-Волинської Русі Данила Романовича, хоча останній все ж переміг своїх лівобережних конкурентів. Маючи адміністративні та військові ресурси і, очевидно, підтримку завойовників, путивльські князі впродовж XIII—XIV ст. підпорядкували собі колишні сіверянські території від Сейму до верхньої течії Самари і пониззя Осколу. Ситуація складалася так, що на думку Б. Рибаківа, який також досліджував цю територію, Путивль був другим містом усєї Новгород-Сіверщини.

Багатою на події була й історія міста в часи пізнього середньовіччя та раннього модерну, про що свідчить хоча б його роль у протистоянні володарів Кремля та Лжедмитріїв (як I, так і II). На початку XVII ст. місто навіть було одним із головних вогнищ т. зв. «Смути». А серед археологічних матеріалів слід виділити залишки майстерні ливарника, у якій, окрім ремісничих інструментів, трапилося кілька цілих гарматних ядер, десятків протикіннотних шипів, рушничний пристрій, кулелійка, кілька десятків свинцевих куль різного калібру і болванка вагою 120 кг із 35 вдавненими клеймами на горішній поверхні. Ця свинцева плита-болванка належить до т. зв. товарних штук європейського литого кольорового металу, здебільшого відомих в археологічних прошарках XIV—XVII ст. Такий свинцевий злиток на території України було виявлено вперше.

Закінчимо дану рецензію також цитатою авторів із самої книги: *«Час швидкоплинний... Давньою історією стали і князь Ігор, і Ярославна, і їхні сучасники. Відійшли у вічність покоління дослідників їхньої історії. Та невмирущою залишається історико-культурна спадщина, що поєднує епохи і покоління. Знання своїх витоків, закорінення у їх глибинну сутність, робить нас самодостатніми, дає перспективу розвитку в контексті світового культурного простору»*.

І з цим можна погодитись.

ДО 60-річчя БОГДАНА СТЕПАНОВИЧА СТРОЦЕНЯ

У 2019 р. виповнилося 60 років від дня народження відомого українського археолога, історика, краєзнавця, невтомного дослідника давньої історії України і Тернопілля Богдана Степановича Стrocеня.

Богдан Степанович народився 9 вересня 1959 р. у мальовничому подільському селі Чернелів-Руський, яке розкинулося на берегах р. Гнізни, неподалік Тернополя. Свій шлях в археологію розпочав улітку 1973 р. у віці чотирнадцяти років. Якраз у той час у Чернелеві-Руському завідділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею, археолог Ігор Герета розпочав дослідження черняхівського могильника. Працюючи на розкопках, відчув, що хоче стати професійним археологом, і коли постало питання куди піти вчитися, звернувся за порадою до Ігоря Герети. Той, не задумуючись, порадив Кам'янець-Подільський педінститут: *«Там викладає археологію мій учитель Іон Ізраїльович Винокур, він тебе навчить»*, — сказав І. Герета. І дійсно, упродовж усіх років навчання в педінституті (1976—1980) Б. Стrocень щорічно брав участь в археологічних експедиціях, які під керівництвом І. Винокура досліджували пам'ятки придністровського регіону, що підлягали під затоплення Дністровської ГЕС (Бакота, Бернашівка, Рудківці) і паралельно в експедиціях І. Герети. *«Я виконував різноманітну роботу: копав, розчищав, замальовував — набираючись практичного досвіду в членів винокурівської команди: А. Гуцала, В. Мегея, І. Щегельського»*, — згадував ювіляр. У 1978 р. у Бернашівці, де працювала спільна експедиція Кам'янець-Подільського педінституту та Інституту археології НАН України, Богдан Степанович отримав нагоду повчитися археології у знаних українських археологів В. Барана та Д. Козака.

Крім цього, студент був активним членом археологічного гуртка, не раз брав участь у сту-

дентських археологічних конференціях, які проводилися в різних містах країни. Під керівництвом І. Винокура на матеріалах розкопок випускник підготував і захистив дипломну роботу *«Черняхівські пам'ятки Західного Поділля»*.

Після закінчення інституту за тодішнім розподілом Б. Стrocень отримав направлення на Тернопілля працювати вчителем історії в Куропатницькій і Саранчуківській середніх школах та директором Скоморохівської, поринає в педагогічну роботу, але не полишає своє давнє захоплення: усюди створював археологічні гуртки і разом з учнями проводив розвідки в околицях населених пунктів.

Новим етапом у житті Богдана Степановича стала діяльність у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї (1987—2000), де молодий науковець пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до завідувача відділу. Щорічно попри відсутність фінансування займався археологічними дослідженнями пам'яток черняхівської культури Тернопільщини. Упродовж 1988—1989 рр. розкопував могильник у

Романовому Селі та поселення в с. Кобилля Збаразького р-ну (1991—1995), черняхівське поселення в с. Очеретне Кременецького р-ну (1996). Згодом результати цих досліджень лягли в основу його кандидатської дисертації «Черняхівська культура Західного Поділля», успішно захищеної в спеціалізованій ученій раді ІА НАНУ в 2006 р. У роботі виділено дві групи пам'яток Тернопільського і Придністровського регіонів, визначено особливості культури черняхівського населення, з'ясовано його зв'язки з ранньослов'янським етносом.

Довгий час Богдан Степанович не полишав ідеї організації окремої структури, яка б зосередилася виключно на археологічних дослідженнях області. За його пропозицією в 2000 р. було створено Тернопільську обласну інспекцію охорони пам'яток історії та культури, директором якої він працював до 2004 р. Його стараннями в 2004 р. на Тернопільщині було створено Дочірнє підприємство «Подільська археологія» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, а з 2008 р. цей підрозділ («Подільська археологія») поширив свою діяльність і на територію Хмельницької обл., завдяки чому, серед іншого, було досліджено черняхівський могильник поблизу с. Лісові Гринівці Хмельницького р-ну, а в м. Кам'янці-Подільському, на території Старого Міста вдалося відновити на постійній основі рятівні розкопки. Очолюючи ДП «ОАСУ Подільська археологія» (до березня 2018 р.), ученому разом з колегами М. Ягодинською та Л. Строценем вдалось створити дієвий механізм захисту культурної спадщини загалом та пам'яток археології зокрема, що проявилось у виявленні та реєстрації сотень нових об'єктів, які суттєво доповнили археологічну карту Поділля. Одночасно з роботою в ДП «ОАСУ Подільська археологія» впродовж 2005—2011 рр. працював у відділі археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України.

У 2005—2006 рр. разом з Ердмунте Шульце успішно працював над спільним проектом із Німецьким археологічним інститутом. Було обґрунтовано хронологічний індикатор в орнаментативній черняхівській кераміці — фасетки, а результати опубліковані в *Studia Antiqua*.

З 2018 р. працює у відділі регіональної археології ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» та викладачем кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського Національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Є автором численних статей та монографій з археології римського часу, не раз був організатором міжнародних наукових конференцій, зокрема пам'яті своїх учителів І. Винокура та І. Герети.

Окрім професійної спрямованості, учений активно займається громадською роботою: він дійсний член НТШ, очолює археологічну комісію Тернопільського обласного осередку НТШ, Голова Тернопільської обласної організації УТОПІК, член Спілки археологів України, ідеолог та натхненник проекту музею-скансену черняхівської культури в Чернелеві-Руському.

Ювіляр перебуває в розквіті творчих сил, має багато чудових планів та задумок. Друзі та колеги бажають успішної їх реалізації, подальших творчих звершень та міцного здоров'я!

В. А. ГУЦАЛ,
кандидат історичних наук,
асистент Кам'янець-Подільського
національного університету ім. Івана Огієнка